

**T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI**

ISLAHAT SONRASI OSMANLIDA KELAM ÂLİMLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

BÜŞRA ARI

DANIŞMAN

DOÇ. DR. MEHMET KESKİN

VAN – 2020

KABUL VE ONAY SAYFASI

Büşra ARI tarafından hazırlanan “İslahat Sonrası Osmanlıda Kelam Alimleri” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Mehmet KESKİN, Temel İslam Bilimleri ABD, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

.....

Başkan: Doç. Dr. Mehmet KESKİN, Temel İslam Bilimleri ABD, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

.....

Üye: Dr. Öğr. Ü. Ahmet BARDAK, Temel İslam Bilimleri ABD, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

.....

Üye: Dr. Öğr. Ü. Zekerya SARIBULAK, Temel İslam Bilimleri ABD, Hakkari Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

.....

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini ve imzaların sahiplerine ait olduğunu onaylıyorum.

.....

Doç. Dr. Bekir KOÇLAR
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN SAYFASI

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde şınduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. 17.06.2020

Büşra ARI

Yüksek Lisans Tezi
Büşra ARI
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Haziran , 2020

(İSLAHAT SONRASI OSMANLIDA KELAM ÂLİMLERİ)
ÖZET

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanından sonra siyasi, sosyal, dini, ekonomik açıdan değişimler ve bazı sıkıntılar daha fazla görülmeye başlanmıştır. Batılı ülkeler Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmışlardır. Batılı ülkelerin bu tavrı siyasi açıdan sorunlara sebep olmuştur. Gayri Müslimlere tanınan haklar ile onlar, ibadetlerini daha serbest bir şekilde yapmaya başlamışlardır. Bu durum Müslümanlar tarafından hoş karşılanmamıştır.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde ilmi çalışmaları ve alimlerin görüşlerini incelemek için devletin kuruluş yıllarından itibaren eğitim kurumları içerisinde büyük öneme sahip olan medreseleri dikkatli bir biçimde incelemek gerekir. Çünkü son dönem alimlerinin büyük çoğunluğu medreselerde eğitim almış kişilerdir. Dolayısıyla düşünce yapılarının oluşmasında medreseler etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar etkin olan bu eğitim kurumlarında okutulan eserlere bakılınca Eş'arilik mezhebinin Osmanlı medreselerinde etkili olan bir mezhep olduğu görülmektedir.

Islahat Sonrası dönemde Anadolu'da yaşamış olan İslam âlimleri arasında özellikle kelam ilminde yeniliğe gitmenin ihtiyacı hissedilmiştir. Zamanın şartları değiştikçe üzerinde durulan konular ve çağın ihtiyaçları da farklılık göstermiştir. Müteahhirin dönemi kelam ilmi o gün için artık yeterli görülmemekteydi. Zira bu kelam ilmi Yunan felsefesine, Yunan felsefesini yayan İslam filozoflarına, bazı filozofların felsefelerine, o zamanlar ortaya çıkan bidatçiler ile inkarcılara karşı ortaya konulmuştu. İslam dininin muhafızı konumunu üstlenen kelam ilminin ve kitaplarının ihtiyaca göre yenilenmesi gerekiyordu. Bu döneme “Yeni İlmi Kelam” dönemi adı verilmiştir. Değişimin nasıl olacağı konusunda belirgin bir düşünce olmasa da bu konuda çalışmalar yapan ve önemli görüşler ortaya koyan alimler olmuştur.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin son döneminde yeni ilmi kelamın öncüleri olarak tanınan Abdullatif Harputî, İzmirli İsmail Hakkı, Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi ve o dönemde Anadolu'da yaşamış yenilik taraftarı olan Gümüşhanevî, Seyyid Bey, Babanzade Ahmed Naim, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Mustafa Sabri Efendi gibi mütefekkir alimlerin hayatları, eserleri ve kelami görüşlerine yer verilmiştir. Yaşadıkları dönemin fikri, dini özelliklerine değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Harputî, İzmirli İsmail Hakkı, Filibeli Ahmet Hilmi, Gümüşhanevî, Seyyid Bey, Kelam.

Sayfa Adedi: 134

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mehmet KESKİN

M.Sc.
Büşra ARI
VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

June, 2020

(KELAM SCIENCES IN OTTOMAN STATE AFTER THE EDİCT OF ISLAHAT)

ABSTRACT

After the Edict of the Tanzimat and Islahat in the Ottoman State, political, social, religious, economic changes and some problems started to be seen more. Western countries are involved in the internal affairs of the Ottoman State. This attitude of Western countries caused political problems. With the rights granted to non-Muslims, they began to worship more freely. This situation was not welcomed by Muslims.

In order to examine scientific studies and the views of scholars in the last period of the Ottoman State, it is necessary to carefully examine the madrasahs that have had great importance within the educational institutions since the foundation years of the state. Because the vast majority of recent scholars are people who have been educated in madrasahs. Therefore, madrasahs were effective in the formation of thought structures. Considering the works taught in these educational institutions, which were effective from the foundation of the Ottoman Empire to its collapse, it is seen that the school of Eş'arilik is an effective sect in the Ottoman madrasahs.

Among the Islamic scholars who lived in Anatolia in the Post-Islahat period, there was a need to innovate, especially in the science of theology. As the conditions of the time changed, the subjects and the needs of the age differed. The theoretical science of the period of the contractor was no longer considered sufficient for that day. Because this science of word was put forward against Greek philosophy, Islamic philosophers who spread the Greek philosophy, philosophies of some philosophers, bidaists and deniers who emerged at that time. The science and books, which assumed the position of the guardian of the Islamic religion, had to be renewed as needed. This period is called the "New Scientific Kelam" period. Although there is no clear thought about how change will happen, there have been scholars who have worked on this issue and put forward important opinions.

In this study, Abdullatif Harputî, İsmail Hakkı İzmirli, Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi that they was known as the pioneers of the new scientific word in the last period of the Ottoman Empire and Gümüşhanevî, Seyyid Bey, Babanzade Ahmed Naim, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Mustafa The lives, works and theories of the scholars like Sabri Efendi were included. The idea and religious characteristics of the period they lived in were mentioned.

Key Words: Harputî, İzmirli İsmail Hakkı, Filibeli Ahmet Hilmi, Gümüşhanevî, Seyyid Bey, Kelam.

Quantity of Page : 136

Scientific Director : Doç. Dr. Mehmet KESKİN

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1
1. SON DÖNEM OSMANLI DEVLETİNDE İLMİ, SİYASİ VE DİNİ HAYAT..	4
1.1. TANZİMAT FERMANI.....	4
1.2. ISLAHAT FERMANI.....	5
1.3. SİYASİ SOSYAL ve EKONOMİK DURUM	7
1.4. DİNİ DURUM VE GAYRİMÜSLİMLERLE İLİŞKİLER	9
1.5. EĞİTİM VE ÖĞRETİM	11
2. OSMANLI MEDRESELERİNDE EŞ'ARİLİK	14
1.1. MEDRESELERDE OKUTULAN DERSLER VE ESERLER.....	16
1.2. OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİNDE EŞ'ARİLİK	20
3. OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEM KELAMCILARI.....	27
2.1. AHMED ZİYAEDDİN GÜMÜŞHANEVİ (1813- 1893)	29
2.1.1. HAYATI.....	29
2.1.2 ESERLERİ.....	30
2.2. ŞEBBENDERZADE FİLİBELİ AHMED HİLMİ (1865-1914)	36
2.2.1. HAYATI.....	36
2.2.2. ESERLERİ.....	37
2.3. ABDULLATİF HARPUTİ(1842-1916)	48
2.3.1. HAYATI.....	48
2.3.2. ESERLERİ.....	49
2.4. SEYYİD BEY(1873-1925)	57
2.4.1. HAYATI.....	57
2.4.2. ESERLERİ.....	58
2.5. BABANZADE AHMED NAİM (1872-1934).....	72
2.5.1. HAYATI.....	72
2.5.2 ESERLERİ.....	73
2.6. ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR(1878-1942)	82
2.6.1. HAYATI.....	82

2.6.2. ESERLERİ.....	84
2.7. İSMAİL HAKKI İZMİRLİ (1869-1946).....	93
2.7.1.HAYATI.....	93
2.7.2. ESERLERİ.....	94
2.8. MUSTAFA SABRİ EFENDİ(1869-1954).....	102
2.8.1. HAYATI.....	102
2.8.2. ESERLERİ.....	104
SONUÇ	117
KAYNAKÇA.....	121
ÖZGEÇMİŞ	
TEZ ORJİNALLİK RAPORU	

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti son zamanlarında değişikliklerin ve bazı yeniliklerin yaşanmış olduğu bir döneme girmiştir. Bu sebeple zincirleme reaksiyonla ilimlerde yenilenme ihtiyacı hissedilmiştir. Yenilik ihtiyacının hissedildiği temel ilimlerden biri de kelam ilmi olmuştur. İnkarcılara karşı dini savunma misyonunu yüklenen kelam ilmi geçmişte olduğu gibi günümüzde de önemini koruyan bir ilimdir. Bu çalışmada “İslahat Sonrası Osmanlıda Kelam Alimleri” konusunda araştırma yapılmıştır. Bu konu yeniliklerin olduğu bir dönemde Anadolu’da yaşamış olan alimlerin görüşlerini ve kelam ilminde nasıl yeniliklerin olduğunu ortaya koyma açısından önem taşımaktadır. Böylelikle o dönemde yaygın olan mezhep veya mezhepler hakkında fikir edinmek mümkün olacaktır. Alimlerin mezhepçilik, taklit gibi konulara bakışları, tavsiyeleri hakkında fikir verilecektir.

Bu çalışmada “Yeni İlmî Kelam” döneminin öncüleri olan İzmirli İsmail Hakkı, Abdullatif Harputi, Filibeli Ahmed Hilmi’nin görüşlerine yer verilmiştir. Ayrıca İslahat Fermanının ilanından Cumhuriyet’in ilanına kadar yani 1856-1923 yılları içerisinde yaşamış olan Gümüşhanevi, Seyyid Bey, Babanzade Ahmed Naim, Elmalılı Hamdi Yazır ve Mustafa Sabri Efendi’nin görüşleri üzerinde durulmuştur. İslahat Sonrası dönemde Anadolu’da yaşayan kelam alimlerinin görüşleri, özellikleri, mensup oldukları mezhepler ortaya konulmuştur. Bu alimlerin dine yönelik saldırılara ve İslam’ın özüne zarar verecek mezheplerin görüşlerine karşı vermiş oldukları mücadele ortaya konmak istenmiştir. Seyyid Bey, Babanzade Ahmed Naim, Elmalılı Hamdi Yazır ve Mustafa Sabri Efendi gibi alimler kelam alanında ön plana çıkmasa da kelami konulara değinmeleri ve bu konularla ilgili eserlerinin olması sebebiyle ele alınmışlardır.

Giriş kısmında Osmanlı Devleti’nin o dönemde dini, siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik açıdan tarihi arka planı anlatılmıştır. Tanzimat Fermanı ve İslahat Fermanına yer verilmiştir. “Osmanlı Medreselerinde Eş’arilik” adlı bölümde eğitim öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü medreselerde okutulan dersler, eserler ve etkili olan düşünce sistemi üzerinde durulmuştur. Medreselerde en çok hangi alimler ve kitaplar okutulduğu anlatılmıştır. “Osmanlı Devleti’nin Son Dönem Kelam Alimleri” bölümünde ise o dönemde yaşadığı tespit edilen Gümüşhanevi, Filibeli Ahmed Hilmi, Harputi, Seyyid Bey, Babanzade Ahmed Naim, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, İzmirli İsmail Hakkı, Mustafa Sabri Efendi gibi mütefekkir alimlerin hayatlarına,

eserlerine ve görüşlerine yer verilmiştir. Son dönem alimlerindeki ortak noktalar veya farklı düşünceler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu alimlerin diğer mezheplere karşı bakışları, eleştirileri veya bu görüşlerine katılmış oldukları noktalar üzerinde durulmuştur. Alimlerin mezhepleri nasıl sınıflandırdıkları, hak ve batıl olarak gördükleri mezhepler araştırılmıştır.

Bu tezin hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen, beni yazmaya ve araştırmaya teşvik eden danışman hocam Sayın Doç. Dr. Mehmet KESKİN'e, görüş ve tavsiyelerine başvurduğum Sayın Prof. Dr. Mehmet Salih ARI'ya, kaynak temininde destek olan Sayın Dr. Öğr. Ü. Burhanettin KIYICI ve Dr. Öğr. Ü. Metin YILDIZ' a ve bana bu süreçte destek olan aileme çok teşekkür ederim.

Büşra ARI

VAN/2020

KISALTMALAR

b.	: Bin, İbn
bkz.	: Bakınız
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
ö.	: Ölümü, ölüm tarihi
s.	: Sayfa
s.a.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
sy.	: Sayı
çev.	: Çeviren, tercüme eden
vb.	: Ve benzeri
y.y.	:Yayın yeri yok

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Osmanlı Devleti, sınırları içerisinde farklı din, dil ve ırktan birçok topluluğu barındırmıştır. Osmanlı Devleti 17. Yüzyılda Karlofça Antlaşmasından sonra duraklama sürecine girmiştir. Daha sonraki dönemde ise gerilemeye başlamıştır. Bu dönem Osmanlı Devleti'ni her alanda etkilemiştir. Siyasi, sosyal, ekonomik, dini, eğitim gibi hemen her alanda değişimler, sıkıntılar baş göstermeye başlamıştır. Bu dönemde çözüm önerilerinden biri her alanda gelişmeye başlayan ve ilerleyen Batı'yı örnek almaktır. Güç kaybeden Osmanlı Devleti çöküşünü önlemek veya geciktirmek için çözümü Batı tarzı reformlar yapmakta bulmuştur. Tanzimat ve Islahat Fermanı bu reformlardan sayılabilir. Tanzimat Fermanı ile gayri müslimlere Müslümanlarla eşit haklar verilmiş ve daha önce de var olan can, mal, namus gibi haklar güvence altına alınmıştır. Islahat Fermanı daha çok gayrimüslimlerin haklarını ele almış ve gayrimüslimlere Tanzimat Fermanı ile birlikte verilen haklar daha da genişletilmiştir. Islahat Fermanı ile Batı'nın Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışması siyasi açıdan Osmanlı Devleti'ni güç duruma düşürmüştür. Ayrıca gayri müslimlere verilen haklar Müslüman halkı rahatsız etmiştir. Böylece yıllarca huzur içinde yaşayan farklı toplumlar arasında sorunlar yaşanmıştır. Bu sorunların yaşanmasında Batı'da etkili olan 'milliyetçilik' akımının rolü büyüktür. Sanayi İnkılabı ile birlikte makine üretimine geçilmiş bu da Osmanlı Devleti'nin ekonomisini olumsuz etkilemiştir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Tefsir, Fıkıh, Hadis, Kelam gibi İslami ilimlerde yenilik yapılması gerektiği düşüncesi hakim olmuştur. Ancak asıl yenilenmenin Kelam ilminde yapılması gerektiğinin üzerinde durmuşlardır. Çünkü Kelam ilmi, Allah'ın varlığını ve birliğini ispatlama, İslam'a karşı eleştiri yapan bazı felsefecilere ve inkarcılara karşı dini savunma rolünü üstlenmesi açısından oldukça önemli bir ilimdir. Bu sebeple kelam alimlerine de önemli görevler düşmektedir. Bu dönem "Yeni İlmi Kelam" dönemi olarak isimlendirilmiştir. Bu dönemde çağın güncel konularına ve ihtiyaçlarına cevap verebilmek için alimlerin yeni eserler kaleme almaları gerekmektedir. Bu dönemde yaşayan alimlerin görüşleri, çağın kelami problemlerine çözüm olmaları ve yeni akımlara cevap vermeleri açısından bizler için oldukça önemlidir. Çalışmanın konusu "Islahat Sonrası Osmanlıda Kelam Alimleri"dir. Bu dönemde yaşayan alimlerden Gümüşhanevi, Filibeli Ahmed Hilmi, Harputi, Seyyid Bey, Babanzade Ahmed Naim, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır,

İzmirli İsmail Hakkı, Mustafa Sabri Efendi gibi Anadolu'da yaşayan bu önemli alimlerin hayatları, eserleri, görüşleri ele alınmıştır. Alimlerin görüşlerinden hangi mezhebe bağlı oldukları ve diğer mezhepler hakkındaki fikirleri anlaşılacaktır. Böylelikle o dönemde yaygın olan mezhep veya mezhepler hakkında fikir edinmek mümkün olacaktır. Ayrıca çalışmamız Kelam ilminde nasıl yeniliklerin olduğunu ortaya koyma açısından da önem taşımaktadır.

2. Araştırmanın Amacı

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Batılı ülkeler, misyonerlik faaliyetleri ile Müslümanları dinlerinden, geleneklerinden uzaklaştırma çalışmalarına başlamışlardır. Tanzimat ve Islahat Fermanı'ndan sonra İslam'a karşı Batı'nın bu faaliyetlerini dikkate alan Müslüman aydınlar, İslami ilimlerde yenilenmenin ve yeni bir metot belirlemenin gerekliliği üzerinde çalışmalar yapmışlardır. Bu konuda çalışma yapan alimlerden bazıları Gümüşhanevi, Filibeli Ahmed Hilmi, Harputi, Seyyid Bey, Babanzade Ahmed Naim, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, İzmirli İsmail Hakkı, Mustafa Sabri Efendi'dir. Çalışmanın amacı Osmanlı Devleti'nde Islahat Fermanı ile Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen dönemde(1856-1923) yaşamış olan bu alimlerin kelami görüşlerini ve bağlı oldukları mezhepleri incelemek, bu alimlerin dine yönelik saldırılara karşı vermiş oldukları mücadeleyi ortaya koymak, kelam ilmindeki yenilikleri araştırmaktır.

3. Araştırmanın Metodu

Çalışmada önce Osmanlı Devleti'nin son döneminin genel durumu hakkında bilgi verilecektir. Daha sonra eğitim öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü medreseler hakkında bilgi verilecektir. Medreselerde okutulan dersler, eserler, alimler ve ön plana çıkan düşünce sistemi üzerinde durulacaktır.

Islahat Fermanı ile Cumhuriyetin ilanı (1856- 1923) yılları arasında yaşamış olan alimler tespit edilecektir. Bu alimlerin hayatlarına, eserlerine, görüşlerine yer verilecektir. Görüşlere yer verirken öncelikle kendi eserlerine, daha sonra alim hakkında yazılan eserlere, makalelere, tezlere ulaşmaya çalışılacaktır. Dönemin genel özellikleri hakkında bilgi veren eserlerden de yararlanmaya özen gösterilecektir. Genel bir değerlendirilmenin yapılacağı sonuç kısmı ve yararlandığımız kaynaklar ile çalışma sonlandırılacaktır.

4. Araştırmanın Kaynakları

Araştırma yaptığımız konular hakkında pek çok eser yazılmıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanları, alimlerin hayatları hakkında bilgi almak için “*Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*”, “*Osmanlı Ansiklopedisi*” ne başvurulmuştur.

Dönemin genel özellikleri ve alimleri hakkında bilgi almak için M. Sait Özervarlı’nın “*Kelamda Yenilik Arayışları XIX. Yüzyıl Sonu- XX. Yüzyıl Başı*” eseri ile Osman Aydın’ın “*Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*” adlı eserinden yararlanılmıştır. Gümüşhanevi’nin “*Ehl-i Sünnet İtikadı(Camiu’l Mütün)*”, Filibeli Ahmet Hilmi’nin “*İslam Tarihi*”, “*Üss-i İslam*”, Harputi’nin “*Tenkihu’l Kelam*”, “*Kelam Tarihi*”, Seyyid Bey’in “*Usulü Fıkıh*”, Hüseyin Hansu’nun “*Babanzade Ahmet Naim*”, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın “*Hak Dini Kuran Dili*”, İzmirli İsmail Hakkı’nın “*Yeni İlmi Kelam*”, “*Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*”, Mustafa Sabri Efendi’nin “*Mevkifu’l Beşer Tahta Sultani’l Kader*”, İsmail Kara’nın, “*Türkiyede İslamcılık Düşüncesi*”, adlı eserleri incelenerek alimlerin görüşlerine ulaşılmaya çalışılmıştır.

1. SON DÖNEM OSMANLI DEVLETİNDE İLMİ, SİYASİ VE DİNİ HAYAT

1.1.TANZİMAT FERMANI

Tanzimat Fermanı; Osmanlı Devleti'nin reformlar konusunda eksen değiştirdiğini, Osmanlı siyaseti çerçevesinde ve Batılı anlamdaki adalet, özgürlük gibi ilkelerle uyumlu, yeni kanunlar tedvinine yöneldiğini göstermek amacıyla ülkenin acil ve uzun vadeli meselelerine çözüm getirmeyi hedefleyen bir belge olarak tanımlanabilir.¹ Tanzimat Fermanı, Abdülmecid'in tahta geçişinden üç ay sonra Hariciye Nazırı olan Mustafa Reşit Paşa tarafından 3 Kasım 1839'da Gülhane bahçesinde okunmuştur. Fermanın alışılmışın dışında göze çarpan ilk özelliği padişahın yetkilerinin yeni kurumlar karşısında sınırlanacağıdır. Düzenli bir devlet yapısı devletin başlıca hedeflerindendir.²

Osmanlı Devleti; on dördüncü yüzyıldan, yirminci yüzyıla kadar hüküm süren farklı dilden, dinden ve ırktan birçok topluluğun bir arada yaşadığı köklü bir Müslüman Türk devletidir. Yükselme döneminde birçok toprak fetheden Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyıldan itibaren gerilemeye başlamıştır. Gerileme sürecinde siyasi, sosyal, eğitim gibi alanlarda sıkıntılar yaşanmaya başlanmıştır. Bu dönemde Batılılaşma hareketleri görülmüş, ıslahat çalışmaları yapılmıştır. Osmanlı Devleti son dönemlerinde çöküşünü önlemek veya geciktirmek için bazı önlemler almıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanları bu çabalardan bazılarıdır.

Tanzimat Fermanı geleneksel yapıyı kökten sarsacak yenilikler getirmeyi amaçlamıştır. Önceki fermanlardan farklı olarak padişahın yetkilerinin sınırlandırılmış olması ve gayrimüslimlere verilen eşitlik hakkı göze çarpmaktadır.³ Gayrimüslimler Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde huzurlu ve mutlu yaşamışlardır. Devletin çöküş döneminde ise adaletsiz yönetim, ağır vergiler gibi sebeplerden dolayı rahatsız olmuşlardır. XVIII. Yüzyılda Batı'da hızla yayılan ve etki alanı geniş olan "milliyetçilik" akımı ve "insan ve vatandaş hakları" nın ilanı Osmanlı Devleti'ndeki azınlık milletler üzerinde etkili olmuştur.⁴ Fermanda yer alan Müslim- gayrimüslim

¹ Mehmet Yıldız, "Tanzimat Fermanı", *İslami Araştırmalar Dergisi*, V/1, Ankara 2012, s.128.

² Mümtazer Türköne, "Osmanlılarda Islahat ve Teceddüt" *Osmanlı Ansiklopedisi*, İz Yayıncılık, VI, İstanbul 1996, s.33-35.

³ İhsan Süreyya Sırma, *Müslümanların Tarihi*, V, Beyan Yayıncılık, 2017 İstanbul, s.268.

⁴ Sabri Hizmetli, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Gayri Müslimlerin Durumlarıyla İlgili Gelişmeler", *İslami Araştırmalar Dergisi*, XII/2, Ankara 1999, s.123.

eşitliği, Yunan- Sırp ayaklanmalarıyla birlikte milliyetçi bir tavır sergilemeye çalışan gayrimüslimlerin, Osmanlı Devleti'nden ayrılmasını önlemek amacıyla yapılan Osmanlı milleti oluşturmayı amaçlayan önemli bir projenin ilk adımıdır.⁵

Osmanlı Tarihinde bir dönüm noktası olan Tanzimat Fermanı'na göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde yaşayan insanlar hangi milliyete ve dine bağlı olurlarsa olsunlar can, namus ve ırz garantisine sahip olacaklardır. Herkesin mülkiyet hakkı olacak ve bu hak bireylerin lehine olarak devlet tarafından muhafaza edilecektir. En önemli maddelerden biri olarak vergiler için belirli ve adil olan nispetler tayin edilecek ve herkesten geliri oranında vergi tahsil edilecektir. Askerlik için belli bir süre konulacaktır. Bir kimse bir suç işlediği zaman muhakeme edildikten sonra cezalandırılacaktır. İdam cezası mahkeme kararı olmadan verilmeyecektir. II. Mahmud döneminde kurulan Meclis-i Vala-yı Ahkamı Adliye'nin üyeleri çoğaltılacaktır. Rüşvet kesin olarak kaldırılacaktır buna cesaret edenler cezalandırılacaktır.⁶

Tanzimat Fermanı bütün Osmanlı'yı ilgilendiren genel prensipler ortaya koymuştur. Bu prensipleri gayrimüslim tebaaya yönelik olarak algılamak doğru değildir. Tanzimat Fermanı'nın ilanında dış tesirlerden daha çok iç tesirler etkili olmuştur.⁷

1.2. ISLAHAT FERMANI

Genel olarak 1839-1876 yılları arasını kapsayan dönem Tanzimat dönemi olarak ifade edilirken, 1856 Islahat Fermanı'nın ilanından 1876 Kanuni Esasi'nin kabul edilmesine kadar geçen 20 senelik süre ise Islahat Fermanı dönemi olarak adlandırılmaktadır.⁸

Batılı Devletler, 3 Kasım 1839'da ilan edilen ve bütün Osmanlı Devleti'nde yaşayan halkın kanun önünde eşit sayıldığı ve can, namus ve mal dokunulmazlığının devletin garantisi altında olduğunu açıklayan Tanzimat Fermanı'nı yeterli bulmamışlardır. Osmanlı tebaası müslümanlarla gayrimüslimler arasında bazı siyasi ve hukuki farklılıkların bulunduğunu savunup köklü reformlar yapılmasını istemeleri

⁵ Ali Akyıldız, "Tanzimat Fermanı", *DİA*, XL, İstanbul 2011, s.3.

⁶ İsmail Kara, "Tanzimatın Duası", *Osmanlı Ansiklopedisi*, VI, İstanbul 1996 s.114.

⁷ Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", *DİA*, XIX, İstanbul 1999, s.187.

⁸ Gazi Erdem, "İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında Islahat Fermanı'na Yeniden Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, LI/1, Ankara 2010, s.328.

sonucunda 1856 yılında Islahat Fermanı ilan edildi.⁹ Kırım Savaşı'nın son yıllarında hazırlanarak Babıali'de bütün nazırlıklar, yüksek rütbesi olan memurlar, şeyhülislam, patrikler, hahambaşı ve toplumun ileri gelenlerinin önünde okunmuştur. Paris Antlaşmasını hazırlamakta olan devletlere bildirilmiştir. Rusya ile yapılan Kırım Savaşı müttefik devletlerin kesin zaferiyle sonuçlanınca da Avrupa devletleri Osmanlı padişahından kendilerinin istediği bazı ıslahatları açık açık ilan etmesini istemişlerdir. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki Islahat Fermanı, yabancı devletlerin hazırlamış olduğu ve Babıali'nin kabul etmek mecburiyetinde kaldığı bir ıslahat programıdır.¹⁰

Islahat Fermanı; halkın kanun önünde eşit olması, can, namus, mal emniyeti, şahsın ve toplumun tasarruf hakkına saygı, devlet hazineleri ve askerlik görevine bütün halkın kabulü, vergiler konusunda eşitlik, rüşvet usulünün kaldırılması, mahkemede şahitlik konusunda eşitlik, müslüman olmayan toplulukların dini imtiyazlarının korunarak diğer imtiyazların incelenmesi ve değiştirilmesi, resmi yazılarda Hristiyanlar için hakaret anlamı taşıyan tabirlerin kullanılmaması gibi maddeleri içermektedir. Görüldüğü gibi Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'nı tekrar ve teyit etmekle birlikte o hakları daha da genişletmiştir. Özellikle Hristiyan tebaaya tanınan haklara açıklık getirilmiştir.¹¹ Tanzimat Fermanı'nda yer almayan ilk olarak Islahat Fermanında yer alan bazı maddeler de vardır. Kent ve kasabalardaki kilise, manastır, okul, mezarlık, hastane gibi mekanların onarımına ve yeniden yapımına izin verilmesi, isteyen herkesin din değiştirebilecek, memur olabilecek ve öğretim görebilecek olması, ruhban sınıfın mallarına zarar verilmemesi, patrikhanelerde yeni meclislerin kurulacak olması ve bu meclislerin vereceği kararlar Babıali tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girecek olması gibi maddeler ilk kez Islahat Fermanı'nda yer almıştır.¹²

Islahat Fermanı'nda halkın doğal hakları korunmuştur. Din ve ırk ayırımı gözetmeksizin bütün tebaanın yasa önünde eşitliği kabul edilmiştir. Herkesin devlet memurluğuna atanabilmesi, eyalet meclislerinde ve Meclis-i Valayı Ahkam-ı Adliye'de temsil edilmesi gibi siyasal haklar verilmiştir. Üstelik Hristiyanlara devlet

⁹ Gülsoy, *a.g.e.*, s. 185.

¹⁰ Kara, *a.g.e.*, s.163.

¹¹ Kara, *a.g.e.*, s.163- 166.

¹² Hizmetli, *a.g.e.*, s. 127-128.

dışında, dinsel örgütler kurma hakkı verilirken, Müslümanlara böyle bir hak tanınmıyordu.¹³

1856'da imzalanan Paris Antlaşması ile birlikte Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı bu antlaşmayı imzalayan devletlerin garantisi altına alınmış oldu ve Islahat Fermanı ile birlikte devletin iç işlerine daha çok karışılmaya başlandı.¹⁴

1.3. SİYASİ SOSYAL ve EKONOMİK DURUM

Osmanlı Devleti özellikle devletin sınırlarının çok genişlemesinden sonra birçok problemle karşılaşmış; tebaasını oluşturan kozmopolitik dini ve ırki unsurlar yüzünden yaşanan problemler daha da artış göstermiştir. 15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı örf hukuku uygulanmış bazı vakalar dışında çok fazla problem yaşanmamıştır. Ancak 17. yüzyıla beraber İslam Hukuku ihmal edilince veya tam uygulanmayınca devletin işleri aksamaya başlamıştır. İdari ve sosyal meseleler, isyanlar, mali sıkıntılar baş göstermeye başlamıştır.¹⁵ 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra Osmanlı tarihinde başarısızlık psikolojisinin hâkim olduğu bir döneme girilmiş oldu ve Osmanlı Devleti Batı'nın fetih ve askeri seferler dışında diğer yönlerine de ilgi duymaya başlamıştır. Küçük Kaynarca Antlaşması(1774) ile ilk defa büyük çoğunluğu Müslüman olan bir toprak parçası kaybedilince bazı durumların artık değişmesi gerektiği fikri hâkim olmuştur.¹⁶

Osmanlı Devleti çöküşünü önleyebilmek için bazı reform hamlelerinde bulunmuştur. Özellikle II. Mahmut dönemi reformları ile Batılılaşma büyük bir önem kazanmıştır. Batılılaşmayı Osmanlı Devleti'nin çöküşünün sebebi olarak değil bir sonucu olarak görmek gerekir. Tanzimat Fermanı'nın ilanından önce Osmanlı Devleti'nin son dönemlerini yaşadığı görüşü hem içerde hem dışarda yaygın bir görüş haline gelmiştir. Tanzimat Fermanı'nın ilanı Osmanlı Devleti'ne bir soluk aldırarak, içine düştüğü çıkmazları aşması için atılan bir adım olarak görülmüştür.¹⁷ Tanzimat'ın ilanı ile başlayan reformlar dizisi çeşitli milletlerin hukuki statü farklılıklarını kaldırma amacı taşıyordu. Yani “zımmi” ler Osmanlı vatandaşıyla eşit haklara sahip

¹³ Hizmetli, *a.g.e.*, s.127.

¹⁴ Akyıldız, *a.g.e.*, s.3.

¹⁵ Sırma, *a.g.e.*, s. 265.

¹⁶ M. Sait Özervarlı, *Kelamda Yenilik Arayışları XIX. Yüzyıl Sonu- XX. Yüzyıl Başı*, İsam Yayınları, Ankara 2017, s. 55-56.

¹⁷ Türköne, *a.g.e.*, VI, 27-33.

olmuşlardı. Ancak bu faaliyetler büyük devletleri hoşnut etmemiştir ve Osmanlı Devleti üzerindeki baskıları sona ermemiştir. Zımmiler milliyetçilik akımının etkisiyle başkaldırıp eylemler yapmışlardır. XIX. yüzyılda azınlıkların hakları meselesi Osmanlı Devleti açısından önemli bir konuydu. Azınlıkları isyanlarını durdurmak için devletin onların haklarını iyileştirme, müslümanlarla aynı hukuki haklar vermek gibi yapmış olduğu reform hamleleri müslüman halkını huzursuz etmiştir.¹⁸ Daha sonra Islahat Fermanı ile birlikte gayrimüslimlere özel haklar tanınması Müslümanların tepkisine yol açmıştır. Ülkenin çeşitli yerlerinde bir takım olaylar patlak vermiştir. Eskiden beri yan yana yaşayan topluluklar arasında ayrılıklar olmuştur. Osmanlı toplumunun birbiriyle kaynaşmasında etkili olacağı düşünülen bu reform ümit edildiği şekilde sonuçlanmamıştır.¹⁹ Bu durum sosyal düzenin bozulmasına, bir arada yaşayan farklı milletlerin anlaşmazlıklarına sebep olmuştur. Uzun zaman boyunca birbirleriyle hoşgörü içinde yaşayan farklı milletlerden ve dinlerden olan insanların hoşgörü ortamı bozulmuş, anlaşmazlıklar yaşanmaya başlamıştır.

Büyük devletler Islahat Fermanı ve Paris Antlaşması hükümlerine dayanarak Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaya başlamışlardır. Hristiyan tebaaya kötü muamele yapıldığını ileri sürerek Osmanlı Devleti'nin devlet yönetimine müdahale etmişlerdir.²⁰ Fransa, Doğu Akdeniz ticaretini elinde tutmak ve Rusya'nın güneye inmesine engel olmak için bu devlete karşı Osmanlı Devletini savunmaya çalışmıştır. Rusya ise sıcak denizlere inmek için gittikçe zayıflayan Osmanlı Devleti'nin bu durumundan yararlanmak istiyordu. Rusya öteden beri Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırıp topraklarının büyük kısmını, stratejik öneme sahip olan Boğazları ele geçirmek istiyordu.²¹ Islahat Fermanı ile birlikte Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaya başlayan Batılı Devletler bu amaçlarını gerçekleştirmek için uğraşmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde mali sıkıntılar da baş göstermiştir. 1838'de imzalamış olduğu Ticaret Anlaşması ile Osmanlı Devleti, Avrupa'ya bağımlı hale gelmiştir. Giderek yerli üretim yapısı bozulmaya başlamıştır. Ciddi miktarda olmamakla birlikte bazı yiyecek maddeleri ve bunların hammaddeleri ihraç

¹⁸ Hizmetli, *a.g.e.*, s. 124-125.

¹⁹ Gülsoy, *a.g.e.*, s.188-189.

²⁰ Hizmetli, *a.g.e.*, s.128.

²¹ Kara, *a.g.e.*, VI, s.133.

ediliyordu. Tüketimde ithal mallara yönelik olmuştur. Yerli üretimin yerini ithalatın almış olması işsizlik sorununun artmasına sebep olmuştur. 1838'den sonra yıkıcı ortamın yanı sıra Osmanlı Devleti'nin sermaye birikimi sağlayarak sanayileşmeye geçmesi oldukça zordu. Ancak devlet adamları arasında en erken tarihlerden itibaren sanayileşmenin zorunluluğunu anlayanlar da vardı. Çünkü makine gücünün karşısında el tezgahları ile durulamazdı. Osmanlı Devleti imkânları ile bazı fabrikalar kurmuştur. Bu fabrikalarda çalışacak elemanları yetiştirmek için Sanayi Mektebi kurulmuştur. Osmanlı Devleti yaşadığı mali sorunlara rağmen büyük devletlere borç talebinde bulunmamıştı. Ancak Kırım Savaşı, Osmanlı Devleti'ni altından kalkamayacağı mali yüklerle karşı karşıya bırakınca ilk borç anlaşması 1854'te imzalanmış arkası da hızla gelmiştir. Düyun-u Umumiye'nin kurulmasıyla Osmanlı Devleti'nin borç konusunda daha ılımlı bir yol izlenmiş olsa da Cumhuriyet'in kurulmasından sonra bile bu konu problem olmuştur.²² Avrupa ülkelerinin Osmanlı'ya borç vermesi Osmanlı Devleti'nin iç işlerine daha çok müdahale etmelerinin yolunu açmıştır. Osmanlı Devleti'nin uyguladığı reformlar ise Batılı devletlerin politik oyunları karşısında başarılı olamamıştır.²³

1.4. DİNİ DURUM VE GAYRİMÜSLİMLERLE İLİŞKİLER

Klasik Osmanlı toplumu, din esasına göre teşkilatlanmış kapalı cemaat bir toplumdur. Devletin sınırları içerisinde farklı din ve mezheplerin bulunduğu son derece renkli bir yapı mevcuttu. Büyük çoğunluğu Müslümanlar oluşturuyordu. Diğer din mensuplarına karşı hoşgörülü ve anlayışlı davranılıyordu. Zımmi statüsünde bulunan gayrimüslimler, kendi aralarında dinlerine ve mezheplerine göre ayrı cemaatler olarak teşkilatlanmışlardır.²⁴ Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Ahilik, Babailik, Mevlevilik gibi tarikatlar önemli bir güce sahipti. Devletin temeli atılırken büyük ölçüde ahilik ve ahi reislerinin nüfuzlarından yararlanılmış ve kuruluşta bunların büyük faydası olmuştur.²⁵

Osmanlı Devleti'nde tebaanın büyük kesimi çoğunluğunu Türklerin ve Arapların oluşturduğu Sünniliğe mensuptular. Bu kesim içinde Anadolu ve Rumeli'de yaşayan Türkler' in çoğunluğu Sünniliğin Hanefi koluna mensuptur. Araplar ve

²² Türköne, *a.g.e.*, s.61-63.

²³ Ramazan Hurç, "Osmanlılarda Son Devir Fikri Hareketler", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, Elazığ 1997, s.263-264.

²⁴ Türköne, *a.g.e.*, s.67.

²⁵ Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlılar'da İlim, Din ve Sosyal Müesseseler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, XII, İstanbul 1993, s.420.

Berberiler özellikle Mısır'da başta Şafilik olmak üzere Hanbelilik(Arabistan), Malikilik(Kuzey Afrika) mezhebine mensuptular.²⁶

Osmanlı Devleti'nde din öğretimi konusunda cami ve medreseler büyük bir öneme sahiptir. Bu kurumlarda Ehl-i sünnet gelenekçiliği içinde bir şerhçilik ve haşiyecilik yolu oluşturarak dini eğitim veriliyordu.²⁷ Osmanlı padişahları ve devlet adamları tarikat erbabına karşı büyük saygı göstermişlerdir ve adlarına tekkeler açtırıp vakfiyeler yaptırmışlardır.²⁸ Halk İslam'ı kendini daha çok tarikat ve tekke teşkilatlanmaları ile gösteriyordu. Medreseler resmi İslam'ı temsil ediyordu ve devlet ile halk arasında bağlantıyı sağlayan ikili bir yapıya sahipti.²⁹ Ancak Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonraki süreçte medreseleri zamanın ihtiyaçlarına uygun hale getirmek için pek bir çaba sarf edilmemiştir. Dini ilimler alanında din öğretimi ve bu alanda eleman yetiştirmek için medrese dışında okullar kurulmuştur.³⁰

XIX. yüzyılda Rönesans'ın etkisiyle birlikte Avrupa'da her şey kökten değişmiştir. Aydınlanma sürecinde bilim ve teknolojiye büyük gelişmeler yaşanmıştır. Böylelikle Batı'da dinin egemen olduğu hayat alanı giderek azalmıştır. İslam dünyası ise Orta Çağ'dan bu yana parlak birikimine pek fazla yeni şeyler ekleyememiştir, canlılığını kaybetmiştir. Osmanlı Devleti'nde Modernleşmenin ilk etkisi, dinin sürekli değişen hayatı açıklayacak ve değişen bu gelişmeler karşısında yeni bir anlam yüklenerek eski işlevini kazanmaya çalışmak olmuştur. XIX. asırda Osmanlı toplumunda din eskisinden daha çok siyasi hayatın merkezine yerleşmiştir. Bu yüzden din belirleyici bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır.³¹

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Hristiyanlar, etnik ve mezhebi çeşitlilikle dağınık bir halde yaşıyorlardı. Fatih Sultan Mehmet ile birlikte Hristiyanlar bir araya toplanılmaya çalışılmıştır. Yahudiler ise zamanla göç dalgalarıyla çoğaldılar. Özellikle 1492 göçünden sonra Selanik, İzmir, İstanbul mntıkalarında yoğunlaşmışlardır.³² Osmanlı Devleti'nde uzun zaman birbirleriyle hoşgörü içinde yaşayan Müslüman ve gayri müslim halk arasında Islahat Fermanı'nın ilanından sonraki süreçte ciddi problemler yaşanmaya başlamıştır. Islahat Fermanı ile birlikte

²⁶ Ahmet Yaşar Ocak, "Din ve Düşünce", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, I, İstanbul 1999, s.114.

²⁷ Ocak, *a.g.e.*, s.112.

²⁸ Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 421.

²⁹ Türköne, *a.g.e.*, s.75.

³⁰ Türköne, *a.g.e.*, s.79.

³¹ Türköne, *a.g.e.*, s.73.

³² Ocak, *a.g.e.*, s.117.

mezhep mensuplarının sayılarına bakılmaksızın farklı dinlerdeki insanlar ibadetlerini serbestçe yapmaya hak kazandılar. Gayrimüslimlere getirilen ayin serbestliği dolayısıyla kiliselerde çan çalınmaya başlanması Müslüman halkın tepkisine yol açmıştır. Hristiyanlar arasında ise Müslümanların kendilerine saldıracakları şeklinde yalana haberler yayılmaya başlanmıştır. Çeşitli yerlerde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında kanlı çatışmalar olmuştur. Gayrimüslimlerin ev ve iş yerlerine zarar vermek gibi olaylar yaşanmıştır.³³

1.5. EĞİTİM VE ÖĞRETİM

Osmanlı Devleti'nde eğitim, yüzyıllarca resmi veya gayri resmi müesseseler yoluyla yürütülmüştür. Bu müesseseler içinde ilim ile ilgili faaliyetlerin yapıldığı en çok dikkat çeken ve en fazla önem arz eden medreseler olmuştur. Medreseler devletin kuruluşundan yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar varlığını devam ettirmişlerdir.³⁴

Osmanlı Devleti'nde ilk seviyede eğitim veren, 5-6 yaş grubundaki çocuklara okuma yazma öğreten eğitim müessesesi Sıbyan Mektepleri idi. Orta ve yüksek derecede eğitim için medrese eğitim kurumları vardı. Medreselerde kendi içinde farklı bölümlere ayrılmıştı.³⁵ Devletin idari mekanizmasını yürütecek donanımlı elemanların yetiştirildiği sarayın içinde yer alan müessese Enderun mektebidir. Osmanlılara daha önceki İslam devletlerinden miras kalan dini-tasavvufi eğitim ve öğretim verilen bir diğer müessese ise tekke ve zaviyelerdir.³⁶

Tanzimat dönemine gelindiğinde klasik Osmanlı eğitim öğretim kurumları varlığını devam ettirmiş ancak Osmanlı Devleti'nin gerilemesi, Avrupa devletlerinin ilerlemesi durumu Osmanlı Devleti'ni Avrupalı mektepler açmaya zorlamıştır. Sıbyan mektepleri yetersiz görülerek İptidailer, ortaokul seviyesinde Rüşdiyeler, orta öğretimin ikinci kademesi seviyesinde İdadiler, Fransızca ve Türkçe eğitim yapan Sultaniler, yükseköğretim yapılan Darülfünun ve yüksekokullar açılmıştır.³⁷

Tanzimat döneminde eğitim politikalarında medreselere dokunulmaması göze çarpan bir husustur. Tanzimat bürokratları medreselerin ıslahıyla ulemayı karşılarına almak istemiyorlardı. Bunun yerine yeni mektepler açmışlardır. Böylece medreseler

³³ Gülsoy, *a.g.e.*, s.186-188.

³⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı'da Eğitim ve Bilim Kurumları", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, I, s.229.

³⁵ Cahid Baltacı, "Osmanlı Eğitim Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, II, İstanbul 1996 s.9-15.

³⁶ İhsanoğlu, *a.g.e.*, s.251-253.

³⁷ Baltacı, *a.g.e.*, s.67-95.

etkisiz hale getirilmiş olacaktı. Diğer yandan eğitim ve hukukta yeni açılan mektepler ile mevcut dini müesseselerin var olması ikili bir yapıyı meydana getirdi.³⁸ Bu dönemde eğitim kurumlarının amacı bürokrasinin ihtiyacını karşılayacak bilgili memur yetiştirmektir. Eğitimdeki değişime askeri sınıfın eğitimiyle başlanmıştır. Eğitim işlerini düzenlemek için ulema, bürokrat, asker sınıfından oluşan Meclis-i Muvakkat(Geçici Maarif Meclisi)kurulmuştur. Bu meclis bir yıllık çalışma sonunda sunmuş olduğu raporda Sıbyan ve rüştiye mekteplerinin düzenlenmesi, dini ilimlere ait öğretimin arttırılmasına karar vermiştir. İlim ve fen eğitimi görmek isteyenler için “Darülfünun” un eğitim işlerinden sorumlu bir meclis oluşturulmaya karar verilmiştir. Osmanlı Devleti’nin mali yapısının yol açtığı yeni müesseselere kaynak tahsisi sıkıntısı ve mali yetersizlikler gibi sebepler bu dönemde en acil tedbirler almaya sebep olmuştur. Ne yüksek eğitim verecek hoca ne de bu müesseselerde tahsil görecektalebe olmamasından dolayı eğitim reformlarının uygulanması güçleşmiştir. Devletin eğitimle ilgili meselelerini konuşmak ve gerekli reformların yapılması için Meclis-i Maarif-i Umumiye(Daimi Maarif Meclisi) kurulmuştur.³⁹

Medreselerin bozulması matematik, felsefe, kelam gibi derslerin terk edilmesi bu derslerin yerine zaten mevcut olan nakli ilimlerin getirilmesiyle hızlanmıştır. Bir kısım ilim adamlarının kendi çocuklarına erken yaşta müderrislik beratı vermesi, bazı talebelerin iyi bir eğitim görmeden rüşvetle müderris olması, iyi yetişmiş olan talebelerin bir yerlere tayin edilememesi gibi sebepler Osmanlı’da en önemli eğitim kurumu olan medreselerde eğitimin kötüye gitmesine sebep olmuştur.⁴⁰ II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslah edilmesi gerektiğinin üzerinde durulmuş ve bazı düzenlemeler yapılmıştır. Medreselerin kuruluş dönemindeki işlevi değiştirilerek orta ve yüksek dereceli eğitim veren kurumlar olarak düzenlenmiştir. 1914 yılında hazırlanan Islah-ı Medaris Nizamnamesi ile medreseler konusunda önemli bir adım atılmıştır. Medreseler derecelendirilerek yeni bir statüye kavuşturulmuştur. İstanbul medreseleri “Darü'l Hilafeti'l Aliye Medresesi” adı ile tek bir medrese çatısı altında birleştirilmiştir.⁴¹

³⁸ Yıldız, *a.g.e.*, s.6.

³⁹ İhsanoğlu, *a.g.e.*, s. 300-302.

⁴⁰ Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 418.

⁴¹ Zeki Salih Zengin, “II. Meşrutiyet Döneminde Islahat Çalışmaları Çerçevesinde Medreselerin Kuruluş Sistemi ve İdari Teşkilatı”, *A.Ü Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 9, Ankara 1998, s.435-446.

3 Mart 1924' te çıkarılan bir kanunla “Diyanet İşleri Reisliği” kurumu ihdas edilmiş ve eğitimde birliğini sağlamak için Tevhidi Tedrisat Kanunu çıkarılmıştır. Bütün medrese ve mektepler Maarif Vekaleti'ne devredilmiştir. Darü'l Hilafeti'l Aliye Medresesi kapatılmıştır. Yerine Tevhidi Tedrisat Kanunun 4. Maddesi ile Darülfünun bünyesinde bir İlahiyat Fakültesi kurulmasına karar verilmiştir.⁴²

⁴² Osman Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Hitit Yayınları, Ankara 2008, s.257.

2. OSMANLI MEDRESELERİNDE EŞ'ARİLİK

Devlet eliyle ilk düzenli medreseleri Nizamülmülk Bağdat'ta 1066 tarihinde inşa ettirmiştir. Büyük Selçuklulardan sonra medrese kurulmasının bir gelenek haline geldiği söylenebilir. Osmanlı Devleti kuruluş devrinden itibaren eğitim ve kültür ile ilgili çeşitli faaliyetler yapmaya başlamıştır. Siyasal gelişmelere paralel olarak kültürel faaliyetler de gelişim göstermiştir.⁴³ 1331-1451 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin ilim çevreleri kuruluş döneminde iken seksen iki medresenin kurulmuş olması, Osmanlı Devleti'nde eğitim ve bilim ortamının çok hızlı bir şekilde geliştiğini göstermektedir.⁴⁴ Osmanlı Devleti, Selçuklulardan miras almış olduğu medrese kurma geleneğini zamanla en üst seviyeye ulaştırmayı başarmıştır.

Osmanlı Devleti'nde ilk medrese Orhan Gazi tarafından İznik'te kurulmuştur. Bu medresenin müderrisliğe ve mütevelliliğine de tahsilini Mısır'da tamamlamış olan Davud el- Kayseri'yi tayin etmiştir.⁴⁵ Osmanlıların ilk döneminde medreseler, daha ziyade sultanlar tarafından kurularak başkentlik yapan büyük şehirlerde kurulmaya başlamış, İstanbul'un fethinden sonra ise medrese faaliyetleri en üst düzeye ulaşmıştır. İslam dünyasının büyük bir bölümünde benimsenen medreselerdeki eğitim öğretim düzeni Sünni geleneğe göre bina edilmiştir.⁴⁶ Selçuklu Döneminde ve Fatih öncesi Osmanlı medreselerinde eğitim, Nizamiye medreselerinin geleneği üzerine devam etmiştir. Esas hedefi ise dini ilimlerin okutulması ve özellikle fıkıh tahsilini yaygınlaştırılması olmuştur.⁴⁷

Osmanlı medreselerinde, dini ilimlerde önemli eserler kaleme alan alimler yetişmiştir. Özellikle Fatih Sultan Mehmet'in dönemi ilmin bereketi, zaferin çokluğuyla tanınır. Fatih devrinde İstanbul'da teşkilatlanmış medrese metotlu tahsil dönemi başlamıştır. Fatih kurduğu medresenin programını, tedrisatını Türkistan'dan davet edip getirttiği Ali Kuşçu ile Molla Hüsrev gibi iki önemli şahsiyetin yardımları ve birçok âlimin de fikrini alarak bizzat kendisi tespit etmiştir.⁴⁸

⁴³ Mustafa Sarıbyık, *İlk Osmanlı Medreseleri*, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, II, 2003, s.78.

⁴⁴ İhsanoğlu, a.g.e., s.236-237.

⁴⁵ İhsanoğlu, a.g.e., s.235.

⁴⁶ Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/1, 2008, s. 26-27.

⁴⁷ İhsanoğlu, a.g.e., s.236.

⁴⁸ İhsan Ezherli, "Osmanlı Medreseleri ve Eğitim Metodları" *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, VII/70-71, Ankara 1968, s.64.

Medreselerde müderris merkezli bir sistem mevcuttu. Eğitim- öğretim faaliyetleri devlet tarafından muhteva olarak tam belirlenmemişti. Daha çok geleneğin yönlendirdiği biçimde yürütülmüştür. Derslerin işlenmesi seçilen kitapların takip edilmesi şeklinde oluyordu. Sınıf geçme yönteminden ziyade ders/kitap geçme yöntemi uygulanırdı. Verilen kitapların belli bölümleri tamamlanmadıkça başka bir derse geçilmezdi.⁴⁹

Müderris, hem eğitimi hem de idari işleri yürütürdü. Müderrisin yardımcısı öğrenciler arasından seçilmiş olan Muid'dir. Öğretimin bitiminde öğrencilere icazet adı verilen sertifika verilir neticede onlar da öğretmenlik mesleğine girmiş olurlardı.⁵⁰ Fatih medreselerinin kurulması ile birlikte Osmanlı eğitim sürecinde yeni bir dönem başlamış ve medreselerin yapısı yeniden düzenlenmiştir. Medreselerin akademik düzeylerinin onların başında bulunan müderrise ödenen ücretlere ve medreselerde okutulması gereken temel ders kitabına kadar Fatih döneminde düzenlendiği kabul edilmiştir.⁵¹

Medreselerin hiyerarşisi Fatih Sultan Mehmet tarafından kurulan Sahn-ı Seman medreseleri ile birlikte yeniden düzenlenmiş oldu. Medreseler genelde giderek yükselen bir hiyerarşik yapıya sahipti. En alt seviyede kelam alanıyla ilgili Haşiye-i Tecrid adlı kitabın okutulduğu Tecrid medreseleri bulunmaktaydı. İkinci seviyede Miftah aslı eserin okutulduğu Miftah medreseleri bulunuyordu. Miftah medreselerinin üzerinde Kırklı medreseler bulunmaktaydı. Kırklı medreselerden sonra hükümdarlar, hükümdarların oğulları, kızları veya devlet erkânı tarafından yapılmış olan Hariç Ellili medreseler yer almaktadır. Bu medreselerin de üstünde Osmanlı padişahlarıyla şehzadeler, valide sultanlar, hanım sultanlar ve padişah kızları tarafından yapılan Dâhil Ellili medreseler yer almaktaydı. Fatih külliyesi içinde konumu en yüksek olan medreseler ise Sahn-ı Seman medreseleri idi. Bu medresenin düzeni Süleymaniye medreselerinin yapısıyla birlikte oldukça genişletilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman tıp medresesi/darüşşifa, riyazat öğretimine ait olan dört medrese ayrıca hadis alanında üst düzeyde öğretim yapan bir ihtisas medresesi olan “Darülhadis”i kurmuştur.⁵²

⁴⁹ Hızlı, *a.g.e.*, s.28.

⁵⁰ Altan Çetin, “İrfan Ordusunun Temelleri Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, II/5, Ankara 1999, s.181.

⁵¹ İhsanoğlu, *a.g.e.*, s.238.

⁵² Hızlı, *a.g.e.*, s.27-28.

İlk tedris hayatına başlayan bir öğrenci muhtasarat denilen dersleri aldıktan sonra Haşiye-i Tecrid devam ederdi. Bu medresede başarılı olursa medresenin müderrisinden bir vesika almak suretiyle bir üst derecedeki Miftah medresesine devam eder ve Kırklı ve Hariç ve Dâhil medreseleri derslerini gördükten sonra Sahn-ı Seman'a girerek Danişmend olurdu.⁵³ Her bir derecedeki hoca kendi ihtisasına göre ders okutur ve talebe aynı derece dâhilindeki diğer bir müderrise daha giderek orada başka bir ders okurdu. Bu tertip üzerine Haşiye-i Tecrid medresesine ait dersleri tamamlar ve Miftah medresesine geçip orada her bir dersi iki ayda bitirerek bir seneyi doldurduktan sonra Kırklı medresesine geçer böylece her bir dersi geçtiğine ve okuduğuna dair müderristen belge alıp yüксеle yüксеle Sahn-ı Seman medresesine çıkardı.⁵⁴

Medrese eğitimini tamamlayan bir öğrenci icazetini aldıktan sonra müderris namzedi nevbet ismi verilen müderrislik ya da kadılık almak için sıra bekler. Anadolu'da müderris veya kadı olmak istiyorsa Anadolu kazaskerinin ve Rumeli'de müderris veya kadı olmak istiyorsa Rumeli kazaskerinin muayyen günlerdeki meclisine devam edip Matlab denilen deftere ismini kaydettirmesi gerekirdi.⁵⁵

1.1. MEDRESELERDE OKUTULAN DERSLER VE ESERLER

Osmanlı medreselerinde birçok farklı alanda ders verilmekteydi. Okutulan dersleri dini ilimler ve nakli ilimler olarak ayırmak mümkündür. Ders verilen çeşitli alanlarda kitaplar, haşiyeler, şerhler kaleme alınmış ve ciddi ilmi faaliyetler yapılmıştır. Medreselerde medrese derecesine göre farklı dersler ve eserler okutulmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan(1299) Fatih Sultan Mehmet'in tahta çıkmasına (1451) kadar geçen bir buçuk yüzyıllık sürede müspet ilimler Osmanlı Türkleri arasında özel bir mevkiye sahip olamamış, fakat kelam, mantık, fıkıh, önceden Selçuklu medreselerinde olduğu gibi okutulmakta bulunmuştur.⁵⁶ Fatih döneminde astronomi, matematik, tıp eğitimi verilmiştir. Astronomi, matematik, tıp alanlarında öğreticilerin bulunduğu ve yine bu alanlarda eserlerin kaleme alındığı

⁵³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1984, s.12.

⁵⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.14-15.

⁵⁵ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.45.

⁵⁶ Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1991, s.31.

anlaşılmaktadır.⁵⁷ Fatih Sultan Mehmet'in kişiliği, ilme ve ilim adamlarına değer vermesi sonucunda o dönemde müspet ve dini ilim faaliyetlerde ilerlemeler görülmüştür.

Osmanlı medreselerinde okutulan ilimler zamanla değişiklik göstermiştir. Bu yüzden medreseleri verilen derslere göre sınıflandırmak mümkündür. Osmanlı medreseleri üç safhada incelenebilir. Birinci dönem kuruluştan XVI. Asrın sonuza kadar olan klasik dönem Osmanlı Medreseleri safhasıdır ki bu dönemde akıl ve deneye dayalı ilimler, Osmanlı öncesi medreselerde olduğu gibi programda ismen yer almayıp vahye istinat eden ilimlerin içinde okutulmuştur. Bu dilimde vahyi ilimlerin tamamı Vakfiye ve kanunnameye tatad edilmemiş 'usul-i kadime' ye uygun olarak ilimlerin tahsili istenmiştir. Böyle olunca 'Usul-i hadime' veya 'kanun-i hadime' den Hz. Muhammed'den Osmanlı'ya kadar olan dönemdeki tedris hayatını anlamak gerekir. Osmanlı Medreselerindeki ikinci safha ise XVI. Asırdan 1913'te ki "Darul Hilafetil - Aliyye Medreseleri" ıslahatına kadar olan dönemdir. Bu dönemde Kâtip Çelebi başta olmak üzere bazı Osmanlı mütefekkirlerinin şikâyet ettiği gibi akli ilimlerin medreselerde okutulmasından vazgeçilmesi meselesidir. Bu konu henüz yeteri kadar aydınlatılmamıştır. Ancak bu dönemde Osmanlı'nın bütün müesseselerinde olduğu gibi tedris ve ilim hayatında da bir gerilemenin olduğu görülmektedir. Üçüncü safha ise, Daru'l-hilafeti-aliyye medreseleri dönemidir ki, bu dönem devri eğitim ve ilim anlayışına göre müfredatta her şeyin açık görüldüğü bir dönemdir. Klasik ve gerileme devirlerinin aksine bu dönem medreselerinin programlarında nakli, akli ve tecrübi ilimler açıkça isimleriyle yer almışlar hatta Rusçaya varıncaya kadar yabancı diller de ders programına girmiştir.⁵⁸

Yirmili medreselerde ders olarak kelim, fıkıh, belagat okutulurdu. Kitap olarak *Haşiyeye-i Tecrid*, *Şerh-i feraiz*, *Mutavvel* kitapları okutulurdu. Otuzlu medreselerde belagat, fıkıh kelim, hadis dersleri okutulurdu. Kitap olarak *Şerh-i Miftah Tenkih*, *Haşiyeye-i Tecrid Tavzih*, *Mesabih* dersleri okutulurdu. Kırklı medreselerde belagat, fıkıh, hadis, fıkıh usulü dersleri verilirdi. Okutulan kitaplar; *Miftahu'l ulum*, *Sadruşşeria*, *Meş'arik*, *Mesabih(Begavi)*, *Tavzih* idi. Ellili hariç medresesinde fıkıh hadis kelim dersleri okutulurdu. Kitap olarak Hidaye, Mesabih, Şerh-i Mevakıf adlı eserler okutulurdu. Ellili dâhil medresesinde fıkıh, hadis, tefsir,

⁵⁷ Adivar, a.g.e., s.48-50.

⁵⁸ Cahit Baltacı, "Klasik Dönem Osmanlı İlim Müesseseleri", *İslami Araştırmalar Dergisi*, XII/3-4, Ankara 1999, s.260-261.

fıkıh usulü dersleri okutuluyordu. Kitap olarak Hidaye, Buhari Keşşaf, Beyzavi, Telvih adlı eserler okutuluyordu. Sahn-ı seman medresesinde fıkıh, hadis, tefsir, fıkıh usulü dersleri veriliyordu. Okutulan kitaplar; *Hidaye*, *Buhari*, *Keşşaf*, *Beyzavi*, *Şerh-i Adud Telvih*, idi. Altmışlı medresede ise fıkıh, hadis, kelam, tefsir, fıkıh usulü dersleri verilmekteydi. Kitap olarak ise *Hidaye*, *Şerh-i Feraiz*, *Buhari*, *Şerh-i Mevakıf*, *Keşşaf*, *Telvih* adlı eserler okutulmaktaydı.⁵⁹

Osmanlı medreselerinde görülen dersler ana hatlarıyla şunlardır: Arapça (sarf, nahiv, belagat, vs.), tefsir, fıkıh (İslam hukuku), hadis, Kelam ve Akaid, Mantık. İslami bilimlerin temel derslerine hazırlayıcı ve yardımcı dersler olan sarf, nahiv, belagat, hesap, hendese gibi ilimler temel eğitimi oluşturuyordu. Sarf dersinde Emsile, Bina, Maksud, İzzi, Merah adlı kitaplar okutuluyordu. Nahiv alanında Avamil, İzhar, *Kafiye* adlı eserler meşhur olarak okutulan kitaplardır. Belagat dersinde Seyyid Şerif Cürcani, Sadeddin Taftazani veya Şeyhülislam İbn Kemal'e ait olup aynı adı taşıyan *Şerh-i Miftah* adlı eserlerden biri, Cürcani'nin Mısbah adlı eseri, Taftazani'nin *Mutavel* ve *Muhtasar* adlı eserleri okutulurdu. Tefsir alanında Beydavi'nin "Kadı Beydavi" adlı eseri, Zemahşeri'nin "*Keşşaf*" adlı eseri ve Celaleyn Tefsiri okutulan en meşhur kitaplardı. Hadis alanında okutulan kitapların en önemlisi "Buhari" idi. Fıkıh alanında Burhaneddin el- Merginani'nin "*Hidaye*" adlı eseri yüzyıllarca Osmanlı medreselerinde temel ders kitabı olarak okutulmuştur.⁶⁰ Bunlar dışında felsefe, tarih ve coğrafya gibi dersler de verilirdi. Hesap ilminden hangi eserin okutulduğuna dair net bir kayıt olmamakla birlikte Ali Kuşçu'nun Fatih Sultan Mehmed'e takdim ettiği hesaptan *Risale-i Muhammediyye* adlı eserinin medreselerde okutulmuş olma ihtimali vardır. Mantıktan *şerh-i şemsiyye*, *şerh-i isaguci*, *şerh-i metali* adlı eserler okutulmaktaydı. Fıkıh ilminde Telvih ile Adudüddin İci'nin "*Şerh-i Adud*" adlı eseri, *Menarü'l- envar*, Taftazani'nin *Muhtasar-ı münteha* haşiyesi okutulan kitaplar arasındadır.⁶¹

Kelam ilmine gelince, Osmanlı Devleti'nin yükseliş dönemi, kelam konularının bir hayli ilgi gördüğü bir dönem olmuştur. Gazali ve İbn Rüşd arasında tartışılan kelam konuları Ali Tusi, Muslihiddin Mustafa, Hocaşade, gibi âlimler tarafından tekrar gündeme getirilmiştir. Bu nedenle kelam alanında okutulan "*Haşiye-*

⁵⁹ Hızlı, *a.g.e.*, s.30.

⁶⁰ Hızlı, *a.g.e.*, s.33-38.

⁶¹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.20-22.

i Tecrid” en önemli ders kitabı olarak kabul edilmiştir.⁶² Osmanlı kelimcileri Fahreddin Razi çizgisindeki Eş’ari kelim ekolüne mensup müteahhirin âlimlerin eserleri üzerine yoğunlaşarak şerh ve haşiyeler yazmışlardır.⁶³ Fatih döneminde medreselerde okutulacak kitaplar bir kanunname ile belirlenmiş ve medresenin hiyerarşik yapısına göre okutulacak kelim kitaplarının belli bir sırayla okutulması karara bağlanmıştır. Fetih öncesi dönemde âlimlerin Eş’ari kelim kitapları üzerine şerh ve haşiyeler yazmış olması medrese geleneğinin nasıl şekillenmekte olduğu hakkında bilgi vermektedir.⁶⁴ XV. ve XVI. yüzyıllarda medreselerde kelim eğitiminin yapıldığı ve sonraki yıllarda da okutulmaya devam edilen önemli eserler şunlardır: Ebu Hafs Ömer Necmeddin en- Nese’î’nin yazmış olduğu *Akaid-i Nese’îyye*, Taftazani ve Hayali’nin ayrı ayrı yazdıkları “*Şerh-i Akaid-i Nese’îyye*”, Nasıreddin Tusi tarafından yazılan “*Tecridü’l- Kelim*” adlı esere Seyyid Şerif el- Cür’ani tarafından yazılan *Haşiye-i Tecrid* adlı haşiye ve Cür’ani’nin *Şerh-i Mevakıf* adlı eseri, Adueddin el- İci tarafından yazılan *Mevakıf* ve *Akaid el- Adudiye*, Abdullah b. Ömer el-Beyzavi tarafından yazılan *Tavali el- Envar* adlı eserlerdir.⁶⁵ Uzunçarşılı kelim dersinde *Haşiye-i Tecrid*, İsfehani’nin *Tevali şerhi*, *Mevakıf* ve şerh haşiyeleri⁶⁶ Akaid dersinde ise Adudiye de denilen *Akaid şerhi*, Celaleddin Devvânî’nin *İsbat-ı Vacib* isimli eseri ve Ebu Hafs Ömer Nese’î’nin *Akaid* metni ile bu esere yazılan şerh ve haşiyeler, Sadeddin-i Taftazani’nin *Akaid şerhinin*⁶⁷ okutulduğunu nakleder. *Haşiye-i Tecrid* ibtidai aşağı dereceli medreselerde okutulurdu ve talebenin derecesi yükseldikçe *Tevali* ve en son da *Mevakıf* ve şerhleri okutulurdu.⁶⁸ II. Bayezid döneminde yaşamış ve Sultanın iltifatına mazhar olmuş Celaleddin ed-Devvânî’nin *İsbat-ı Vacib*’i ve *Şerhu’l- Akaid-i Adudiyye’si* (Celal, Molla Celal) başta olmak üzere eserleri Osmanlı medreselerinde sürekli okutulmuştur. Devvânî’nin Akkoyunlu hükümdarı için kaleme aldığı ahlak kitabı *Ahlak-ı Celali* adlı eseri Osmanlı ilim hayatında oldukça ilgi görmüştür.⁶⁹ Osmanlı medreselerinde okutulan dersler, uyulan ders programları, aslında XIX. yüzyılın sonlarına kadar mühim bir değişikliğine

⁶² Hızlı, a.g.e., s.38.

⁶³ M. Sait Özervarlı, “Osmanlı Kelim Geleneğinden Nasıl Faydalanabiliriz?”, *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları: Tespitler- Problemler- Teklifler Sempozyumu*, İstanbul 2007, s.201.

⁶⁴ Osman Demirci, “Osmanlı Medrese Öğretiminde Eş’ari Kelim Kitaplarının Yeri ve Önemi”, *Uluslararası İmam Eş’ari ve Eş’arilik Sempozyumu Bildirileri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014, s.615.

⁶⁵ Mustafa Sait Yazıcıoğlu, “XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelim Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri” *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, IV, Ankara 1980, s. 274.

⁶⁶ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 21.

⁶⁷ Uzunçarşılı, a.g.e., s.23.

⁶⁸ Uzunçarşılı, a.g.e., s.26.

⁶⁹ Demirci, a.g.e., s.614.

uğramamıştır. Bu durum da statik, nakilci ve kalıpcı bir eğitim öğretim yapısının iyice yerleşmiş olmasına sebep olmuştur.⁷⁰

Osmanlı medreselerinde okutulan eserler üzerine yapılan araştırmalara bakılınca Seyyid Şerif Cürcani'nin *Şerhu'l Mevakıf* adlı eseri Osmanlı kelimasında okutulan eserlerin merkezini teşkil ettiği görülür. Bir Osmanlı âliminin kendini Seyyid Şerif Cürcani ile kıyaslaması bir haddini bilmezlik olarak değerlendirilirdi.⁷¹ Aynı şekilde okutulan eserlere bakılınca Taftazani'nin eserlerinin de medreselerde önemli bir yeri olduğu anlaşılır.

1.2. OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİNDE EŞ'ARİLİK

Eş'arilik 10. yüzyılda Ebu'l Hasan el- Eş'ari (ö. 324/935-36) tarafından kurulmuştur. Eş'ari'nin çizgisini kendisinden sonra Bakıllani, İbn Furek ve Ebu İshak el-İsferayini gibi güçlü alimlerin takip etmesi hareketin sistematik bir kelam okulu haline gelmesini sağlamıştır.⁷² Eş'ariyye mezhebinin kuruluşu bu alimlerle tamamlanmış olup akabinde İmamü'l Hameyn el-Cüveyni ve Gazali gibi âlimlerle temsil edilerek başta Nizamiye medreseleri olmak üzere bütün medreselerde temel itikadi yol olarak geniş bir alana yayılmaya başlamıştır. Mezhebin etkin isimlerinden olan Gazali Eş'ari düşünce ile felsefî düşünce arasında sentezci bir yöntem geliştirmiştir.⁷³ Gazali ile başlayan döneme müteahhirin dönemi denilmektedir. Gazali'den sonra Şehristani, Fahreddin Razi, Beydavi, Seyfeddin Amidi, Adudiddin el- İci gibi âlimler felsefe ile mecz olmuş kelam döneminin başlıca kelimcileri ve önemli eser verenleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Eş'arilik böylece ilim dünyasında hâkimiyet kurmayı başarmıştır. Taftazani ile birlikte haşiyecilik dönemi başlamıştır. Tahkik ve şerh dönemi olarak adlandırılan dönemde Taftazani, Cürcani, Devvani gibi âlimler önemli eserler kaleme almışlardır. İmam Eş'ariyle başlayıp çeşitli aşamalarla gelişen Eş'ari kelam sistemi Şam, Bağdat, Basra, Mısır gibi ilim merkezlerinin yanı sıra Endülüs ve Osmanlı coğrafyasında etkili olmuştur.⁷⁴ Eş'ari âlimler ve yazdıkları eserlerle birlikte Osmanlı düşünce geleneğinde Eş'ari metinler ve düşünceler etkili olup gittikçe değer kazanmıştır.

⁷⁰ Fahri Unan, "Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi", *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, X/18, 2005, s.100.

⁷¹ Demirci, a.g.e., s.622.

⁷² Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye" *DİA*, XI, İstanbul 1995, s.448.

⁷³ Ahmet Rıfat Güzey, "Osmanlı Tarihinde Maturidi- Eş'ari İhtilafı", *V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Veli Sempozyumu- Eş'arilik*, Kastamonu 2018, s.57.

⁷⁴ Cemalettin Erdemci, *Uluslararası İmam Eş'ari ve Eş'arilik Sempozyumu*, I, Beyan Yayınları, İstanbul 2015, s.25-26.

Eş'ariliğin güçlü âlimlerinin olması, dine yöneltlen eleştirilerde güçlü bir savunma metodu kullanması, başlangıçta Nizamülmülk'ten destek alması gibi ve birçok nedenden dolayı Selçuklu ve Osmanlı Devletleri döneminde Eş'arilik mezhebi önemini korumuştur. Osmanlı medreselerinde Eş'ari âlimlerin görüşleri etkili olmuş ve bu âlimlerin yazmış olduğu eserler uzun süre okutulmuştur.

Osmanlı Devleti medrese tesisi ve ilmi geleneği Selçuklulardan miras olarak almıştır. Bundan dolayı öncelikle Selçuklu Devletinde ve medreselerinde Eş'ariliğin etkisini bilmek gerekir. Selçuklu Devleti'ne gelinceye kadar İslam inancına yönelik eleştirilerde bulunmuş olan Ehlü 'tîba' ve Dehriyyun gibi materyalistlerle Berahime, Sümeniyye, gibi peygamberliği inkâr eden gnostik yapılanmalarla, Mecusilik ve Maniheizm gibi düalist, Hristiyanlık gibi teslisi savunan, tevhide aykırı tanrı tasavvurları olanlarla mücadele ederek ve yine İslam düşüncesi içerisinde yer alan Mutezile, Şia, Kerramiyye, Müşebbihe-Mücessime, Ashabu'l-hadis vb. fırkalarla mücadele ederek kendine ait bir metot ve İslam inancı ortaya koymuştur.⁷⁵

Eş'ari, Abbasilerin aynı zamanda hilafetin kültür merkezleri olan Basra ve Bağdat'ta bulunmuştur. Mütevekkil ile başlayan dönemde Eş'arinin fikirleri gelişip yayılmıştır. Şii ve Mutezili düşünceyi savunan Büveyhiler'in Bağdat'a girmesi Eş'ari ve onun düşüncelerini popüler hale getirmiştir. Mutezile karşıtı olan hemen her kesim Eş'ari'nin fikirlerini kullanmaya başlamıştır. Bu da hem Eş'ari'ye sempatiyi sağlamış hem de Eş'ariliğin giderek kökleşmesine katkı sağlamıştır.⁷⁶

11. yüzyılda 1040 yılında kurulan Selçuklu Devleti, Abbasi halifesinin çağrıda bulunması üzerine Bağdat'a girip halifeyi himayelerine aldılar. Tuğrul beyden sonra Alparslan döneminde başta Bağdat, Nişabur, İsfahan olmak üzere, Büyük Selçuklu hâkimiyetindeki pek çok yerde Nizamülmülk (485/1092) tarafından Nizamiye medreseleri kurulmuştur. Nizamiye medreselerinin temel özelliğinin, Eş'ari kelam sistemine ve Şafii fihhına göre âlim yetiştirmekti. Eş'arilik mezhebinde güçlü cedelci bir sistemin var olması Selçuklu döneminde yerli ve yabancı muhalif akımlarla mücadele edilmesi açısından önemliydi. Bu amaçla Nizamiye medreselerinde zengin kütüphaneler oluşturulmuştur. Şii Fatimiler, Ezher medresesi ile Daru'l-Funun medreselerini tesis ederek İsmaili ve Bâtini anlayışı hızla yayıyorlardı. Bunların

⁷⁵ Cemalettin Erdemci, "Eş'ariliğin Selçuklu Siyasetinde Sistemleşmesindeki Rolü", *İslami İlimler Dergisi*, VII/2, Ankara 2012, s.7-8.

⁷⁶ Mehmet Keskin, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, Düşün Yayınları, İstanbul, 2013, s.58-59.

karşısına Eş'ari âlimlerden Bakıllani, Abdulkahir Bağdadi, Cüveyni, Gazzali ve Şehristani gibi âlimler çıkmıştır. Bakıllani'nin Şii ve Mutezili alimlerle gerçekleştirdiği münazaralarda Eş'ari kelamının görüşlerini dile getirmesi, Batıniliğe, Dehriyyun'a, Felasifeye, Yahudi, Hristiyanlara karşı reddiyeler yazmış olması ilim çevrelerinde Eş'ari kelamına karşı büyük bir takdir toplamıştır. Eş'ari mezhebi hem kelam metodunu kullanması hem de halk desteğini alarak takdir toplaması bu mezhebin medreselerde görevlendirilmesi siyasi beklentiler bakımından öncelikli şartları oluştuyordu. Nizamülmülk'ün Eş'ari âlimleri seçmiş olması, Eş'ari âlimlerin münazaralarda göstermiş oldukları başarıdan ve sünni ekolün yetkin alimleri olduğundan dolayı olabilir.⁷⁷ Selçuklular Eş'ari ilim geleneğinin ve din anlayışının gelişip güçlenmesinde ve yayılmasında birincil derecede etkili olmuş ve bu şekilde Eş'ari düşünce sistemi Osmanlı medreselerinde yer bulmuş, güçlü bir konuma yükselmiştir.⁷⁸ Netice olarak, Eş'ari kelimcilerin Nizamiye medreselerinde görevlendirilmelerinin, Eş'ariliğin ön plan çıkmasında ve sistemleşmesinde büyük bir etkisi olduğu söylenebilir.⁷⁹

Fatimilere son veren, Eyyubi Devleti'nin kurucusu olan Selahattin Eyyubi(ö.588/1193) amelde Şafii, itikatta Eş'ariydi. Selahattin Eyyubi çok sayıda medrese yaptırmıştır.⁸⁰ Eş'ari ve Şafii olan Selahattin Eyyubi'nin yaptırdığı bu medreselerde Eş'ari sistemine göre eğitim verilme ihtimali yüksektir.

Nizamiye medreselerinde pek çok önemli âlim yetişmiştir. Fahreddin Razi ve Eş'ari kelamın zirvelerinden olan Seyfeddin Amidi bu alimlerden bazılarıdır. Bu iki âlim kendinden sonraki dönemi de etkilemiştir. Osmanlı medreselerinde Eş'ariliğin gelişmesinde bu âlimlerin rolü büyüktür. Orhan Gazi tarafından kurulan ilk medresede Osmanlı devletinin ilk müderrislerinden olan Davud-u Kayseri'nin Eş'ari olma ihtimali yüksektir. Medrese zihniyetinin hocası sayılan Sa'duddin Taftazani medreselerde en çok kitapları okunmuş Şafii Eş'ari âlimdir. Seyyid Şerif Cürcani özellikle akli ilimlerde ön plana çıkan, büyük bir şöhret kazanmış Hanefi-Eş'ari bir âlimdir.⁸¹ Cürcani'nin Osmanlı ilim hayatına etkisi hem kitapları ve hem de talebeleri aracılığıyla olmuş, daha hayattayken kitapları okunmaya ve şerh edilmeye

⁷⁷ Vezir Harman, "Osmanlı Dönemi Eş'ari Mezhebinin Güçlü Olmasının Muhtemel Sebepleri", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2015, s.169.

⁷⁸ Aydın, *a.g.e.*, s.62.

⁷⁹ Erdemci, "Eş'ariliğin Selçuklu Siyasetinde Sistemleşmesindeki Rolü", s.8.

⁸⁰ Ramazan Şeşen, "Selahattin-i Eyyubi", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s.339.

⁸¹ Harman, *a.g.e.*, s.170-173.

başlanmıştır.⁸² Osmanlı Devleti'nin ilk Şeyhülislamlarından Molla Fenari de Eş'ari âlim olan Fahreddin er-Razi'nin metafiziğini ve Muhyiddin İbnü'l Arabî'nin tasavvuf metafiziğini büyük bir sentezde uyumlu hale getirmeyi denemiştir.⁸³ XVIII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da Osmanlı memleketlerinde hatta İran ve Azerbaycan'daki ilim müesseseleri(şeyhu'l- ulema) denilen alimler, Fahreddin Razi'ye kadar giderdi. XVI. asır sonuyla XV. asrın ilk yarısında yetişmiş olan Molla Fenari de Razi mektebine mensuptu. XV. asırda eserleri Anadolu'ya girerek medreselerimizde okutulan Sadettin Taftazani ile Seyyid Şerif Cürcanî eserleriyle Osmanlı medreselerinde müessir olmuşlar ve Fahreddin Razi'ye bağlanan kendi mekteplerini kurmuşlardır ki bundan sonra gelen âlimlerin icazetnameleri bunlar vasıtasıyla Fahreddin Razi'ye kadar gitmiştir.⁸⁴ Osmanlı kelimcileri Maturidî oldukları halde Fahreddin Razi çizgisindeki Eş'ari kelam ekolüne mensup âlimlerin eserleri üzerinde yoğunlaşıp şerh ve haşiyeler yazmışlardır.⁸⁵

Osmanlı medreselerinde ilmi geleneğin belirlenmesinde Taftazani ve Cürcani de ön plana çıkan önemli alimlerdenidir. Osmanlı medreseleri Kanuni sonrası payelerin yeniden düzenlendiği döneme kadar medreselerin isimleri dahi Cürcani'nin eserlerine göre düzenlemiş olması dikkat çekicidir. En alt payede olan “*Haşiye-i Tecrid*” eseri, Otuzlu medreselerde “*Şerhu'l Miftah*” adlı eserine nispetle Miftah medreseleri, Kırklı ve Ellili medreselerde ana kelam kitabı olan *Şerhu'l Mevakıf* da yine Cürcani'nin eseridir. XVII. yüzyıl sonrası özellikle kelam alanında medreselerde en fazla ilgi Taftazani'nin *Şerhu'l Akaid*'ine olurken yine kitapların hiyerarşisinde Taftazani'nin gerek *Şerhu'l Akaid*'i ve gerekse *Şerhu'l Makasid*'i Cürcani'nin şerhi olan *Şerhu'l- Mevakıf*'in seviyesinde bir eser olarak görülmemiştir. Yoğunluklu olarak Eş'ari kelamının okutulduğu ilmi muhitte yetişip Eş'ari kelam kitapları üzerinde eserler veren Hocaşade genel Osmanlı eğitim anlayışının kendi dönemi açısından tipik bir örneğidir. Hatta II. Beyazıd Hocaşade'den Eş'ari kelam kitabı olan *Şerhu'l- Mevakıf*'a bir haşiye yazmasında ısrar etmiştir. Hocaşade, Hızır Bey'in talebesi olmasına rağmen asıl hocalarının Seyyid Şerif Cürcani ve Taftazani olduğunu söyleyecek kadar müteahhirun dönemi Eş'ari kelimcilerinin etkisindedir.⁸⁶ Molla Fenari, Osmanlı-İslam düşüncesinin kurucularından biri kabul edilirse, onun ilmi

⁸² Demirci, a.g.e., s.611.

⁸³ Tahsin Görgün, “Molla Fenari”, *DİA*, XXX, 2005 İstanbul, s.247.

⁸⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., s.75-77.

⁸⁵ Özervarlı, “Osmanlı Kelam Geleneğinden Nasıl Faydalanabiliriz?”, s.201.

⁸⁶ Demirci, a.g.e., s.613.

geleneğini hocası ve kayınpederi Molla Yegân vasıtasıyla alan Hızır Bey Osmanlı kelamının güçlü ilim çevresinin kurucularındandır. Hızır Bey, *Kaside-i Nuniyye*'nin müellifi olmakla birlikte kelam âlimleri yetiştirmiştir. Öğrencileri olan Hayali, Hocazade, Kesteli medreselerde kendisine yardımcı olmuşlardır. Osmanlı ilim dünyasına katkıda bulunan bu âlimlerin medreselerde okudukları temel kitap ise Seyyid Şerif Cürcani'nin *Şerhu'l Mevakıf* ıdır.⁸⁷ Molla Fenari'nin İci'nin el-Mevakıf ve *Cevahiru'l- Kelam* adlı eserleri üzerine yaptığı talikat ve şerhten görev yaptığı medresede en azından *Mevakıf* ve *Şerhu'l Mevakıf* ın okutulmuş olacağı muhtemeldir.⁸⁸ XVII. yüzyıla kadar medreselerde okutulmakta olan *Şerhu'l Mevakıf* bu tarihten sonra özellikle yeni payelerin oluştuğu medrese sisteminde ayrıcalıklı konumunu daima korumuştur.⁸⁹ Molla Fenari İbnü'l Arabî ve Sa'düddîn et-Teftâzânî'nin takipçisidir. Teftâzânî'nin eserlerinin Anadolu'da yaygınlık kazanmasında en önemli isim Molla Fenârîdir.⁹⁰ Eş'ari mektebine mensup bir kelamcı olan Taftazani'nin, İslam ilim ve fikir hayatında önemli bir yeri olan *Şerhu'l Akaid* 'i felsefeye geniş ölçüde yer vermiş olan diğer akaid kitaplarına nispetle daha kolay anlaşıldığı için Osmanlı medreselerinde asırlarca okutulmuştur.⁹¹ İlmî gücünü ispat etmek isteyen âlimlerin bu kitaba şerh ve haşiye yazarak yarışa giriyor olmaları Osmanlı ilim dünyasında bu eserin ne kadar farklı ve yön verici olduğunun göstergesidir.

Yaklaşık olarak bin yıllık bir süreçte Eş'ari düşüncenin hâkim bir inanç sistemi olarak kendini göstermiş olduğunu söylemek mümkündür. XIX. Yüzyılda yoğun bir şekilde ele alınan İslam dünyasının geri kalma problemi ve çözümü tartışmalarında Eş'ari düşünce gündemin merkezinde yer almıştır. Özellikle modern dönemde, İslam düşüncesinin duraklamasına ve geri kalmasına sebep olan başta Tanrı tasavvuru, kader anlayışı gibi konulara yaptığı açıklamaları ile Eş'ari düşünce önemli bir rol üstlenmiştir. Mezhep taassubu ve çatışmaları sebebiyle, savunmacı bir anlayışla Eş'ari düşünce, Ehl-i Sünnet'in muhafızı olma rolünü üstlenmiştir.⁹²

⁸⁷ Özervarlı, "Osmanlı Kelam Geleneğinden Nasıl Faydalanabiliriz?", s. 199.

⁸⁸ Demirci, a.g.e., s.619.

⁸⁹ Demirci, a.g.e., s.628.

⁹⁰ Mehmet Kalaycı, "Osmanlı'da Eş'arilik- Maturidilik İlişkisine Genel Bir Bakış" *İlahiyat Akademi Dergisi*, V, Gaziantep 2017, s.114.

⁹¹ Naci Şahin, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Düşünce Geleneğinde Eş'arilik Ve Uygulamaları", V. *Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Veli Sempozyumu -Eş'arilik-*, Kastamonu 2018, s.357.

⁹² Güzey, a.g.e., s.58.

Osmanlı Devleti dini ve felsefi anlamda Eş'arilik mezhebine bağlı bulunuyordu. XIX. yüzyıl içerisinde de Eş'arilik dini ve felsefi geleneğine bağlı kalma tutumunu devam ettirmiştir. Medreselerde Eş'arilik mezhebinin öğretileri doğrultusunda eğitim faaliyetlerine devam etmiştir. Bazı medreselerde gelenek daha etkin bir şekilde kendini göstermekteydi. Osmanlı medreseleri ve Eş'arilik dini ekolünün devam ettirilmesi sürecinde devletin arşiv kayıtlarına yansıyan uygulamalara tanık olmak mümkündür.⁹³

Eş'ariliğin medreselerde hâkim bir sistem olarak devam etmesinde felsefe ile ilişkisi neticesinde uğradığı entelektüel genişleme de etkili olabilir. Özellikle Fatih döneminde yükselişe geçen bir değer haline gelen felsefi kelam karşısında Maturidilik yeterince kendini gösterememiştir.⁹⁴ Bu sebeple Eş'arilik daha fazla ön plana çıkmıştır.

Maturidî-Hanefî kimliğe sahip olmalarına rağmen Osmanlılar, kendi medreselerinde ağırlıklı olarak Eş'ariler tarafından yazılmış kelam eserlerine yer vermişlerdir. Medreselerde Eş'ari eserlerin önemsenmesinin nedeni içerdiği Eş'ariliğe rağmen felsefi kelamın en özgün örneklerini oluşturmalarıdır. Ancak medreselerde yalnızca Eş'ari kaynaklara değil Maturidi kaynaklara da yer verildiği göz ardı edilmemesi gereken bir durumdur.⁹⁵ Ayrıca Eş'ariliğin yayılmasında merkeze yakın bir eyalette yaşamış ve çalışmış olması etkili olabilir.⁹⁶

Eş'arilik mezhebi Hristiyanlık gibi İslam dışı dinlere, Şii'lik gibi İslam içindeki karşıt akımlara karşı geliştirilen güçlü söylem metodu geliştirmiş olması, Fahreddin Razi, Amidi, Cürcani, Taftazani gibi âlimler yaşadıkları dönemde felsefi birikimi yüksek eserler kaleme alınmışlar ve bu sebeple Osmanlı medrese geleneğinde öncü olmuştur ve bunu da hak etmiştir.⁹⁷

“Osmanlı düşüncesinde Eş'ari geleneğin öne çıkmasında etkili olan sebepler arasında felsefi alt yapılarının güçlü olmasını da sayabiliriz. Osmanlı medreselerinde kitapları okunan âlimlerin Felsefi Kelam ekolünün takipçileri olduğu dikkat çekmektedir. Dolayısıyla meseleleri ele alma ve çözüm üretme konusunda kendilerine

⁹³ Şahin, *a.g.e.*, s. 356.

⁹⁴ Kalaycı, *a.g.e.*, s.113.

⁹⁵ Kalaycı, *a.g.e.*, s.115.

⁹⁶ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev.: Ethem Ruhi Fırlı) Birleşik Yayınları, İstanbul 1998, s.386.

⁹⁷ Harman, *a.g.e.*, s. 189.

özgü bir metot geliştirmişlerdir. Bu metot, özellikle Osmanlıların ilk âlimlerin felsefî arka planlarına uygun düşmektedir. Bu gelenek oluştuktan sonra da vazgeçilmez bir düşünce geleneğine dönüşmüştür.”⁹⁸

Netice olarak, Osmanlı medreselerinde ve eğitim sisteminde Eş’ari anlayış yaygın olarak okutulmuştur. Yukarıda da değinildiği gibi bunun birçok sebebi vardır. Farklı din veya mezheplere karşı güçlü savunmacı yöntemi, Eş’ari ile başlayan daha sonra Bakıllani, İbn Furek, Ebu İshak el-İsferayini, İmamü’l Haremeyn el-Cüveyni, Gazali, Şehristani, Fahreddin Razi, Seyfeddin Amidi, Beydavi, Adudiddin el- İci, Seyyid Şerif Cürçani, Taftazani gibi güçlü âlimlerle devam eden bir sisteminin olması ve bu âlimlerin uzun zaman medreselerde okutulacak önemli eserler kaleme almış olmaları, Osmanlı devletinden önce Selçukluların ve devlet erkânının Eş’ari mezhebini desteklemiş olması, Nizamiye medreselerinde Eş’ari mezhebine göre eğitim verilmiş olması, Eş’ari mezhebinin felsefî kelam ekolünü özgün biçimde kullanmış olması gibi sebeplerden dolayı Eş’arilik Osmanlı eğitim sisteminde uzun süre varlığını sürdürmüştür. Ancak Eş’ari kelamının medreselerde etkin olması demek yalnızca Eş’ari kitapların okutulduğu anlamına gelmez. Medreselerde Maturidi kelam kitaplarına da yer verilmiştir ama Eş’ari kelamı farklı konumunu korumuştur.

⁹⁸ Aydın, *a.g.e.*, s.64.

3. OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEM KELAMCILARI

Osmanlı'nın son dönemlerine gelindiğinde Batı medeniyetin teknolojisi, düşünce sistemi ve kurumlarıyla birlikte imparatorluk içinde etkin bir şekilde yer edindiği görülmektedir. Bu doğrultuda askeri, idari alanda yeni düzenlemeler eğitim sistemine yönelik ıslahatlar gibi değişiklikler olmuştur. Batılı ülkeler, yoğun misyonerlik faaliyetleri ile Müslümanları dinlerinden, geleneklerinden uzaklaştırmaya ve Hristiyanlığı yaymaya başlamışlardır. Tanzimat Ferman'ından sonra Batılı devletlerin İslam'a karşı indirgemeci tavırlarını dikkate alan Müslüman aydınlar, İslami ilimlerde yenilenmenin gerekliliği üzerinde çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Tanzimat sonrası döneme gelindiğinde materyalist düşünceye karşı yeni bir yöntem belirlemek gerekiyordu. Tarih sahnesinden silinmiş düşünce hayatında yer almayan eski mezhep ve akımlara cevap yetiştirmenin bir anlamı kalmamıştı. Asıl ihtiyaç ise çağın gereklerine çözüm olabilecek yenilenmeydi.⁹⁹ İslam dünyası yeni Avrupa medeniyetine ne ölçüde yaklaşacağı konusu üzerinde değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Var olan eserlerin dolayısıyla İslami ilimlerin Müslümanları içine girdikleri sıkıntıdan kurtarmak için mevcut halleriyle yeterli değildi. Bu tespit İslam ilimlerinde yenilik ve geliştirme (tecdid) ihtiyacını gündeme getirdi. Tefsir ve Fıkıh gibi ilimlerde yeni usüle göre eserler verilmeye başlanmıştır. Ancak yenilenme konusunda ısrar ve beklentiler daha çok Kelam ilmine yönelikti. İslam'ın temel düşünce disiplini olan kelam ilminin muhattap olarak aldığı akımlar, dayandığı ilmi-felsefi kaynaklar bakımından zamanın gerisinde kalması ilim adamlarını arayışlara yöneltmiştir. Kelam ilmi İslam dininin muhafızı rolünü üstlenmiş bir ilimdi. Son dönem kelam alimleri ihtiyacın farkına varmışlardı. Ancak değişimi nasıl yapacakları konusunda net bir düşünce yoktu. Makalelerde genellikle “yeni bir kelam ilmine ihtiyaç vardır”, “kelam kitapları ihtiyaca göre değişmelidir” gibi tespit ve temenniler yer almaktaydı.¹⁰⁰

Kelam ilminde yenilik döneminde tecdid faaliyetleri üzerinde duran önemli isimlerden biri 1912 senesinde İstanbul Darü'l Fünun'unda “İlm-i Kelam” muallimi(profesörü) olan Abdullatif Harputi (1842-1914) olmuştur.¹⁰¹ Osmanlı'nın son döneminde yenilik ihtiyacıyla ilgili çalışmalar olmuştur. Yenilenmeyle ilgili

⁹⁹ Aydın, *a.g.e.*, s. 181-183.

¹⁰⁰ M. Sait Özervarlı, *Son Dönem Kelam İlminde Metod*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1994, s.119- 121.

¹⁰¹ Aydın, *a.g.e.*, s.183.

yoğun gayret ve ısrar daha çok kelim alanında yapılmıştır. Modern dönemde Osmanlı'ların kelam ilmiyle ilgili ortaya attıkları teklif ve projelerden birincisi Abdullatif Harputi, İzmirli İsmail Hakkı ve Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi tarafından savunulan “Yeni İlmi Kelam” hareketidir.¹⁰²

İslam toplumunun özellikle ilim ehlinin Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde içinde bulunduğu zorluklar gerçekten tahayyül edilemeyecek derecededir. Çünkü Batı bilim ve felsefedeki yeni çalışmaları fark etmeye başladıklarında Müslümanlar büyük bir askeri, siyasi ve kültürel istilaya maruz kalmışlardı. Yapabildikleri şey ancak onların dini, hukuki, sanatsal ve geleneksel kurumları ile düşünce akımlarına karşı ciddi tavır koymak olmuştur. XIX. yüzyılın sonlarında başlayan yeni kelam hareketi kendi şartları içinde değerlendirilmesi gereken zor bir zamanda gerçekleştiği için eksikleri bulunuyordu. Fakat bu hareket önemli başlangıçlara kapı açan kıymetli bir tecrübe sayılmalıdır.¹⁰³

Yeni kelam ilminde yeni bir yol takip edilmiştir. Düşünürlerin görüş ve eleştirileri göz önünde tutulmuştur. Görüşlerinden, İslam'ın esaslarına aykırı olmayanlar delillere dayalı olarak kabul edilmiştir. Aykırı olanlar ise delilleriyle birlikte reddedilmiştir. Son dönem kelam alimlerinin kelamı Yunan felsefesiyle karışmamıştı, Yeni kelam ilminde ise bu durum söz konusu değildir. Gerekğinde Batı felsefesi ile aynı yönde olmuştur. Tabiat ve feleklerle alakalı olan konuları, din düşmanlarının ortaya attığı şüpheleri, onlar için iyileştirici olan bir metodla savunmuşlardır.¹⁰⁴

İncelenen yakın dönem kelimcilerinde görülen önemli farklılıklardan biri sadece iman esasları ve inanç konularıyla yetinilmeyip dinin bireysel ve toplumsal yapısının konu edinilmiş olması bunların modern insanın anlayabileceği şekilde açıklanıp tanıtılmasıdır. Yakın dönem âlimlerinin dikkat çeken bir diğer yönleri de son asırlarda yerleşen mezhep taassubundan, her hâlükârda bir mezhebin görüşünü taklitten uzaklaşmaları, gerektiğinde fikir yürütmeleri tercih ve eleştirilere yer vermeleri, mezhep taassubuna körü körüne bağlanmayı reddetmeleridir.¹⁰⁵

Islahat Fermanı sonrası dönemde Osmanlı âlimlerinden olduğunu tespit ettiğimiz Abdullatif Harputi, İzmirli İsmail Hakkı, Filibeli Ahmed Hilmi,

¹⁰² Özervarlı, *Kelamda Yenilik Arayışları*, s.86.

¹⁰³ Özervarlı, *Kelamda Yenilik Arayışları*, s.255.

¹⁰⁴ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelam*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s.20.

¹⁰⁵ Özervarlı, *Kelamda Yenilik Arayışları*, s.225, 230.

Gümüşhanevi, Babanzade Ahmed Naim ve Seyyid Bey gibi âlimlerin hayatları, eserleri ve kelami görüşleri üzerinde duracağız.

2.1. AHMED ZİYAEDDİN GÜMÜŞHANEVÎ (1813- 1893)

2.1.1. HAYATI

Gümüşhane'nin Emîrlar mahallesinde doğmuştur. 1822'de Trabzon'da Şeyh Osman Efendi ve Şeyh Hâlid es-Saîdî gibi âlimlerden sarf, nahiv ve fıkıh dersleri aldı. 1831'den sonraki amcasıyla birlikte ticarî amaçla İstanbul'a gitti ve bir daha Trabzon'a dönmemiştir. Beyazıt Medresesi'nde dinî ilimleri tahsil ederken ismi tesbit edilemeyen bir şeyhe intisap etti. Daha sonra tahsilini Mahmud Paşa Medresesi'nde sürdürdü. Sultan Abdülmecid'in hocası Hâfız Mehmed Emin Efendi ile II. Mahmud'un hocası Abdurrahman Harpûtî gibi devrin ileri gelen âlimlerinin öğrencisi oldu. İstanbul'daki öğrenim hayatı boyunca tasavvufî çevrelerle münasebetini sürdüren Gümüşhânevî, 1845 yılında Üsküdar Alaca Minare Tekkesi'nde Hâlidîyye tarikatını yaymaya çalışan Şeyh Abdülfettâh el-Akrî ile tanıştı. Gümüşhânevî Alaca Minare Tekkesi'nde Trablusşam müftüsü diye meşhur olan Hâlidî şeyhi Ahmed el-Ervâdî'ye intisap etti. 1848 yılında Mahmud Paşa Medresesi'ndeki hücrelerinde gerçekleştirdiği iki halvetten sonra Ervâdî'den hilâfet aldı. Levâmî'ü'l-'ukûl adlı eserinde "tarîkaten Nakşibendî, meşreben Şâzelî" olduğunu söyleyen Gümüşhânevî, Nakşibendiyye ve Şâzeliyye'nin usulü, âdâbı çerçevesinde yoğunlaşan bir irşad faaliyeti devam ettirdi. 1859'da Cağaloğlu'ndaki Fatma Sultan Camii'ni tekke haline getiren Gümüşhânevî, 1863'te sarayın tahsis ettiği özel bir gemiyle, muhtemelen resmî bir görevle hacca gitti. İki defa hacca gitmiştir. Hacdâ sonra üç yıl kadar Mısır'da kaldı. Tanta ve Kahire'de Nâsiriye, Câmiu'l-Ezher ve Seyyidinâ Hüseyin Camii'nde 200'den fazla talebeye hadis okuttu. Aralarında Kastamonulu Hasan Hilmi, Safranbolulu İsmâil Necâtî, Dağıstanlı Ömer Ziyâeddin, Tekirdağlı Mustafa Feyzi, Lüleburgazlı Mehmed Eşref Efendi gibi huzur dersi muhatap ve mukarrirliğine kadar yükselmiş âlimlerin de bulunduğu 116 kişiye hilâfet vererek Nakşibendiyye tarikatının Hâlidîyye kolunun yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Gümüşhânevî 13 Mayıs 1893'te vefat etti. Süleymaniye Camii hazîresine defnedildi.¹⁰⁶

Gümüşhânevî zâhirî ilimlerin tahsiline önem vermiş, ilmî yeterliliğin bulunmasını şart koştur. Dergâh mensupları arasında bir yardımlaşma ve borç

¹⁰⁶ İrfan Gündüz, "Gümüşhânevî", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s.276.

sandığı kurarak ev ve iş yerlerinde âtil duran menkul servetleri bu sandıkta toplamıştır. Bu para ile bir matbaa kurarak basılan eserlerinin ücretsiz dağıtımını sağlamıştır. Aynı sermayeden tahsis edilen 500'er altınlık vakıflarla İstanbul, Bayburt, Rize ve Of gibi farklı yerlerde dört büyük kütüphane kurulmuştur. Dinî ilimleri öğrenme ve sünnete uyma konusu üzerinde hassasiyetle durmuştur. Tekkesinde hadis okutmaya ağırlık vermiş, böylece Gümüşhaneli Dergâhı bir dârülhadis hüviyeti kazanmıştır. Tekkelerde görülen yozlaşmaya karşı çıkmıştır. Ulemâ arasındaki anlaşmazlıkları birleştirici bir tavırla gidermeye çalışmıştır. Câmi'ü'l-usûl adlı eseriyle tarikatlara ait evrâd ve ahzâbın derlenmesinden meydana gelen Mecmû'atü'l-ahzâb'ı onun bu özelliğini ortaya koymaktadır.¹⁰⁷

2.1.2 ESERLERİ

Tasavvuf: Câmi'ü'l-usûl(İstanbul 1276), Rûhu'l-ârifin (İstanbul 1275), Mecmû'atü'l-ahzâb (I-III, İstanbul 1311), Kitâbü'l-Ârifin fî esrâri esmâ'i'l-erba'în(Mecmû'atü'l-ahzâb'ın kenarında, II, 550-569). Hadis: Râmûzü'l-ehâdîs(İstanbul 1275), Levâmi'ü'l-ukûl (I-V, İstanbul 1292, Râmûzü'l-ehâdîs'in şerhi), Garâ'ibü'l-ehâdîs (İstanbul, ts.), Letâ'ifü'l-hikem (İstanbul 1275), Hadîs-i Erba'în (İstanbul 1290). Ahlâk. Necâtü'l-gâfilîn (İstanbul 1268), Devâ'ü'l-müslimîn (İstanbul 1290), Netâ'icü'l-ihlâs (İstanbul 1290).

Fıkıh ve Akaid: Câmi'ü'l-menâsik 'alâ ahseni'l-mesâlik (İstanbul 1289), Câmi'ü'l-mütûn (İstanbul 1273), el-Âbir fî'l-ensâr ve'l-muḥâcir (İstanbul 1276), Matlabü'l-mücâhidîn: Bir sayfadan ibaret Risâletün makbûle fî hakkı'l-müceddid ile vasiyetlerini ihtiva eden iki sayfalık Türkçe metin el-Âbir'in kenarında yer almaktadır. Eserlerini Arapça olarak kaleme alan Gümüşhânevi'nin Câmi'ü'l-usûl'ü Velîler ve Tarikatlarda Usûl adıyla Rahmi Serin, Ramazan Nazlı (İstanbul 1977), Rûhu'l-ârifin'i Vuslat Ehli ve İlâhî Aşk adıyla Rahmi Serin (İstanbul 1978) tarafından tercüme edilmiştir. Râmûzü'l-ehâdîs'in biri aynı adla, diğeri Hadisler Deryâsı adıyla iki tercümesi vardır. Necâtü'l-gafilîn: Gafillerin Kurtuluş Yolu (trc. A. Kemal Saran, İstanbul 1968), Câmi'ü'l-mütûn, Ehl-i Sünnet İtikadı (trc. Abdülkadir Kabakçı – Fuat Günel, İstanbul 1986, 4. bs.) adıyla yayımlanmıştır.¹⁰⁸

Gümüşhanevi'nin Ehli Sünnet İtikadı(Câmi'ü'l-mütûn) adlı eseri üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Allah'ın sıfatları ve itikad, ikinci bölümde, elfazı-ı küfür, üçüncü bölümde amellerin doğru yapılması konuları ele alınmaktadır.

¹⁰⁷ Gündüz, *a.g.e.*, s.276-277.

¹⁰⁸ Gündüz, *a.g.e.*, s.277

İslam Başlıca mezheplerden bahsetmektedir. Gümüşhanevi mezhepleri tasnif ederken 73 Fırka hadisini esas almıştır. İmam Maturidi'nin görüşlerine geniş yer vermiştir.

Gümüşhanevi'ye göre akıl ve baliğ bir kimsenin üzerine vacip olan ilk şey Allah'ın Vahdaniyetine inanmaktır. Tevhide götüren en güzel yol ilim yoludur. Bunun için dinimizce ilim öğrenmek farz kılınmıştır.¹⁰⁹ Gümüşhanevi, "Ehli Sünnet İtikadı" adlı eserinde bazı konuları daha iyi anlaşılmaası için soru-cevap yöntemini kullanmıştır. Görüşlerine yer verirken nakli ve akli delillere yer vermiştir. Diğer mezheplerin görüşlerini de değinir. Örneğin; Allah'ı ne ile biliriz? sorusuna "Bu konu iftilâflıdır. Mutezile'ye göre akılla bilinir. Eş'arîlere göre mârifetle bilinir. Mâtüridîlere yâni bize göre, Allah (c.c.), bunu bizzat kendisi Kur'ân-ı Kerîm'de tâlim etmiştir: "Bizim yolumuzda mücâhede edenleri (çalışıp didinenleri), muhakkak ki yollarımıza iletiriz. elbette Allah muhsinlerle beraberdir." (Ankebut sûresi, 69)¹¹⁰ ayetiyle cevap vermiştir. Bu görüşüyle Maturidi olduğunu belirtmiştir. İman mı akıl mı daha üstündür? Sorusuna "İman akılla beraberdir" diyerek Ebu Hanife'nin görüşü ile cevap vermiştir. İman hem cesetle hem de ruhladır. Aklı başında insanların ruhlarını cehennemde ebedi olarak kalmak gibi bir felâketten kurtarıp, kullarına sayısız nimetler veren Allah'ın rahmetine kavuşturmak için tüm güçleri ile çalışmaları gerekir. Bu da ancak İmân, Ahlâk ve Muâmelât sisteminin tesisiyle mümkündür. Bu üç unsur, mârifetin sebepleridir.¹¹¹

Allah'ı (c.c.) ve Allah'ın sıfatlarını bilmek, ilimlerin en yücesi, en faydalısı, en güzeli, en şerefli, ruha en fazla tesir edenidir. Akl-ı selim sahibi bir müslümana öncelikle bu ilmi öğrenmek farzdır. Bu ilim, bütün ilimlerin aslı, herşeyin özü, bütün mutlulukların kaynağı, her güzel hasletin başlangıcı, dünya ve âhiret mutluluğunun esasıdır. Bu ilmi iyi bilen bir insan, itikadını şeytanın ve nefsin hilelerinden kurtarmış olur, insan, bu ilimle iyi kimseler zümresine katılmış olur, imânı kuvvet bulur. Bunun içindir ki bu ilmi, Peygamber (s.a.v.) ilmin başı olarak vasfetmiştir. Bu ilmi, aklî ve nakil delilleri ile bilmeyen kimsenin taklide başvurmaktan başka çaresi yoktur. Taklid, Maturidi mezhebine göre caizken, Mutezile mezhebine göre caiz değildir.¹¹²

İmân da dil ile ikrâr, kalb ile tasdikten ibârettir. Tek başına ikrâr, imân olamayacağı gibi, kalb ile tasdik olmadıkça da mârifetullahı ulaşılamaz. Allah

¹⁰⁹ Ahmet Ziyaeddin Gümüşhanevî, *Ehli Sünnet İtikadı*, (Çev.: Abdulkadir Kabakçı, Fuad Günel), Bedir Yayınları, İstanbul 1996, s.31.

¹¹⁰ Gümüşhanevî, *a.g.e.*, s. 33.

¹¹¹ Gümüşhanevî, *a.g.e.*, s. 36-37.

¹¹² Gümüşhanevî, *a.g.e.*, s. 37.

(c.c.)'ın ezeli, ebedi, ve zâtı ile kaim sıfatları vardır ki, bunları herkes bilmekle mükelleftir.¹¹³ Allah'ın sıfatları ve isimleri birdir. Ezeli ve ebedidir. Allah'ın sıfatları kendisi olmadığı gibi, başkası da değildir. Allah'ın sıfatları kendisidir denilirse, o zaman birisi Sıfat ilâhi, diğeri Zât ilâhi olmak üzere iki ilah ortaya çıkar . Bu durum ise Allah (c.c.) hakkında muhaldir.¹¹⁴ Subuti sıfatlar içerisinde Tekvin sıfatına da yer vermiştir.¹¹⁵

Allah Teâlâ'nın , her mümkünü yapması, terk etmesi, sevap vermesi ve azap etmesi, Ahirette görülmesi, peygamber göndermesi, mahlûkatı ıslah etmesi caizdir. Allah hiç kimseyi küfr ve imana zorlamamıştır. Küfr ve iman kulun iradesiyle olmuştur.¹¹⁶

Sıdk, Emânet, Fetânet, İsmet, Nezâfet, Tebliğ, Hıfz sıfatları Peygamberler için vacip olan sıfatlardır. Bunların zıddı ise peygamberler hakkında muhaldir.¹¹⁷ Kur'ân-ı Kerîm, Allah'ın kelâmıdır, mahlûk değildir. Kuran, mushaflarda yazılı, kalplerimizde mahfuzdur. Dilimizle okur, kulağımızla işitiriz. Kur'ân-ı Kerîm harf, ses ve parçalardan da müteşekkil değildir. O bir mânâdır. Kur'ân-ı Kerîm'in harfleri ve sesleri mahlûktur. Yazılı olan şey ise mahlûk değildir. Kuran-ı Kerim'in mahluk olduğunu savunanların kafir olduğu¹¹⁸ görüşünü savunmaktadır.

Allah'ı göz ile görmek, aklen câiz naklen de sâbittir. Allah, mekân, cihet, karşılaşma, bitişme, mesafe ta'yini, ışık, benzetme, keyfiyyet ve ihâta olmaksızın görülür. Dünyada, Tûr-i Sina'da Hz. Musa'ya görüldüğü gibi Ahirette de müminlere gözükecektir. Çünkü Cenâb-ı Hak mevcuttur. Mevcudun görülmesi de muhal değildir. Bu mevzudaki ayet şöyledir: “Yüzler (vardır) o gün ter ü tâzedir. Rablerine bakacaktır.” (Kıyâme sûresi: 22-23)¹¹⁹ ayetiyle görüşünü savunmaktadır.

Sekerât-ı mevt, kabir azabı, ruhun kabirde cesede dönüşmesi, kâfirler ve müslümanlardan günahkâr olanlara yapılan kabir azabı; kabirde itaat ehli, Allah Teâlâ'nın dilediği ve bildiği şekilde ni'met vermesi, Münker ve Nekir meleklerinin suali, öldükten sonra dirilme, mîzan, amel defteri, sual, havz, sırat, peygamberlerin ve salih kimselerin büyük günah sahiplerine şefaati haktır. Mü'minlerin âsilerine kıyâmet gününde, Peygamberimizin (s.a.v.) şefaati haktır. Şefaath hakkındaki ayet şöyledir: “...

¹¹³ Gümüşhanevî, *a.g.e.*, s.39-40.

¹¹⁴ Gümüşhanevî, *a.g.e.*, s. 41.

¹¹⁵ Gümüşhanevî, *a.g.e.*, s. 56.

¹¹⁶ Gümüşhanevî, *a.g.e.*, s. 62.

¹¹⁷ Gümüşhanevî, *a.g.e.*, s.64-65.

¹¹⁸ Gümüşhanevî, *a.g.e.*, s.67.

¹¹⁹ Gümüşhanevî, *a.g.e.*, s.67.

Ümid edebilirsin, Rabbin seni bir Makam-ı Mahmud'a gönderecektir.” (İsrâ suresi: 79). Müfessirlere göre, bu âyet-i celîlede zikredilen “Makam-ı Mahmud” şefaât makamıdır. Ayrıca, diğer peygamberlerin, âlimlerin, sıddıkların, şehidlerin ve sâlih kimselerin şefaâtleri de haktır. Cennet ve Cehennem mevcuttur ve ebedîdir.¹²⁰

Peygamberimizin bize bildirmiş olduğu kıyametin küçük ve büyük alametleri vardır. Büyük alametler: Dabbetül Arz'ın meydana çıkması, Yecüc ve Mecüc'ün dünyaya yayılması, Hz. İsa'nın gelmesi, Arap yarımadasında güneş tutulması, duman, Deccal'in çıkması, üç hasef hadisi, Yemen tarafından neşet eden bir ateşin insanları toplanacakları yere doğru kovalaması, Kuran'ı Kerim'in kalplerden mushaflardan silinmesi ve Kabe'nin yıkılması. Küçük alametler ise alimlerin ölmesi ile ilmin kalkması, cehaletin yayılması, zina ve içkinin artması, kadınların çoğalması, mescidlerin çoğalıp cemaatin azalması, binaların yükselmesi, faizin yenmesi, gıybetin çoğalması, iyiliğe emir ve kötülüğe nehyin terk edilmesi, şerli insanların lider olması, erkeklerin erkeklerle sapık ilişkiler kurması, akraba ziyaretini azalması bunlar ve bunlara benzer tüm alametler haktır.¹²¹

Büyük günahlar mümini imandan çıkarmaz, kafir olmaz, iyi amelleri zayi olmaz. Kendisine hakiki mümin veya fasık mümin denilebilir Küfr ve şirk olmaksızın işlenmiş kötü amelleri varsa sahibi tevbe ederek iman ile ölmüşse Allah ın iradesine kalmıştır dilerse affeder dilerse affetmez. Allah şirk dışındaki diğer günahları affeder. Kafir olan cinler cehennemde azap görecekler. Günahkar müminler ise günahları nispetinde cehennemde yanacaklardır.¹²²

Uzak mesafeleri kısa sürede katetmek istediği anda yiyecek, içecek, giyecek hazır kılmak, su üzerinde yürümek, cansız varlıklarla konuşmak, uzak mesafelerden görmek ve işitmek, veliler hakkında keramet peygamberler hakkında mucizedir. Bunlar ve benzerleri haktır ve gerçektir.¹²³

Halifede aranan şartlar: Müslüman olmak, hür olmak, mükellef olmak, hayatta ve meydanda olmak ve Kureyş kabilesinden olmaktır. Bu hususları mükemmel şekilde ifa edecek güç ve siyasete sahip olması gerekir.¹²⁴

Gümüşhanevî, mezhepleri 73 fırka hadisine göre tasnif etmektedir. Fırkaları, Fırka-i Naciye, Sapık/Dalle Fırkalar ve Kafir, Mürted ve Zındık fırkalar olarak üçe

¹²⁰ Gümüşhanevî, *a.g.e.*, s. 73-74.

¹²¹ Gümüşhanevî *a.g.e.*, s. 75-76.

¹²² Gümüşhanevî *a.g.e.*, s 77-78.

¹²³ Gümüşhanevî *a.g.e.*, s. 82.

¹²⁴ Gümüşhanevî *a.g.e.*, s. 85.

ayırmaktadır. Ona göre Fırka-i Naciye, Eş'ariyye, Muhaddis Selefilere ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ten oluşmaktadır. Üçüncü gruptakiler ile Hanefi-Mâturîdîleri kastetmektedir. Gümüşhanevî'nin tasnifi klasik tasniflerden farklıdır. Gümüşhanevî, yaptığı genel tasniflerinde sistematik ve detaylı bir bilgi vermek yerine, küfre ve bidate düşen yönlerini öne çıkararak bilgiler sunmaktadır. Bu sebeple tasnifin sınırları net olamamıştır. Gümüşhanevî'nin sınıflandırmasının Bağdâdî ve Şehristânî'nin verdiği bilgilerle uyum içerisinde olduğu, değerlendirmelerinde ise Hanefi-Mâturîdî etkinin hâkim olduğu görülür. Ayrıca eserde yer alan mezhep tasnif ve yorumları ve öne çıkarılan görüşler, Gümüşhanevî'nin genel yaklaşımının kavranması açısından önem arz ederken, yaşadığı dönemin sorunlarına ışık tutması açısından bu tasnifi anlamlıdır.¹²⁵

Delalette olan mezhepleri yedi kısma ayırır. Bunlar: Mutezile, (Bu mezhep kendi içerisinde yirmi gruba ayrılır. Şia (bu mezhep kendi içerisinde yirmi iki gruba ayrılır.) Hariciye (Bu mezhep kendi içerisinde yirmi gruba ayrılır). Mürcie (beş gruba ayrılır). Cebriyye, Müşebbihe, Neccariyye (üç gruba ayrılır). Hak mezhepler ise üç tanedir: Selef muhaddisleri, Eş'ariler ve Ehli Sünnet ve'l Cemaat(Dört mezhep de bu grubun içerisinde). Bu mezhepler her türlü batıldan uzaktır. Sapık mezhepler olarak kabul ettiği Kaderiyye, Keysaniyye Rafiziler, Hariciler, Yezidiler, Neccariyye, Şeytaniyye (Liderleri Muhammed b. Numan'dır. Şia' nın veya Rafizilerin ileri gidenleridir.), Mutezile' den Allah ne görür ne de görülür diyen bir grubun, Cebriyye mezhebinin Allah'ın yaptığı işlerde hikmet olmayabilir görüşünde olanların ise tekfir edilmesinin vacip olduğu görüşündedir.¹²⁶

Gümüşhanevî eserinde ilk olarak Ehl-i Sünnet mezhebinin temel inançlarını ve meselelere yaklaşım tarzlarını ortaya koymuştur. Ebu Hanife, Eş'ari, Maturidi, Nesefî gibi İslam alimlerinin görüşlerinden yararlanmıştır. Bid'at ve sapıklık fırkaları olarak değerlendirdiği mezheplerin sınıflandırılmasını yaparken de Eş'ari makalat ve fırak geleneğinin tasnif sistemini benimsemiş ve tatbik etmiştir.¹²⁷

Gümüşhanevî eserinde dönemin tartışmaları hakkında bilgiler vermiştir. Örneğin küfür konusunu genişçe ele alışından dönemin önemli problemlerinden birisinin "küfür lafızları" olduğu anlaşılır.¹²⁸ Küfrün çeşitlerini 3'e ayırır: Cehli Küfr

¹²⁵ Kıyasettin Koçoğlu, "Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'nin İslam Mezheplerine Bakışı", *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, VII/3, 2010, s.141-142.

¹²⁶ Gümüşhanevî, *a.g.e.*, s. 95-98.

¹²⁷ Aydın, *Mezhepler Tarihi Yazıcılığı*, s.200.

¹²⁸ Koçoğlu, *a.g.e.*, s.120.

(Kafirlerin ve cahillerin küfrüdür.), İnkari ve İnadi Küfr(Firavun ve benzerlerini küfrüdür), Hükmi küfür (Şer'an imân edilmesi gereken şeyleri tahrif etme neticesinde meydana gelen küfürdür.)¹²⁹ Kâfir-Mürted ve Zındıklar olarak üçüncü bir grup saymıştır. Bunlar: Muattıla, Dehriyye, Deysâniler, Karmâtîler, Batînîler, Cenâhiler, Hulûliyye, Hurremiler, Bezîgiler, Beyâniler, Gurâbiler, Anberiyye, Ubeydiler ve İsmaililer gibi fırkalardır. Rubûbiyyeti inkâr eden Muattile, vahdaniyyeti inkâr eden Veseniyye, Allah'tan başkasına ibâdet edilebileceğini ileri süren İttihadiyye, Allah ile beraber başka bir şeye ibâdet etmenin mümkün olduğunu savunan Hulûliyye kâfirdir. Ulûhiyyeti inkâr eden Dehrîler'in kafir olduğu görüşündedir.¹³⁰

İki ilah kabul eden mezhepler: Maniyye, Sabiiler, Nasraniler ve Mecusilerdir. İki ilah olduğunu ileri süren filozoflar münecimler varlıkların yaratılmasında ve tedbirinde tabiatın tesiri olduğunu savunanlar kâfirdir. Ezelde Allah ile beraber kadîm olan bir şeyin olduğunu ve Allah'tan başka, kâinatın sâni ve müdebbiri olduğuna inananlar İcmâ ile kâfirdirler. İki ilâh olduğunu iddia eden filozoflar, münecimler, varlıkların yaratılmasında ve tedbirinde tabiatın tesirini savunan tabiatçiler de kâfirdir. Allah ile oturur, onun yanına çıkılır, konuşulur ve Allah bazı kimselere hülûl eder diyen bazı mutasavvıflar, Bâtînîler, Karmâtîler ve hristiyanlar da kâfirdir. Kâinatın kadîm veya bâkî olduğunu söyleyen veyahut da bu hususlarda şüpheyi düşen bazı felsefeciler de kâfirdir. Nübüvveti, sadece bizim Peygamberimizin nübüvvetini veya başka peygamberlerden birinin nübüvvetini inkâr eden, Berahimîler, Yahudiler, Hristiyanlardan Arûsîler, Gurabiler (bunlar Hz. Ali'nin peygamber olduğunu iddia eden Râfizîlerdendir), Muattîliler, Karmâtîler, İsmâilîler, A'birîler ve A'bîdîler'in (Ubeydi) de kâfir olduğunu ifade etmiştir.¹³¹ Bir kimse imanından şüphe ederse inşallah müminim veya Müslümanım derse ve bir tevilde bulunmazsa kâfirdir.¹³²

Bid'at; i'tikad, amel ve söz ile Sünnete aykırı olmak demektir. Âlimlerin târifi şöyledir: Peygamberimiz (s.a.v.) zamanında olmayan bir şeyi ihdas etmektedir. En çirkin bid'atların on tane olduğunu söylemiştir ve şöyle sıralamıştır: Kur'ân-ı Kerîm okumayı, zikir, duâ, namaz, tesbîh gibi şeyleri para ile yapmak, gelin ve cenaze önünde âşikâre zikir yapmak, Ölü yemeği yapmak ve yemek, kabir üzerinde mum yakmak, kabir üzerine bina yapmak, o binayı süslemek ve orada yatmak, Nâfile namazları cemaatle kılmak... Regâib, Kadir, Berat, Tesbîh v.b. gibi. Tâ'dil-i erkânı

¹²⁹ Gümüşhanevî a.g.e., s. 95.

¹³⁰ Gümüşhanevî a.g.e., s.101.

¹³¹ Gümüşhanevî a.g.e., s.101-103.

¹³² Gümüşhanevî a.g.e., s.111.

terk etmek. Karganın gagasını yere vuruşu gibi namaz kılmak, Namazda imâmı geçmek ve ona muhalefet etmek, Safları düzeltmemek, Türkü dinlemek. (Kur'ân-ı Kerîm okuyuştaki ve zikirdeki teganni de buna dahildir.) Raks (dans) etmek ve sağa sola sallanmak, Hutbe okunurken salât-ü selâm getirmek, radiyallahu anh demek, âmin demek v.b. sözleri söylemek, İsrâf eden kimseye sadaka vermek, mescidde dilenmek, oynamak, dans (raks) için yemek tertib etmek. Kadınların yabancı bir evde, ta'ziye veya tebrik için toplanmaları, cehren (sesli) tevhîd getirmeleri, mevlid-i şerifi erkeklerin işiteceği bir şekilde açık okumalarıdır.¹³³

2.2. ŞEHBENDERZADE FİLİBELİ AHMED HİLMİ (1865-1914)

2.2.1. HAYATI

Günümüzde Bulgaristan sınırları içinde kalan Filibe'de (Plovdiv) doğmuştur. Babası Şehbender Süleyman Bey, annesi Şevkiye Hanım'dır. Filibe'de başladığı öğrenimine İstanbul'da devam etmiştir. Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'ni bitirince Posta ve Telgraf Nezareti'nde, ardından Düyun-ı Umumiyye Nezareti'nde çalışmaya başlamıştır (1890). Beyrut'ta Jön Türkler'le temas kurdu ve onların yönlendirmesiyle Mısır'a kaçtı. Orada Jön Türkler'in kurduğu Terakki-i Osman Cemiyeti'ne girdi, ayrıca “Çaylak” adıyla bir mizah dergisi çıkardı. İstanbul'a gelince tutuklandı ve Fizan'a sürüldü (1901). Sürgünde iken tasavvufa ve Senusilik hareketine ilgi duydu, bu arada Arusiyye tarikatına intisap etmiştir. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra döndüğü İstanbul'da bir süre Darülfünun'da felsefe müderrisliği yaptı ve Cem'iyyet-i Tedrisiyye-i İslamiyye üyeliğinde bulundu. Kısa bir süre İttihad-ı İslam adıyla haftalık siyasi bir gazete yayımladı. Gazetenin kapatıldıktan sonra İkdâm, Şehbal, Yeni Tasvir-i Efkar ve Sırat-ı Müstakim gibi gazete ve dergilerde siyasi ve felsefi yazılar yazdı. 21 Nisan 1910'da dönemin neşir hayatında önemli bir yeri olan haftalık Hikmet'i çıkarmaya başladı; bu sırada Hikmet Matbaa-i İslamiyyesi'ni kurdu. Hikmet'i yayımlamaya devam ederken 26 Ağustos 1911 'de Millet ile Musahabe ve ardından yine Hikmet adıyla günlük bir gazete çıkardı. Başlangıçta ittihat ve Terakki Cemiyeti'ni destekledi.

II. Meşrutiyet'ten sonra giderek artan yanlış davranışları yüzünden cemiyeti ağır bir dille eleştirdi. Muhalefetteki Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı da tenkit etti. Hem bu eleştirileri hem de siyonizme ve masonluğa yönelik suçlamaları yüzünden dergi ve

¹³³ Gümüşhanevî, *a.g.e.*, s.179-180.

gazeteleri sık sık kapatıldı. Mücadeleden yılmayıp eleştirilere devam edince 9 Ekim 1911 'de matbaası kapatılarak önce Kastamonu'ya, ardından Bursa'ya sürüldü. Bir süre sonra aftan faydalanıp İstanbul'a döndü. 1 Ağustos 1912'de Hikmet'i yeniden yayımlamaya başladıysa da aynı yılın 25 Ekiminde gazete tekrar kapatıldı. 30 Ekim 1914'te ani bir şekilde vefat etti, cenazesi Fatih Camii haziresinde defnedildi. Beklenmedik bir şekilde ölümü bakır zehirlenmesine bağlandıysa da masonlarla ilgili neşriyatından dolayı bir komploya kurban gittiği de ileri sürülmüştür. 1. Meşrutiyet döneminin önde gelen fikir adamlarından biri olan Şehbenderzade Ahmed Hilmi siyasetin yanı sıra kalam, felsefe, tasavvuf ve tarihle de meşgul olmuş, ayrıca şiir, roman ve tiyatro eserleri kaleme almıştır. Yazılarında sürekli biçimde Batı taklitçiliğine eleştirmiş, özellikle Tanzimat'la başlayan modernleşme hareketinin geleneksel Osmanlı-İslam kültür ve kurumlarıyla nasıl uyuşmasının gerektiği üzerinde durmuştur. XIX. yüzyılın hakim felsefesi olan maddeciliği reddetmiş, islam felsefesiyle Batı felsefesi arasında zaman zaman uzlaşma yolları aramıştır.¹³⁴

2.2.2. ESERLERİ

Dinî ve Fikrî Eserleri: 1. Senûsîler ve On Üçüncü Asrın En Büyük Mütefekkir-i İslâmîsi Seyyid Muhammed es-Senûsî: Alt başlığı, Abdülhamid ve Seyyid Muhammed el-Mehdî ve Asr-ı Hamîdî'de Âlem-i İslâm ve Senûsîler olan eser, Senûsîler ve Sultan Abdülhamid ismiyle İsmail Cömert tarafından sadeleştirilerek yayımlanmıştır. 2. Müslümanlar Dinleyiniz: Şeyh Mihridîn Arûsî takma adıyla yazılmış olan eserde halka dinî bilgiler verilmektedir. 3. Târîh-i İslâm: R. Dozy'nin Târîh-i İslâm adıyla Abdullah Cevdet tarafından Türkçe'ye çevrilen eserindeki hatalı görüşleri tenkit amacıyla kaleme alınmış olup Şehbenderzâde'nin en önemli kitabıdır. Eser, Ziya Nur tarafından çeşitli ilâvelerle üç misli genişletilerek yeni harflerle de yayımlanmıştır. 4. İlm-i Ahvâl-i Rûh. 5. Allah'ı İnkâr Mümkün müdür? Yahut Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfür: Modern inkârcılığa cevap olarak yazılan eseri Necip Taylan ve Eyüp Onart kısmen sadeleştirerek yayımlamıştır. 6. Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa 7. Akvâm-ı Cihân: Asya ve Afrika topluluklarıyla ilgili etnografik bir eserdir. 8. İki Gavs-ı Enâm: Şeyh Abdülkâdir-i Geylânî ve Arûsiyye tarikatı şeyhi Abdüsselâm el-Esmer el-Feytûrî hakkındadır. 9. Türk Rûhu Nasıl Yapılıyor? Türkler'in özelliklerini ve tarihteki yerlerini ele alan bir kitaptır. 10. Hangi Meslek-i Felsefîyi Kabul Etmeliyiz?: Dârülfünun Efendilerine Tahrîrî Konferans Üniversiteli

¹³⁴ Abdullah Uçman, "Şehbenderzade Ahmet Hilmi", *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, s.424.

Gençlerle Bir Konuşma adıyla yeniden yayımlanmıştır. 11. Beşeriyetin Fahr-i Ebedîsi Nebîmizi Bilelim 12. Huzûr-ı Akl-ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti: Celâl Nuri'nin Târîh-i İstikbâl adlı eserinin ilk cildinin tenkidi olup İlim Karşısında Maddecilik adıyla Sadık Albayrak tarafından sadeleştirilerek yayımlanmıştır. 13. Muhalefetin İflâsı: Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na yönelik eleştirileri içermektedir. 14. Üss-i İslâm: Hakâik-i İslâmiyye'ye Müstenid Yeni İlm-i Akâid: Temel itikadî esasları sade bir dille anlatan bu risâleyi Ahmet Özalp İslâm İnancının Temel İlkeleri, A. Bülent Baloglu ve Halife Keskin İslâm'ın Esası adıyla yayımlamışlardır.

Edebî Eserleri: 1. Vay Kız Bekçiyi Seviyor: Kalender Gedâ takma adıyla yazılmış bir tiyatro eseridir. 2. İstibdâdın Vahşetleri yahut Bir Fedâinin Ölümü (Oyun, İstanbul 1326). 3. A'mâk-ı Hayâl: İç huzurunu arayan bir gencin mânevî seyahatini ve tasavvufî macerasını anlatan felsefî bir roman olup büyük ilgi görmüş ve defalarca basılmıştır. 4.Öksüz Turgut: Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemini anlatan bir romandır. 5.Şiirler: Müellifin "Özdemir" mahlasıyla yazdığı şiirleri Fevziye A. Tansel derlemiştir. Şehbenderzâde hakkında yapılan çalışmalarda onun neşredilmemiş birçok eserinin bulunduğu kaydedilir. Sadık Albayrak, yayıma hazırladığı Huzûr-ı Akl u Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti'nin başında dergi ve gazetelerde çıkan makalelerinin listesine yer vermiş, bir kısmının muhtevasını özetlemiştir.¹³⁵

Filibeli'nin en önemli eseri olarak bilinen "Tarihi İslam" adlı eserini oryantalist Dozy'nin eserine reddiye amacıyla yazmıştır. Fakat "Dozy şöyle diyor, biz böyle diyoruz" şeklinde bir tenkit ve reddiye yazmamış; İslâm tarihinin seyrini ortaya koyarak, yeri geldikçe izhar-ı hakikat etmeğe çalışmıştır. Bu açıdan "Tarih-i İslâm" idarî ve siyasî bir tarih kitabı olmaktan ziyade hikemî bir tarih hüviyetindedir. Filibeli'nin bu eseri bugünkü ilim adamlarının müstağni kalamayacakları bir çalışma hüviyetini taşımaktadır. Eser okuyucularına yeni ufuklar kazandıracak özelliğe sahiptir. Müsteşriklere ait eserlerin Türkçe'ye tercüme edildiği ve onların mantığına göre yapılan çalışmaların hız kazandığı şu sıralarda böyle eserlerin ehemmiyeti daha da artmaktadır.

İki cilt olarak kaleme aldığı "Tarihi İslam" eserinin ilk cildinde on sekiz konuya değinmektedir. İslam dininden önce Arapların ve Dünya'nın durumundan, Hz.Muhammed'in Peygamberlik öncesi ve sonrası hayatından, Hz. Muhammed'in şemailinden ve ahlakından, Felsefe ve Sosyolojiden, İslam dininden, temel inanç

¹³⁵ Uçman, a.g.e., 424-425.

esaslarından, alemin yaratılışı gibi bazı kelami konulardan bahsetmektedir. İslâm Tarihi'nin ikinci cildi Müslümanların ihtilaflarını, Hulefa-yı Raşidîn döneminden Osmanlı Devleti'nin son günlerine kadarki bir dönemi, ilk mezhepleri ihtiva etmektedir.

Filibeli Ahmed Hilmi dini, "Bir insanın kendinden üstün ve muhtaç olduğu bir kudreti anlaması ve itiraf etmesidir" ifadeleriyle tanımlamıştır. Din ile o kadar içli dışlı olunmasının sonucunda din ile insanın neredeyse eş anlamlı kelimeler haline geldiğini ifade eder. Din düşüncesi insan algısının doğuştan getirdiği bir zorunluluktur.¹³⁶ Dinlerin tasnifine geniş bir yer vermiştir. Bazı oryantalistlerin görüşlerine de yer vermiştir.

Tarih-i İslâm'ın ilk bölümünde Arap yarımadasının tabiî ahvalinden bahsedilerek yarımada'nın mevkii, hududu, yüzölçümü, tabiî şekli, dağları, nehirleri, sahil ve adaları, iklim ve havası, mahsulat, hayvanat ve servet kaynakları hakkında bilgi verilmiştir.¹³⁷ İslam'dan önce Arabistanda Haniflik, Musevilik, İsevilik, Putperestlik gibi dini şekiller mevcuttu. Cinlere, putlara, ağaçlara ibadet eden Araplarda "Allah-u Teala" bu ilahlar topluluğunun bütününü, daha doğrusu sıfatını ifade eden bir cins isim idi. Araplar, hayal ve maneviyattan yoksun, paraya, mala ve mülke önem veren insanlardır. Oryantalistlere göre Arapların dinle ilgili konulara ilgileri yoktu, din duygusu onlarda ilerlememiş ve gelişmemişti. Filibeli bu konuda Oryantalistlerle aynı fikirde olduğunu ifade etmiştir. Hz. İbrahim'in dini üzerine olan "Hanif"leri akıllı kişiler olarak nitelendirmiştir, dini duygusu gelişmeyenlere dahil etmemiştir. Arap kavminde gerçek fazileti yaratan ve ahlâkı icat eden etkenin İslâm dinidir, başka bir ifadeyle Peygamber Efendimizin yüce zâtı olduğu düşüncesindedir.¹³⁸

İslam'ın ortaya çıkmasından önce Dünya'nın genel dini durumu üzerinde durmuştur. İnsanlığı, olduğu yerde saymaktan veya geriye doğru dönüşten kurtaracak, insanlığa yeni bir yükselme gücü verecek bir fikir ortada yoktu. Böyle bir fikri doğuracak vicdanın da görünmediğini belirtmiştir. İnsanlığı, içine düştüğü cahillik ve kötülük çukurundan kurtaracak fikir, sıradan, yerel, sınırlı ve millî bir fikir olamazdı. Tüm insanlığa hitap etmesi gerekiyordu. Bu fikir yalnız dinî de olamazdı. İnsanlığı,

¹³⁶ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, (Çev.: Cem Zorlu), Ağaç Kitapevi Yayınları, İstanbul 2009, s.43.

¹³⁷ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, s.110-114.

¹³⁸ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, s.124-128.

içine düştüğü karanlıklardan nura çıkaran o toplayıcı ve derleyici düşünce “İslâm”, o nurun çok yüce doğuş yeri ise “İslâm’ın peygamberi Muhammed (s.a.v.)” olmuştur.¹³⁹

Hiz. Muhammed’in doğumundan, Peygamber oluşuna kadar yaşanan olaylar hakkında bilgiler vermektedir. Bilim adamlarını en fazla korkutan konunun peygamberlik konusu olduğunu belirtmiştir. Bir kısmının böyle bir konuyu bilim dairesinin dışında gördüğünü, diğer kısmının ise peygamberliği inkâr etmeyi gayet bilimsel ve makul gördüğünü ifade etmiştir. Peygamberlik meselesi, analiz edilince, sonlu ile sonsuzun, kul ile Hâlık’ın ittisalinin (birbirleriyle ilişki kurmasının) olabilirliği meselesidir. Allah’ın hakikati hakkında, İslâm dininde mevcut emanetleri, sembolleri ve hatta açık beyanları dikkatle ele alınırsa peygamberliğin olabilirliğinin kolaylıkla ortaya çıktığı görülür. Nebilik ile veliliğin farkı, nebinin davet sahibi, bazen kitap sahibi ve her şeye rağmen bir şeriatı insanlara tebliğ edici olmasıdır.¹⁴⁰

Hiz. Muhammed’in mucizelerinden Miraç mucizesi üzerinde durur. Mi’rac’ın niteliğinin sıradan halka göre ve cismani şeklinde anlaşılması, İslam’ın gerçek akidelerine tamamıyla aykırıdır. Eğer İslam’ın esası, müşebbihe veya mücessime (Allah’ın varlığını insana benzeten veya ona cismaniyet atfeden batıl mezhepler) mezheplerinin fikirlerini kabul etseydi, öyle bir anlayışa bir dereceye kadar müsamaha edilebileceğini ifade etmiştir. Peygamberimizin ashabından, Miracın cismanî/bedenle ve maddî olduğunu kabul etmeyenlerin olduğunu da belirtir. Filibeli, Miraç mucizesi’nin ruhani olduğunu ifade etmiştir. Miracın “cismanî” olduğuna inanan selefın ise iyi niyet ve güzel imanından şüphe edilemez; fakat bu fikrin Kur’ân’ın ruhuna ve İslâm’ın hakikatine tamamen aykırı olduğuna inanır. Cismani bir Miraca inanmak İslam’ın temel akidelerine aykırıdır.¹⁴¹

Uluhiyyet, Nübüvvet ve Ahiret gününe iman, İslam dininin üzerine kurulmuş olduğu esaslardır. Bu üç husus İslam’ın ve imanın asıllarındandır. Yüce Allah zatında, sıfatlarında, fiillerinde birdir. Sonradan olmuş ve varlığı mümkün olan şeylerin hüküm ve tesirlerinden, herhangi bir ihtiyaçtan yücedir. Varlığı vacib olmanın gerektirdiği şey hiçbir şeye muhtaç olmamaktır; sonradan olmanın ve varlığı mümkün bulunmanın gerektirdiği şey ise kendinden başkasına muhtaç olmaktır. Yine bunun gibi kül, cüz yani mürekkep ve basit olmadığı gibi araz da değildir. Hareket ve durgunluk, toplanma ve ayrılma, hulul ve ittihad (bir şeyin içine veya arasına girme

¹³⁹ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, s.134-135.

¹⁴⁰ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, s.147-149.

¹⁴¹ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, s.173-175.

ve bir şeyle birleşme) gibi cisimlere ait arazlara ve kainatta görülen varlıkların diğer arazlara konu olmaktan da tenzih edilmesi zaruri olan bir şeydir. Çünkü bunların her biri cisim ve sonradan olmayı gerektirdiğinden uluhiyetin şanına uygun değildir.¹⁴²

Din, İnsan tabiatında yerleşmiş ve vazgeçilmez bir ihtiyacın karşılığıdır. Din hissi insandaki en köklü histir. Din sadece Vacibu'l Vücudu bilmekten ibaret değildir. O'nu bilmekle beraber, O'na dostluk ve sevgi göstermek ve ilahi iradesine boyun eğmek de gereklidir. Gerçekten din, akla uygun ve ona muhtaçtır. İnsan hakikati aramak, herşeyin ortaya çıkış ve var oluş hikmetini araştırmak mecburiyetindedir.¹⁴³ Auguste Comte'nin bilimin konularıyla din ve felsefenin konularını birbirine karıştırdığını ifade etmiştir ve bilimin varlığının insanlığı din ve felsefeye muhtaç olmaktan kurtaracağını zannederek hata yaptığını söylemiştir. Auguste Comte'nin dini inkar edip "insanlık dini" adıyla yeni bir din icat etmesini eleştirmiştir.¹⁴⁴

Dinin konusu İlahi Zat'tır. Fakat dinde felsefede olmayan sembol ve işaretler, kutsallık ve rahmet gibi ilahi yüceliği insanlığa anlatacak ve yayacak yüce şeyler vardır. Din, akıldan başka keşf özelliğini, vahiy ve ilham kabiliyetini de kabul eder.¹⁴⁵ Dinin esasları sabit, kesin ve zaruri fikirlerdir.¹⁴⁶

Allah vardır ve birdir. O, varlıklar ve tasavvurlardan hiçbir şeye benzemez. Vacibu'l Vücud ve bütün varlığın kaynağıdır.¹⁴⁷ Cenab-ı Hak mücerred bir fikir olmadığı gibi sonradan yaratılma ve bölünebilirlik ifade eden hiç bir tasavvurla ifadesi mümkün değildir. Cenab-ı Hakk'ın sıfatlarını tasdik etmekle beraber bunu bir insan şeklinde, insandan kıyas ile insana benzetmekle (Antropomorfizm) tasavvur etmek ve kabul etmek batıldır. Hiddet, gazap, üzüntü, lezzet alma, ferah, ruh genişliği gibi özellikler bizim anladığımız manada Allah'a verilemez ve nispet de edilemez.¹⁴⁸

Allah kainatla sınırlı değildir. Allah için kainatın aynısıdır kainatın içindedir veya dışındadır demek batıldır. Allah her yerde hazır ve nazırdır.¹⁴⁹ Kainat, kendi kendine açıklamaya yeterli değildir. Son tahlilde "bir şey"e ihtiyaç görülüyor. Şekiller ve hareketlerin çokluk ve türlülüğüne rağmen alemde hüküm süren ahenk, bir düzen vericiye ihtiyaç olduğunu gösteriyor. İnsan varlığı zorunlu olmadığından kendi

¹⁴² Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, s.240-241.

¹⁴³ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam'ın Esası Üss-i İslam*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s.1-3.

¹⁴⁴ Şehbenderzade Ahmed Hilmi, *İslam'ın Esası Üss-i İslam*, s. 5-6.

¹⁴⁵ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam'ın Esası Üss-i İslam*, s. 7-8.

¹⁴⁶ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam'ın Esası Üss-i İslam*, s.13.

¹⁴⁷ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam'ın Esası Üss-i İslam*, s.20.

¹⁴⁸ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam'ın Esası Üss-i İslam*, s.23-24.

¹⁴⁹ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam'ın Esası Üss-i İslam*, s.27.

varlığını kendi zatıyla açıklayamaz. Bu şekilde bir yaratıcının varlığının zorunlu olduğunu savunmuştur. Her bireyin en açık ve samimi, ani bir tecrübe ile bildiği şey, kendi nefsinin varlığıdır. Her bireyin, her an, her münasabetle yaptığı tecrübe kendi varlığının tecrübesidir. Bu tecrübe esasların esası (üssü'l-esas)dır. Kendi nefsinin inkara kalkışan hiçbir ciddi düşünür görülmemiştir. İnsan ruhu üzerinde ciddi bir araştırma hakiki bir tahlil Vacibu'l Vücuda ulaşmak için en tecrübi bir metottur.¹⁵⁰ Kendini bulan kişi, yaratıcısına ulaşır. Filibeli, insanın kendi varlığını düşünerek Allah'a ulaşabilmenin mümkün olduğu üzerinde durmuştur.

İnsanlar kendi nefesine araştırmacı bir gözle bakarsa hayrete düşürücü sanat ve yetkinlik harikası olduğunu görmekte zorluk çekmez. Bir olayı tesadüfe hamletmek en açık şekilde bilgisizliğin ilanıdır. Çünkü yalnız Cenabı Hakk'ı inkar olmayıp aynı zamanda aklın düsturlarını ve tabi kanunları da inkar etmektir.¹⁵¹

Melekleri kainatta ilahi tasarrufların itaatkar hizmetçileri olarak tanımlamıştır. Eski zamanlarda melekleri insan başı veya farklı hayvanların şeklinde tasavvur etmek faydasızdır. Meleklerin “Allah ın kızı” şeklinde tasavvur etmek batıldır.¹⁵²

Kuran'ı Kerimde “muhkemat ve müşebbihat” vardır. Muhkemat değişmez ebedi hakikatlerdir. Allah'ı bilmeyi ve ahlak esaslarını zaman ve çevrelerinin istidat ve kabiliyetine gelişme kanunun durum ve mertebesine kısaca Allah'ın murad ve hikmetine uygun bir şekilde bütün insanlığa tebliğ eden kişilere peygamber denir. Son peygamber Hz. Muhammed'dir. İslamın şariat ve akidesi kıyamet gününe kadar eskimeyecek ve değişmeyecek düsturları içine almıştır. Bu yüzden artık Peygambere ihtiyaç yoktur. Onların kalpleri ilham ve vahiy almaya uygundur. Peygamberlerin gönderilmesine gerek olup olmadığı tartışması lüzumsuzdur. Bununla birlikte binlerce yıldır, insanlığın büyük çoğunluğu peygamberlere uyma, saygı gösterme gibi gerçek bir tarihi olay karşısında delil aramak lüzumsuz bir külfettir. Avrupalı araştırmacıların nebiler hakkındaki görüşleri bizim görüşlerimizden farklıdır. Çünkü onlar tahrif olunmuş aslından tamamen başka kaynakları esas almışlardır. İslam'a göre nübüvvet babadan oğula, halef veya tercih yoluyla kimseye verilmez. Yahudilerde nebi ile tarikat liderleri arasında bir fark yoktur.¹⁵³ İslamda ise böyle bir şey söz konusu değildir.

¹⁵⁰ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam'ın Esası Üss-i İslam*, s.29-31.

¹⁵¹ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam'ın Esası Üss-i İslam*, s.31-32.

¹⁵² Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam'ın Esası Üss-i İslam*, s.35-36.

¹⁵³ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam'ın Esası Üss-i İslam*, s.37-40.

Ölüm, her şahsın kendine özgü kıyametidir. Kıyamet sadece dini bir düşünce değil aynı zamanda felsefi ve ilmi bir düşüncedir. Bazılarına göre Güneş'in ısısını kaybetmesi ile, bazılarına göre oksijen ve hayata hizmet eden gazların şekil değiştirmesi ile kıyamet meydana gelecektir. Bu konuda değişik fikirler ortaya atılmıştır. İslam'a göre kıyamet neşir (cesetlerin dağılması), haşir (parçaların yeniden toplanması) ile olacaktır.¹⁵⁴ Kıyamet, Allah'ın adaletinin bir gereğidir. İyilerin mükafat, kötülerin ceza alacağı gündür. Kıyamet akıl ve ilim yoluyla sabit birşeydir. Maddi şeylerle sınırlı tutuldukça haşir ve neşir de kesinlikle sabittir. Mahiyet itibariyle ruhun bekası da sabit bir meseledir. Mahiyet itibariyle ruhun bekası da sabit bir meseledir. Tartışmaya sebep olan şey insanın öldükten sonra ayniyet ve hüviyetini muhafaza ile haşri bulup bulmayacağıdır. Filibeli'ye göre insan şahsiyetinin bekası ve ölümden sonra dirilme meseleleri duyulara dayalı deneylerle isbat edilmese bile aksini isbat imkanı da bulunmadığından bu fikrin ilmi olarak imkansız olup olmadığını incelemek ve problemin çözümü için Vacibu'l Vücut ve kainat hakkındaki fikirleri ve ahlaki ilmin düsturlarından ilham almak kafidir.¹⁵⁵

Kainatta başıboşluğa ve tesadüfe yer yoktur. Herşey kesin ve sabit bir intizam ve ahenkle cereyan ediyor. Cansızlar aleminde tercih (hakkı ihtiyar) yoktur. Hayvan ve bitkilerde de kısmi olarak tercih hakkının olduğunu ifade eder. Örneğin bir hayvan şiddetli sıcaktan korunmak için kendini koruyabilir. İnsanlarda irade ve ihtiyarın bütün şekilleri ve kısımları mevcuttur. Bu konuda farklı görüşler mevcuttur. Maddeciler, İlmi deterministler, bazı varoluşçu ekoller ve bazı dini mezhepler, insanın diğer tabii olaylar gibi tabiat kanunlarının tamamen mahkumu olduğu görüşündedir. Cebriyye mezhebinin de bu görüşte olduğunu söylemiştir. Filibeli, insanın kayıtsız şartsız hür ve irade eden olmadığını belirtir. Ancak insan cansız bir varlık gibi de değildir. Sınırlı olmak kaydıyla hür ve irade sahibidir. Avrupalı düşünürler İslam dinini "Kadercilik" ile itham etmişlerdir. Kuran ve hadislerde "ferdi mesuliyet, insanın kısmi hürriyeti ile ilgili birçok açıklama vardır. İslam dinini kadercilikle suçlayanların dinimize iftira attıklarını ifade ederek bu tarz söylemlere sert bir şekilde cevap vermiştir. Peygamberimizin hayatını örnek vererek onun hal ve hareketlerinde kötü kadercilik ile ilgili hiçbir örneğin olmadığını vurgulamıştır.¹⁵⁶ Yani Filibeli'ye göre insan ne tamamen hür ne de tamamen tabiat kanunlarına mahkumdur. Kendisi

¹⁵⁴ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam'ın Esası Üss-i İslam*, s.41-42.

¹⁵⁵ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam'ın Esası Üss-i İslam*, s.45-47.

¹⁵⁶ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam'ın Esası Üss-i İslam*, s.47 -54.

karar alabilmektedir ancak bazı konularda da iradesi sınırlıdır. Aşırı cebr konusunda Cebriyye mezhebine, İsrailiyat ve bu tarz çirkin hurafelere karşı çıkmıştır.

Alemde hayır-iyilik mevcut olduğu gibi şer- kötülük de vardır. İyilik Yüce Allah'a atfedilir. Ancak şerrin yaratıcısı, kaynağı hakkında farklı görüşler vardır. Hristiyanların bu konuyu tartıştıklarını ancak bu konuda bir çözüm bulamadıklarına değinmiştir. İslam dininde de bu mesele uzun tartışmalara sebep olmuş ve çoğunlukla hayır gibi de şer de Allah'tan olduğu inancı kabul edilmiştir. Maddi alemde kainatın genel yapısında şer yoktur. Şerrin köklerini insanın fitratında aramak gereklidir. Hayır ve şer haktır, yapılmalıdır denilmiyor hayır ve şer Hak'tandır deniliyor.¹⁵⁷ Yüce Allah'ın kötülüğü yaratmasını, kötülüğü sevdiği veya kötülüğün meşru olduğu şeklinde anlamamak gerekir. Filibeli bu yanlış anlama ihtimali üzerinde durmuştur. Kötülük yapan kişi yaptığından sorumludur.

İslam dini kadar kadercilik, meydana gelmemiş harikalar, tembellik ve miskinlik, baskı ve mutlakiyetten uzak bir din yoktur. Kur'an, hadisler ve tarih buna şahittir.¹⁵⁸ İslam dinine zarar veren yanlış düşüncelerden kurtulmak gerekir. İslam'ın genel olarak duraklama sebebi bu tarz düşüncelerdir. İslam'a hizmet etmek isteyenlerin en acil ve ilk görevi dinin ruhunda olmayan yanlışlıkları sözde ve fiili olarak düzeltmek gerektiği görüşündedir.¹⁵⁹

Şia, taraftar mânasında olup ilk ortaya çıkışında dinî bir mezhep değil, siyasî bir ekoldür. Hâricîlerin iddialarıyla beraber ortaya çıkmıştır. Şia adı o kadar geniş bir kavram olarak kullanılmıştır ki mezhep fırkalarından büyük çoğunluğunun Hz. Ali ile hiç bir münasebeti yok iken onlara da Şia adı verilmiştir. Mezheplerin sınıflandırılması konusunda alimlerin oldukça garip bir görüntü sergilediklerine işaret etmektedir. Filibeli'ye göre manalı manasız bir sürü mezhebin içeriğine değilse de, sayısına ve şekline bir sebep bulmak derdiyle, bir hadis uydurulmuş ve bu hadis gereğince İslâm'ın dinî fırkaları yetmiş üç sayısına yükseltilmiştir. Şia mezhepleri hakkındaki tasnifte de bu sayıyı doldurmak hevesi görülmektedir. Birtakım şekilci zâtlar, Yahudi dininde yetmiş bir fırka, Hristiyanlıkta yetmiş iki fırka bulma derecesinde cinnet göstermişlerdir. Bu gibi yapay taksimler bir yana bırakılacak olursa ancak o zaman mezhepler hakkında, eleştirel ve analitik tasnifler yapılabilir.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam'ın Esası Üss-i İslam*, s.55-56, 59.

¹⁵⁸ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam'ın Esası Üss-i İslam*, s.63-64.

¹⁵⁹ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam'ın Esası Üss-i İslam*, s.68.

¹⁶⁰ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, s.361.

Filibeli, bu görüşleriyle birçok alimden farklı düşünmektedir. Yetmiş üç fırka hadisinin uydurulmuş bir hadis olduğunu savunur.

Filibeli, ilk ortaya çıkan mezheplere yer vermiştir. Mezhepleri ele alırken mezheplerin olumlu veya olumsuz taraflarını kendi düşünceleriyle ifade etmiştir. Ehl-i Sünnet fırkasına dâhil olanlar, Peygamber Efendimiz ve yüce ashab hazretlerinin itikatları, İmam Ebû Mansur el-Matürîdî ve Ebû Hasan el-Eş'arî hazretlerinin içtihatları üzere bulunanlardır. Sünnilerin ilk ve en meşhur imamı Hasan Basri'dir.¹⁶¹ Şia'nın on dokuz fırkasına değinmiştir. Hariciler, İmam Ali'nin maiyetinde iken hayret edilecek derecede acayip ve mantıksız bir bahane ile İmam Ali'den ayrılanlara verilen isim olup sonraları Ehl-i Beyt'e buğzeden mezhepler bu ad altında toplanmıştır. Hâricîlerin ruh halinin cidden psikologları şaşırtacak şekilde olduğunu ifade etmiştir. Hz. Ali'yi hakem teklifine uymaya zorlayıp sonra da bu hareketinden dolayı tekfir etmelerinin garip olduğunu söyleyerek eleştirmiştir. Yedi fırkaya ayrılmışlardır.¹⁶² Mutezile mezhebinin altına konulduğunu belirttiği yirmi ekole yer vermiştir. Mu'tezile mezhebinin reisi olan Vâsıl b. Atâ'nın İslâm'da meydana getirdiği tesir çok büyüktür. Bu düşünce adamının fikirleri, temel alınmayan diğer mezheplerde bile, eleştirinin başlangıcı olmuştur. Mu'tezile'nin düşünce tarzının, Aristoteles'nun düşünce tarzı ve söyledikleriyle hemen hemen aynı olduğu görüşündedir. Ehl-i Sünnet, mantık ve akıl zemininde Mu'tezile'ye tam bir üstünlük sağlayamıyordu. Hasan-ı Basri, Mu'tezile'ye mutedil cebir ile karşılık vermeye çalışıyorsa da bir şeyin itidal sınırı, o şeyin içeriğini ortadan kaldırmayacağından Mu'tezile'nin sorusu yine cevapsız kalıyordu. Ancak Mu'tezile mezhebi, dinî meselelerle incelemelerine başladığı halde son kararı, sırf felsefî bir şekilde vermiştir. Aşırı Mu'tezile, İslâm inançlarını tenkit ede ede hiçe indirmiş, nihayet ortada “mutlak fikir, mutlak tenzih, mutlak zât”dan ibaret mücerret/soyut bir fikir bırakmıştır. Yine Mutezile mezhebi çok büyük düşünürler yetiştirmiştir. Bu mezhep taraftarlarının İslâm dinine dolaylı olarak büyük hizmeti geçmiştir. Zira Ehl-i Sünnet'i usûl ve felsefe yönünden gelişmeye zorlayan etkenlerden en önemlisinin Mu'tezile mezhebi taraftarları olduğunu unutmamak gerekir. Filibeli, Mutezile mezhebinin başlangıçta ilmi açıdan iyi bir akıl yürüttüğünün ancak sonradan aşırı felsefeye içerdiğini ifade etmiştir. Bu konuda eleştirmiştir. Mürcie mezhebinin fazlasıyla dikkate değer bir mezhep olduğunu belirtmiştir. Beş kola ayrıldığına değinmiştir. Mürcie taraftarları,

¹⁶¹ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, s.361-362.

¹⁶² Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, s.373.

marifet, ihlas ve muhabbete özel bir şekilde önem vermeleri suretiyle diğer mezheplerden ayrılırlar. Mürcie'ye göre her şeyin temeli marifettir. Marifet olmazsa iman mümkün olmaz. Mürcie mezhebinin bağlılarının ibadetlere çok az önem verdiklerini ifade eder. Bu mezhep ana hatlarıyla İslam dinine zarar vermiyor gibi görünse de aslında zarar vermiştir. İbadeti son derece önemsiz görüp ihlas ve muhabbete çok fazla önem vermeleri, bu mezhebe felsefî bir şekil vermiştir. Beş kola ayrıldığını belirtmiştir. Neccariye mezhebi, Ehl-i Sünnet'in bir şubesi sayılabilirse de birkaç noktada icmâdan ayrılıp Mu'tezile'nin fikirlerini kabul etmiştir. Cebriyye mezhebi, özellikle halkın avam tabakası arasında yayılması felâket ve ahlâkî çirkinliklere sebep olur. İslâm âleminin tamamen yok olup gitmesi sonucunu doğuran sebeplerin başlıcası Cebriyye mezhebinin Ehl-i Sünnet avamı arasında yayılmasıdır. Bu mezhebi "uğursuz" olarak nitelendirmiştir. Kulun sorumluluğu ve irade hürriyeti konusunda insanın, vicdanınca kendisini irade hürriyetine ve irade ettiği (dilediği) şeylerin yapılması mümkün olan kısımlarını yapmak iktidarına sahip olduğu görüşündedir. Bu kadarı, görev ve sorumluluğun oluşturulması için yeterlidir. Şu halde Cebriyye mezhebinin insanın toplumsal yaşantısında yeri yoktur ve kesinlikle reddedilmiştir. "Hulûliyye" düşüncesi özel bir mezhep olmaktan öte birçok mezheplerde var olan bir fikir, bir çıkarımdır. Müşebbihe'nin de "Hulûliyye" gibi müstakil bir ekol olmayıp diğer mezheplerde, tamamlayıcı fikir türünden olduğunu ifade etmiştir. Müşebbihe'nin bir kolu, Hanbelîler grubundan ayrılmış ise de diğerleri Şia mezheplerine katılmıştır. Hepsine göre Cenâb-ı Hak, bir cisim, bir ceset sahibidir. Bu tarz yanlış düşüncelerinin olduğunu ifade etmiştir.¹⁶³

İslâm'da en büyük tahribatı yapan yanlış anlayışlardan birisi, kader meselesidir. Bu mesele çok yanlış anlamalara ve suistimallere uğramıştır. Kısa zamanda İslâm'ın çehresini değiştirdiği söylenebilir. Tembellik, cinayetler, sefaleti kabullenme, yanlış bir kanaat anlayışı, zillet gibi acınacak durumlar, hep kader meselesinin yanlış anlaşılmasından doğmuş olan şeylerdir. Bu nazik akîdenin halk kesimine hakkıyla anlatılması çok zor olduğundan yanlış anlaşılması sevimsiz bir aşırı Cebriyye - Fatalizm ekolünü yaymış ve yerleştirmiştir. Fert ve düşünce hürriyetinin hüküm sürmediği kavimler, ilerlemenin temel sebeplerinden mahrum, duraklama ve gerilemeye mahkûm demektir.¹⁶⁴

¹⁶³ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, s.377-394.

¹⁶⁴ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, s.512.

Filibeli, yenilik taraftarı bir alimdir. Duraklama ve alçalma amillerini, İslam alemini cehaletin zulmüyle karartmasından dolayı eleştirmiştir. Nihayetinde Müslümanların İslam dininde emredilen hakikatleri araştırma lüzümü hissettiklerini ifade etmiştir. Müslümanları kurtuluşa götürecek yolun ne olduğu üzerinde durmuştur. Hristiyanlar ilimleri tenkid etmiştir. İlimleri tenkid ile başarılı olmuştur. Müslümanlar da kurtuluşu ancak tabii ilimleri ve maarifleri, bütün ilerleme ve terakki meyvelerini dinimize, içtimai saadet ve refahımıza yararlı hale getirmekle bulabilecektir. Ulemanın zamanla uyuşmayan görüşleri veya günümüz problemlerine değinmemiş olması diğer Müslümanları garip ve elim bir ızdırara düşürmektedir. Selefin sözleri hakikatten uzak ve değişmez kabul edelirse, Kur'ani hakikatlere hikemi ve remzi tevillere müracaat etmeme konusunda ısrar edilirse iki netice arzu etmiş sayılacağımızı belirtmiştir. Bunlar; ya cahil, mahkum, sefil bir topluluk ya da bir aralık ismen Müslüman sayılan kaldıktan sonra fırsat bulunca dine düşmanlık gösterecek münevver bir topluluktur.¹⁶⁵ Bu sözleriyle yeniliğe karşı direnen kişileri çok sert bir şekilde eleştirmiştir.

Tarihimizi, milli fikrimizi dikkate almadan körü körüne Avrupa'yı taklid etmek yanlıştır. Yenilik için mahalli ve umumi tedbirler almak gerekir. Mahalli olarak alınacak tedbirler arasında medreselerin yeni açılan okulların metodlarına uydurulmasını, ilmiye sınıfının vazifelerinin tayin ve taksim edilmesini, tedrisatın ıslahını saymaktadır. Umumi tedbiri ise tek bir kelime ile ifade eder: İctihad. Bazılarına göre ictihad kapısı kapatılmamışsa da kapanmıştır. Çünkü onlara göre eski alimlere denk olabilecek ulema yetişmeyecektir. Filibeli bu konuda sosyal işlere temas eden ve artık bu zamanda faydası kalmayan ictihadları değiştirmek ve yenilemek gerektiği görüşündedir.¹⁶⁶

Filibeli Ahmet Hilmi, İslam ve Batı arasında sentezci bir metod takip eden mütefekkir bir alimdir. Avrupa ile rekabet edebilmek ve yaşabilmek için onların bilgilerine sahip olmayı şart koşturmuştur. Ancak Batı'nın olduğu gibi taklid edilmesine karşı çıkmıştır.¹⁶⁷

Filibeli Ahmed Hilmi, mezheplerin ele alınışı ve usulü ile ilgili fikir beyan edenlerden biridir. Filibeli'ye göre en önemli meselelerden biri, tevhid-i mezahib (mezheplerin birleştirilmesi) meselesidir. Bu çözüm önerisi, fıkhi mezheplerle alakalı

¹⁶⁵ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, I, Risale Yayınları, İstanbul 1987, s.5-8.

¹⁶⁶ Kara, *a.g.e.*, s.12-15.

¹⁶⁷ Özervarlı, *Son Dönem Kelam İlminde Metod*, s.102.

olmakla birlikte itikadi mezheplerle ilgili yaklaşımı hakkında fikir vermesi açısından önemlidir. Ona göre mezheplerin hepsi tetkik olunmalı, sonra da yeni bir içtihatla Kur'an ruhuna ve günümüz ihtiyaçlarına en uygun genel bir anlayış yani mezhep geliştirilmelidir. Hikmet ve siret bu mezhebin en belirgin vasfı olmalıdır. Filibeli, bu yaklaşımıyla mezhepler üstü bir anlayışı önermektedir.¹⁶⁸

Filibeli bu zamanda ibadet esnasında ayağın şöyle konulması, elin böyle tutulması gibi konulara yani şekilcilikten oluşan ihtilaflara ve bu tarz konularda çıkan ayrılıklara önem vermenin dini hissi öldüreceği için dine karşı bir cinayet olduğu görüşündedir. Bu yüzden "tevhid fikri" onu sıkıştırıp boğan tali fikirlerden kurtarılacak meydana konulmalıdır.¹⁶⁹

2.3. ABDULLATİF HARPUTİ(1842-1916)

2.3.1. HAYATI

Abdullatif Harputi, takriben 300 yıl önce güneyden Harput'a gelerek yerleşmiş "Koca Mehmet Ağa" isimli zatın torunlarından. Koca Mehmet Ağa, Harput'a gelince, merkez veya köylerinde oturmak için hükümete başvuruda bulunmuştur ve ona Elazığ'a üç saatlik bir mesafede bulunan Germili, Dadaş ve Cünt köyleri verilmiştir. Koca Mehmet Ağa; Mustafa, Mehmet ve Ömer isimli üç oğlu ile birlikte Germili köyünü merkez seçerek buraya yerleşmiştir. Harputi, Koca Mehmet Ağa'nın beşinci neslinden torunu olarak 1842(1258 h.) tarihinde doğmuştur. Öğrenciliğinin ilk yılları, yüksek tahsil merkezi olan Harput'da geçmiştir. Öğrenim hayatına kendi akrabası olan, müftü Ömer Naimi Efendiden ders alarak başlamıştır. Bir süre sonra bölgedeki dersleri de yeterli görmeyerek İstanbul'a gidip Fatih medreselerine kaydolmuştur. İstanbul'da, pek çok müderris ve âlimlerden ders görerek tahsilini tamamlamıştır. Bir ara ders vermek amacıyla Adana'ya gitmiştir ve orada evlenmiştir. Bir süre orada kaldıktan sonra tekrar İstanbul'a dönmüştür. Harputi, İstanbul'a ikinci defa geldiğinde müderris olarak, "Beyazıt Medresesi" ne tayin edilmiştir.¹⁷⁰

Abdullatif Harputi, İstanbul'da vefat etmiştir. Merkezefendi Kabristanı'na defnedilmiştir. Harputi'den söz eden bazı yeni araştırmalarda, büyük bir ihtimalle hicri ve rumi tarihlerin karıştırılmasından kaynaklanan yanlışlık sebebiyle, miladi olarak 1914 olduğu belirtilerek ölümü için 1330 ve 1333 şeklinde iki değişik tarih

¹⁶⁸ Aydın, *a.g.e.*, s.231.

¹⁶⁹ Kara, *a.g.e.*, s.15.

¹⁷⁰ Fikret Karaman, "Abdullatif Harputi'nin Hayatı, Eserleri ve Kelami Görüşleri", *Diyanet İlmî Dergisi*, XXXVI/1, Ankara 1993, s.105.

verilmektedir. Fakat Harputi ile ilgili bugüne kadar yapılan araştırmaların hiçbirinde kaynak olarak kullanılmamış olan Sefinetü'l Evliya'da Hüseyin Vassaf'ın nakletmiş olduğu mezar taşı kitabesine göre Harputi 3 Ağustos 1332 (16 Ağustos 1916) tarihinde vefat etmiştir. 1332 yılında İstanbul'da yayımlanmış olan Tarih-i İlm-i Kelam eserinin sonunda rahatsızlığından bahsederek bu çalışmasını bitiremediğini belirtmiş olması da Hüseyin Vassaf tarafından verilmiş olan tarihin isabetli olduğunu göstermektedir.¹⁷¹

2.3.2. ESERLERİ

1.Mecâlisü'l-envârî'l-eḥadiyye ve mecâmi'u'l-esrârî'l-Muḥammediyye: Eser, itikadî ve amelî konularda geniş halk kitlelerine hitap eden, kıssalarla süslenmiş, âyet ve hadislerle dayalı çeşitli nasihatlerden oluşan “mev'iza” türünde bir eserdir. Harpûtî'nin “meclis” adını verdiği otuz sekiz ana başlıktan oluşur. Türkiye'deki din görevlileri uzun yıllar vaaz kitabı olarak okutmuştur ve pek çok baskısı bulunmaktadır. 2.Tenķīḥu'l-kelâm fî 'aḳā'idi ehli'l-İslâm. Harpûtî'nin, Dârülfünun ve Medresetü'l-vâizîn'deki kelâm hocalığı yaptığı zamanlarda yazmış olduğu en önemli çalışmasıdır. Harputi, kelâmda yeni bir yöntem ve telif tarzı oluşturma maksadıyla Arapça olarak yazmıştır. Eserini bir mukaddime, üç bölüm ve bir hâtime olacak şekilde düzenlemiştir. Harpûtî Tenķīḥu'l-kelâm'ın ilk sayfalarında, Dârülfünun'da kelâm derslerini okutmaya başladıktan sonra dersler için takip edilebileceği klasik bir kaynak aradığını, ancak dönemin sorunlarına ışık tutup bunlara cevap verecek nitelikte herhangi bir çalışma bulamadığı için bu eseri kaleme almak zorunda kaldığını ifade etmiştir. Eserin mukaddimesi kelâm ilminin tarifi, konusu, amacı gibi bahislere ayrılmış, ana bölümler ise klasik kelâm kitaplarında ayrıldığı gibi ilâhiyyât, nübüvvât ve sem'îyyât konularına ayrılmıştır. Eser imâmet konusuyla sona ermektedir. İlk kez sayfanın üst tarafında metin, sayfanın alt tarafında Türkçe tercümesi ve daha aşağıda Türkçe bazı dipnotların olduğu bir tertip ile yayımlanan Tenķīḥu'l-kelâm'ın dörtte üçünü bu dipnotlar oluşturmaktadır. Fikret Karaman'ın yaptığı yüksek lisans çalışmasında bu eser Türkçe'ye çevrilmiş, aynı zamanda müellifin kelâma dair bazı fikirleri de incelenmiştir. 3. Tekmile-i Tenķīḥu'l-kelâm: Tekmile, Harpûtî'nin Dârülfünun ve Medresetü'l-vâizîn'de elde ettiği tecrübelerden sonra Tenķīḥu'l-kelâm'a eklemeyi gerekli gördüğü açıklamalardan oluşmaktadır. Bu eser, söz konusu açıklamaların asıl metnin neresinde yer alacağı belirtilerek

¹⁷¹ Metin Yurdağür, “Abdullatif Harputi”, *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s.235.

Tenkîhu'l-kelâm'ın ikinci baskısına eklenmiştir. 4. İlm-i Hey'et ile Kütüb-i Mukaddese Arasındaki Zâhirî Hilâfın Tevcîh ve Tevfîki Hakkında Risâle: Tenkîhu'l-kelâm'ın birinci baskısının sonuna eklenmiş olan (s. 439-456) bu risâlede, astronomi alanında geçmiş dönemlerde hâkim olan genel görüşle İslâm âlimlerinin buna dair fikir ve yorumları, ilgili âyetleri tefsir etme şekilleri, modern çağdaki ilmî yaklaşımlar, buna karşı takınılması gereken tavır ve takip edilecek metod hakkında bilgi vermektedir. Müellif bu risâleyi, II. Meşrutiyet'ten önce yayımlamaya cesaret edemediğini belirtmektedir. Risâle, Bekir Topaloğlu tarafından sadeleştirilerek bazı notlarla birlikte “Astronomi ve Din” başlığı altında yayımlanmıştır. 5. Târîh-i İlm-i Kelâm: Harputî'nin hayatı ve eserleriyle ilgili çalışmada tanıtılmayan bu eser bir mukaddime, dört bölüm ve çeşitli alt başlıklardan oluşmaktadır. Eserin birinci bölümünde kısa bir mezhepler tarihi izlenimini verilmiştir. İslâm tarihi boyunca ortaya çıkan itikadî fırkalar kısaca tanıtılmıştır. İkinci bölümde dinler anlatılmıştır. Üçüncü bölümde felsefenin kısa bir tarihçesi verilmiş, son bölümde o devrin inkârcı akımlarına dikkat çekilmiştir. Harputî'nin yaşamış olduğu dönemdeki İslâm âlimlerini bekleyen âcil görevin, kelâmı çağın ihtiyaçlarına göre yeniden tedvin ve telif etmek olduğu üzerinde durulmuştur.¹⁷²

Harputî, kelim ilminin geleneğine bağlı ve kelim bilginlerinin birikimini dikkate alan çağın gelişmelerine, yeniliklerine açık olan bir alimdir. Batı'da gelişen yeni felsefi fikirlerin İslâm'ın inanç prensiplerini olumsuz etkilediğini düşünüyordu. Bu nedenle ortaya çıkan yeni meselelere yeni çözümler ve cevaplar üretmek istiyordu. Harputî bu düşüncelerden hareketle kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Tevhid esasına dayanan ilahi bilginin haklılığının ispatı için çalışmalar yapmıştır. Harputî; genelde dinin, özelde İslamiyet'in ilerlemeye engel olmadığını savunur. İslâm'ın ilerlemeye mani olduğunu savunanlar İslâm'a iftira etmiş olurlar. İslâm'da zorlama ve haksızlık yoktur. Çünkü baskı insanın birreysel ve sosyal sorumluluk anlayışıyla bağdaşmaz.¹⁷³

Harputî dini akıl sahiplerini kendi iradeleriyle bizzat hayra sevk eden ilahi bir kanun olarak tanımlamıştır. Din ilahi hükümlerin peygamberlerin kalplerine vahyedilmesine, inzalina bağlıdır. Harputî'ye göre bu tanım dışında kalan dinler ilahi

¹⁷² Yurdağür, *a.g.e.*, s. 236- 237.

¹⁷³ Karaman, “Yeni Kelam İmi Düşüncesinin İnşası ve Abdullatif Harputî'nin Rolü”, *Kelam İlminin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri Sempozyumu*, Ankara 2004, s.218.

din değil “Taklidi Din”dir.¹⁷⁴ İtikadi hükümlerin kesin olanlarını reddetmek küfürdür. İslam dininden olduğu kat'i bir şekilde bilinmeyen hükümler ictihadi hükümlerdir. Zarurat-ı diniyye değildir. Bu hükümleri inkar eden kafir olmaz. Kişi imanı kalbiyle tasdik etmiyorsa kafirdir.¹⁷⁵

Harputi, her çağda o çağın alimlerinin İslam memleketlerindeki beldelerde ortaya çıkan küfür ve delalat ehliyle kelim müzaralarında bulunduğunu, küfür ve delalatin ortadan kalkması için çalıştığını ifade etmiştir. Alimlerin kelim tartışmalarını hak din İslam ve hak mezhep Ehl-i Sünnet'e karşı olan batıl inanç sahipleri ile aşamalı olarak sürdürdüklerini ifade etmiştir. Bu kelim münazaraları sadece sapık olarak nitelendirdiği İslam mezhepleri ile değil aynı zamanda bütün batıl din, mezhep ve felsefe çevrelerinin görüşleriyle olmuştur. Ancak zamana ve şartlara, yaşanan olaylara göre kelamın yöntemi, konuları değişmiş ve çeşitlenmiştir.¹⁷⁶ Zamana ve şartlara göre konuların farklılık göstermesi kendisini kelam ilminde yenilik arayışlarına yöneltmiştir.

Harputi, “Kelam Tarihi” isimli eserinde İmam Eş'ari'nin makalat ve fırak geleneği tasnif sistemine bağlı kalarak ana fırkaları sekiz grupta incelemiştir.¹⁷⁷ İlk ele aldığı mezhep Mutezile'dir. Daha sonra Şia, Haricilik, Mürcie, Neccariyye, Cebriyye, Müşebbihe mezhebini ele almıştır. Bu mezheplerden sonra Ehli Sünnete yer vermiştir. Harputi yetmiş üç fırka hadisine “sahih hadise”, “haberi sadıka” ifadeleriyle yer vermiştir. Mutezile'nin yirmi fırkaya, Şia'nın yirmi iki fırkaya, Haricilerin yedi fırkaya, Mürcie'nin beş fırkaya, Neccariyye'nin üç fırkaya, Cebriyye'nin iki fırkaya, Müşebbihe mezheninin de on üç fırkaya ayrıldığını ifade etmiştir. Ehli Sünnet mezhebinin ise bir fırka olarak kaldığını söylemiştir. Böylelikle İslam mezheplerini yetmiş fırkaya tamamlamış olduğunu savunmaktadır. İslam mezheplerinin sekiz ana fırkasından Kaderiyye yani Mutezile fırkası Hz. Muhammed'in sünnetinden ve sahabe topluluğundan ilk ayrılan fırkadır. Mutezile yaratıcıyı iki, yani hayır ve şerrin yaratıcısı kabul eden Mecusilere ortak olmuşlardır. Bu yüzden “Ümmetin Mecusileri” denildiğini ifade etmiştir. Kaderiyye hakkında nakledilen hadislerin Kaderiyye tarafından da bilindiğini ve bu hadislerin doğruluğunun herkes tarafından kabul edildiğini belirtmiştir. Ancak bu mezhebin taraftarları “Kaderiyye” kelimesini tevil

¹⁷⁴ Karaman, “Abdullatif Harputi'nin Hayatı, Eserleri ve Kelami Görüşleri” , s.110.

¹⁷⁵ Karaman, “Abdullatif Harputi'nin Hayatı, Eserleri ve Kelami Görüşleri” , s.112.

¹⁷⁶ Abdullatif el- Harputi, *Kelam Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005, .s.31.

¹⁷⁷ Aydın, *a.g.e.*, s.231.

ederek farklı manalar vermektedir. Mücessime ve Müşebbihe fırkaları müteşabih ayetlere sarılarak onların tevilleriyle ilgilenmişlerdir. Allah’a el, ayak ve yüz isnadında bulunmuşlardır. Ayrıca Allah’a yön, istiva, inmek, dönmek, ses ve harf gibi cismani halleri izafe etmişlerdir. Mutezile ve Kaderiyye fırkaları ise Mücessime ve Müşebbihe fırkalarının aksine müteşabih ayetlerde mutlak tenzihi seçmişlerdir. Felsefeciler gibi bu mezhepler de tenzihte aşırıya kaçmışlardır. Taadüd-i kudema’yı gerektireceği zannıyla da ilahi sıfatları reddetme hatasına düşmüşlerdir. Harputi’ye göre bu iki grupta görüşlerinde aşırıya kaçmıştır. Bu iki aşırı duruma karşı halef uleması orta yolu bularak, dini batıl tevillerden korumak için muhkem ayetlerle desteklenmiş ve hakikate yakın yorumlarla müteşabih ayetleri tevil etmişlerdir.¹⁷⁸ Şia, Hz. Muhammed’in vefatından sonra Müslümanların imamının Hz. Ali ve sonrasında oğullarının olduğunu iddia eden gruplara verilen addır. Başlangıçta “Gulat”, “Zeydiyye”, “İmamiyye” olarak kollara ayrılan bu mezhep, sonradan kendi içinde değişik alt fırkalara ayrılmıştır.¹⁷⁹ Ana fırkalardan üçüncüsü ise Haricilerdir. Bu mezhep de Mutezile ve Şia gibi Sahabe’nin son döneminde ortaya çıkmıştır. Başta Müslümanların imamı olan Hz. Ali’ye tabi olmuşlardır sonradan bazı şüphelere uyarak ona itaati bırakmışlardır.¹⁸⁰

Harputi “Kelam İlmine Giriş” adlı eserinde Daru’l Fünun-ı Osmaniye’de Kelam ilmi dersini vermekle görevlendiğinde dinin inanç esaslarını içeren, bid’atleri reddeden, çağdaş dinsizlere karşı koyan bir kitap arayışı içine girdiğini ama Ehl-i Sünnet kelmacılarına ait böyle bir kitaba rastlamadığını ifade etmiştir. Bu durum kendisini böyle bir eser yazmaya sevk etmiştir. Eserinde hak olan İslam dinini İslam fırkalarının bid’atlerine, bazı filozof görüşlerine ve dinsizlere karşı korumayı amaçlamıştır.¹⁸¹ Eserinde farklı görüşlere yer verip daha sonra kendi görüşünü açıklamıştır. Mukaddime kısmında Kelamın tanımına, konusuna, gayesine, temel kelam konularına, İlahiyat, Semiyat ve İmamet gibi konulara değinmiştir. Kelamın konusu Zat-ı İlâhi olduğunu belirtmektedir. Son dönem bilginlerine göre ise dini inançların bilinmesine yardımcı olan her türlü ma’lumdur.¹⁸² Bazı tabiatçı ve

¹⁷⁸ Abdullatif el- Harputi, *Kelam Tarihi*, s.33-36.

¹⁷⁹ Abdullatif el- Harputi, *Kelam Tarihi*, s.49-50.

¹⁸⁰ Abdullatif el- Harputi, *Kelam Tarihi*, s.67.

¹⁸¹ Abdullatif el- Harputi, *Tenkihu’l Kelam fî Akaidi Ehli’l İslam Kelam İlmine Giriş*, Çelik Yayınevi, İstanbul 2016, s.14-15.

¹⁸² Harputi, *Tenkihu’l Kelam*, s.21.

materyalistlerin görüşlerine yer vermiştir. Bir şeyi görmemek onun yokluğu anlamına gelmez diyerek Allah'ın olmadığını savunanlara karşı çıkmıştır.¹⁸³

Bütün dindarların ve filozofların Cenab-ı Hakk'ın tüm kemal sıfatlarıyla muttasıf ve bütün eksiklerden münezzeh olduğu konusunda fikir birliği içerisinde olduğunu ifade etmiştir. Selbi sıfatlar temelde dört sığata dönüktür. Bunlar: Kıdem, Beka, Vahdaniyet, Muhalefun li'l- havadis'tir.¹⁸⁴ Allah'ın Subuti sıfatları kısmında "Subuti sıfatlar biz Maturidilere göre sekizdir. Bunlar: Hayat, İlim, Semi, Basar, Kudret, İrade, Kelam ve Tekvin'den ibarettir. Eş'arilere göre ise tekvin sıfatı dışında kalan yedi sıfattır." ifadelerine yer vermiştir.¹⁸⁵ Burada kendini Maturidi olarak nitelendirmektedir. İmam Maturidi'ye göre tekvin sıfatı; ilim, irade, kudret, semi', ve basar gibi Allah'ın ezeli sıfatlarındandır. Allah tekvin (yaratma) sıfatıyla ezelde muttasıftır.¹⁸⁶ Eş'arilere göre Allah'ın zati sıfatları hayat, kudret, ilim, irade, semi', basar ve kelamdır.¹⁸⁷ Mutezile mezhebi sıfat ve zatın birbirinden ayrı olmadığını savunur. Şayet öyle olsaydı Mutezile'ye göre Hristiyanların dediğı gibi birden fazla kadimin varlığı kaçınılmaz olurdu. Eş'arilere göre ise sıfatlar zatla ne aynı ne de gayridir. Sıfatlar zatın aynısı değildir. Aksine zata zaid olup onunla var olan, kadim ve mevcut manalardır. Harputi bu konuda sonuç olarak Allah'ın ezeli ve ebedi bir şekilde kemal sıfatlarıyla muttasıf olduğuna inanıp keyfiyetini Allah'a havale etmek gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü Allah zatının sıfatlarla nasıl ittisaf ettiğini daha iyi bilir.¹⁸⁸

Allah'ın zati hakkında caiz olan şeylerin başında ahiret yurdunda müminlerin Allah'ı gözleriyle görmesi manasına gelen Ru'yetullah'ın geldiğini ifade eder. Bu husus aklen mümkün naklen sabittir.¹⁸⁹ Allah bütün alemlerin maliki ve hakimidir. Filozofların ve Mutezile'nin aksine O'nun için herhangi bir vücubiyet söz konusu değildir. Canlıların tabii olan fiillerini bütün dindarların ittifakına göre Yüce Allah yaratmıştır. Yaygın görüşe göre filozoflar ve aşırı tabiatçılar bu görüşü kabul etmemektedir. Mutezile fiillerin kulların gücüyle yaratıldığını savunmaktadır. Şayet fiiller kulların yaratması olmasaydı kulların kulların bunlardan sorumlu tutulması

¹⁸³ Harputi, *Tenkihu'l Kelam*, s.130.

¹⁸⁴ Harputi, *Tenkihu'l Kelam*, s. 137-138.

¹⁸⁵ Harputi, *Tenkihu'l Kelam*, s.148.

¹⁸⁶ Sönmez Kutlu, *İmam Maturidi ve Maturidilik*, Otto Yayınları, Ankara 2017, s.58.

¹⁸⁷ Keskin, *a.g.e.*, s.199-200.

¹⁸⁸ Harputi, *Tenkihu'l Kelam*, s.150-153.

¹⁸⁹ Harputi, *Tenkihu'l Kelam*, s.164.

cezalandırılması batıl olurdu. Harputi, Mutezile'nin bu görüşüne karşılık "Kulların yükümlülüğü, sevap ve cezayı hak etmesi mezkur fiillerde ek eylem planına sahip olmaları nedenine dayanmaktadır" şeklinde cevap verildiğini ifade etmiştir. İhtiyari fiiller konusunda ifrat, tefrit, ve itidal arasında gidip gelen beş görüşün olduğunu belirtmiştir. İlki ifrata düşen Cebriye mezhebinin görüşüdür. Cebriye'ye göre insan fiilleri sadece Allah'ın kudretiyle gerçekleşir, görünürde kullardan çıkan fiillerin gerçekte cansız maddelerdeki hareketler mesabesinde olduğunu söylemiştir. Bu ifrata kaçan görüşe şu şekilde cevap verildiğini ifade etmiştir: "İradeyle birşeyi tutma hareketi ile irade dışı olarak elin titremesi hareketi arasında zorunlu bir fark vardır. Ayrıca söz konusu tez, peygamberlerin bi'setiyle gerçekleşen teklifin batıl olmasını gerektirir." Bu konuda tefrite düşen görüşün Mutezile mezhebine ait olduğunu belirtmiştir. Mutezile, fiillerin sadece kullardaki hadis kudretlerle gerçekleştiğini savunur. Daha önceki iddiaya verilen akli ve nakli cevap bu iddiaya da verilmiştir. Cebriye ve Mutezile mezheplerine bu konuda şu ayetle de cevap verilebilir: "Sadece sana ibadet eder ve sadece senden yardım dileriz."¹⁹⁰ İtidali yakalayan görüşler ise Eş'ari'nin görüşü, Kadı Ebu Bekr'in görüşü ve Ebu İshak el-İsferayani'nin görüşüdür. İmam Eş'ari, fiillerin ilahi adete uygun olarak, kullara ait hadis kudrete nispet edilmesi şartıyla, Allah'ın kadim olan yaratma kudretiyle gerçekleştiğini söyler, ta ki bu vesileyle kullar, fiilleri kesb edip sevap ve cezayı hak eden failer olsun. Bu görüş Eş'arinin meşhur olan görüşü olduğunu belirtmiştir. Buna göre kullardaki hadis kudretin, kadim olan ilahi kudretle birlikteliği, fiillerin yaratmasında veya kullara ait cüz'i bir eylemin sergilenmesinde adeti bir şarttır. Ebu Bekr el-Bakillani'ye göre fiiller, özde etkili olan kadim kudret ile vasıfta etkili olan hadis kudretin birleşimiyle meydana gelir. Vasıfta etkili olan hadis kudrete örnek olarak, fiillerin taat ve masiyet oluşunu zikredebiliriz. Ebu İshak el-İsferayini'ye göre fiiller özde etkili olan her iki kudretin birleşimiyle meydana gelir. Kadim kudret hadis kudret aracılığıyla, hadis kudret de zatıyla değil kadim kudretin yardımıyla te'sir icra eder. Bunun hikmeti de kötülük yapanların yaptıklarının karşılığını, iyilik yapanların da yaptıklarının mükafaatını görmesidir. Ebu İshak el-İsferayini'nin görüşünde hadis kudret te'sirde bulunduğu için cebir, bizzat tesir edemeyeceği için de kadercilik yani fatalizm yoktur. Aksine cebir ve kadercilik arasında orta bir durum söz konusudur. Ebu İshak el-İsferayini ve Kadı Ebu Bekr'e göre kulun kesbi onun kesinleşen azmidir ki, buna

¹⁹⁰ Fatiha, 1/5.

cüz'i ihtiyari ve cüz'i irade denilmektedir. Maturidi'nin görüşü ise mücmel bir görüş olduğundan dolayı belirtilen bu üç görüşten birine indirgemişlerdir. Ancak onu Ebu İshak'ın görüşüne irca' etmek daha iyi ve daha uygundur. İmam Maturidi "İlimde derinleşenlerin ve büyük düşünürlerin bile vadilerinde kaybolduğu, mütebahhir ulemanın boğulduğu kader meselesinin hakikatı, ilahî sırlardan bir sırdır. Allah'ın has kullarından başka kimse buna muttali olamaz. Onlar bunun kadercilik ve cebir arasında bir gerçek olduğunu bilirler. Bundan dolayı eski alimlerin görüşleri farklılık ve kapalılık arz etmiş, sathi zihinler de bunu kavramayıp sapmıştır. Hatta bazı batı felsefecileri ve onları takip eden düşünürler, Ehli Sünnet görüşünün Cebriye görüşüyle örtüştüğünü veya cebirci görüşe gelecek olan tenkit ve itirazların, Ehli Sünnet görüşü için de geçerli olduğunu sanmıştır."¹⁹¹

Hidayet ve delalet Allah'ın fiillerindendir. Kulların hidayet ve delaletinden her biri Cenabı-ı Hakk'ın ilmi, kaza ve kaderiyle ezelde yaratılmıştır. İlmi ilahi, olmuş ve olacak herşeyi kuşattığından ebedi süreçte kulların hür iradeleriyle seçeceği hidayet ve delaleti bilir. O'nun bilgisi kulların seçimini engellemez, aksine bunu te'yid eder. Hidayet ve delaletten her biri kulların seçimiyle takdir edilip kesp edilmiş, ilahi kaza ve kaderle de yaratılmıştır.¹⁹²

İman, kalp ile tasdik ve dil ile ikrardan oluşur. Buna göre ikrar, imandan bir cüzdür. Dilsizlik ve ikrah gibi herhangi bir özür olmadan onu terk eden kişi ebedi cehennemlik bir kafir olur.¹⁹³ Mutezile ve Haricilerin söylediğinin aksine Eş'ari ve Maturidi'ye göre rükünlerle amelin imanın bir cüz'ü değildir. İman artıp eksilmez. Mutezile'nin aksine büyük günah işleyen kişinin dinden çıkmayacağını savunur.¹⁹⁴ Mutezile'nin haramı rızık kabul etmediğine değinir. Buna karşılık haramın da helalin de rızık olduğunu ifade eder. Maktul (öldürülen kimse) öldürmekle değil eceliyle ölür.¹⁹⁵

Mucizeler, peygamberlerden adeta aykırı olarak südur etmesi zaruri olan ve usul bakımından peygamberlerin herhangi bir müdahalesi olmaksızın Allah'ın fiilleri olduğuna delalet eden harikulade durumlardır. Her peygamberin mucizesi çağdaşlarınca bilinen ve yaygın olan şeyler türünden olur. Örneğin, Hz. İsa'nın

¹⁹¹ Harputi, *Tenkihu'l Kelam*, s.171-180.

¹⁹² Harputi, *Tenkihu'l Kelam*, s.180-183.

¹⁹³ Harputi, *Tenkihu'l Kelam*, s.186.

¹⁹⁴ Harputi, *Tenkihu'l Kelam*, s.189-190.

¹⁹⁵ Harputi, *Tenkihu'l Kelam*, s.193.

döneminde tıp, Hz. Muhammed'in hikmet ve belagatin yaygın olması ve bu konularda mucize göstermeleri gibi.¹⁹⁶ Bu görüşünü ayet ve hadislerle savunmaktadır.

Veli, günahlardan sakınan, bütünüyle Allah'a yönelen mümin kimsedir. Nübüvvet velayetten daha özel bir durumdur. Her nebi, velidir. Ama her veli, nebi değildir. Peygamberden sonra velilerin en üstünü Hz. Ebu Bekir'dir. Sonra Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali gelmektedir. Hilafet sıralaması da böyledir. Şia'nın aksine bu konu sahabenin icma ile sabittir. Ancak Şia sahabenin icmainsa muhalefet ederek Hz. Ali'yi üstünlük konusunda üç halifeye takdim etmiştir.¹⁹⁷ Peygamber ve salih kulların günahkarlar hakkındaki şefaatlerinin kabul edileceği görüşündedir. Ancak Mutezile mezhebinin şefaati kabul etmediğini belirtir. Cennet ve cehennem filozofların söylediklerinin aksine bilfiil yaratılmış bulunmaktadır. Mutezile'nin iddia ettiğinin aksine şuan mevcut olduğu görüşünü savunmaktadır.¹⁹⁸

Kıyametin bazı alametleri vardır. Bunları küçük ve büyük alametler olarak ayırmak mümkündür. Küçük alametler: İlmin ortadan kalkması, cehaletin yaygınlaşması, içkinin çoğalması, zinanın yayılması, helal ve harama itinanın azalması, kaos, kargaşa, öldürme ve fitne olaylarının artması, sıla rahimin kesilmesi, insanlar arasında acıma ve şefkat duygularının kalkması, dinin zaafa uğraması, zevke ve eğlenceye düşkün olan kişilerin şöhret bulması ve salih kişilerin tanınmaz hale gelmesidir. Büyük alametler ise Deccalin çıkması, Hz. İsa'nın nüzulü, Yecuc ve Mecuc, Dabbetu'l Arz, duman, üç zelzele, ateştir.¹⁹⁹

İmamet konusuna çağdaş ve objektif bir yaklaşımla yer vermiştir.²⁰⁰ İmamet, Allah'ın halifesi olan Peygambere niyabeten yapılan din ve dünya işlerinde genel bir liderliktir. Peygamberimizin imamet konusunda ashabından birine açıkça beyanda bulunmadığını onun yerine "Ehli hall ve'l akd" dediğimiz bir cemaatin geçtiğini ifade etmiştir. İmamın tayin edilmesi şer'i bakımdan ümmete vacip olduğu görüşündedir.²⁰¹

Tenkihu'l Kelam'ın incelenmesinden anlaşıldığı üzere müellif, İslam dininin objektif ilme aykırı olmadığı düşüncesindedir. Harputi, tabiat ilimleri konusundaki gelişmeleri takip etmiş bu konulara temas etmiş olan ayetleri yeni bir anlayışla

¹⁹⁶ Harputi, *Tenkihu'l Kelam*, s.203,205.

¹⁹⁷ Harputi, *Tenkihu'l Kelam*, s.228, 230.

¹⁹⁸ Harputi, *Tenkihu'l Kelam*, s.252-253.

¹⁹⁹ Harputi, *Tenkihu'l Kelam*, s.256-264.

²⁰⁰ Karaman, "Yeni Kelam İmi Düşüncesinin İnşası ve Abdullatif Harputi'nin Rolü", s.217.

²⁰¹ Harputi, *Tenkihu'l Kelam*, s.267-269.

açıklamaya çalışmıştır. Bu açıklamalarda aşırı tevile gitmemiştir. Kelam ilminin itikadi konuları akli yöntemlerle desteklemek amacıyla kullandığı ilmi verilerin zamanla değiştiğini tespit etmiştir. Uluhiyet, Nübüvvet gibi konuları günün ilmi anlayışıyla kanıtlamak için öncekilerden farklı bilgiler kullanmıştır. Örneğin; ısı, ışık, kuvvet, madde ve elektrik gibi fizik konuları gök tabakaları, ay, güneş, yer küresinin özellikleri gibi astronomi bilgileri, bazı kimyasal etkileşimlerin, insanın biyolojik ve psikolojik yönleri gibi konular üzerinde durmuştur. Genelde dinin özelde İslamiyet'in ilerlemeye engel olduğu iddialarını iftira olarak nitelemiştir. Bu gayretleri ve telif ettiği eserlerle kelam ilmini yeniden şekillendiren girişimcilerin ilk temsilcileri arasında yer almıştır.²⁰²

2.4. SEYYİD BEY(1873-1925)

2.4.1. HAYATI

Mehmed Seyyid İzmir'de doğdu. Babası İzmir eşrafından Müezzinzâdeler ailesinden Abdullah Takıyyüddin'dir. İyi bir medrese eğitimi almıştır. 1904 yılında 18. devre birincisi olarak Mekteb-i Hukuk'tan mezun olmuştur. İzmir'de iki yıl kadar avukatlık yapmıştır. Dârülfünun Hukuk Fakültesi'nde başladığı usûl-i fıkıh müderrisliği aralıklarla ölümüne kadar devam etti. II. Meşrutiyet'in ilânıyla siyasete atıldı, 1908 seçimlerinde İzmir mebusu oldu. 1916'da Âyan Meclisi üyeliğine tayin edildi. Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin lider kadrosunda bulunan Seyyid Bey 1910'da İttihat ve Terakkî Fırkası başkan yardımcılığına, 1911'de fırka reisliğine getirildi. Medrese kökenli olmasının verdiği ilmî nüfuzla cemiyet içerisinde bir denge unsuru oldu ve hiziplerin arasını bulmada etkin rol üstlenmiştir. 1918 yılında İttihatçılar'ca kurulan Teceddüt Fırkası'nın kurucuları arasında yer aldı. Mebus ve İslâm hukuku müderrisi olarak II. Meşrutiyet döneminde çeşitli kanunlaştırma ve tâdil komisyonlarında görev aldı. İlk defa 1909 yılında Kânûn-ı Esâsî'nin tâdili için görevlendirilen otuz kişilik özel komisyonda ve 1916'da Mecelle'nin ikmal ve tâdili için Mebusan Meclisi'nce kurulan komisyonlardan Kânûn-ı Medenî Komisyonu'nda bulundu. Mondros Mütarekesi'nin ve İngilizler'in İstanbul'u işgalinin ardından Malta'ya sürgün edilmiştir. 1920'de başlayan sürgünden 1921 yılı Ekim ayı sonunda İstanbul'a dönen Seyyid Bey burada durmayarak Ankara'ya gitti, ancak ardından tekrar İstanbul'a gelip Âyan Meclisi'nin kapatılmasına kadar dârülfünundaki

²⁰² Yurdagür, *a.g. e*, s.236.

hocalığına devam etti. Millî Mücadele zamanlarında Mustafa Kemal'in kendileriyle irtibat kurarak Anadolu'daki harekete destek vermelerini istediği kişiler arasında bulunmuştur. Cumhuriyet'in ilânından önceki dönemde Mustafa Kemal'e hukukî konularda danışmanlık yaptı. 1923 yılı başlarında Adliye Vekâleti tarafından oluşturulan ta'dîl-i kavânin komisyonlarından ilki olan ve Mecelle'yi tâdille görevlendirilen Vâcibât Komisyonu'nda komisyon başkanlığına seçildi. Cumhuriyet'in ilânı zamanında yapılan seçimlerde İzmir'den milletvekili ve ikinci meclisin yaptığı Hey'et-i Vekile seçiminde adliye vekili oldu. Tek yeni üye olarak kabineye dahil olması yeni hukukî düzenlemelerde kendisinden katkı beklendiğini göstermektedir. İsmet İnönü başkanlığında kurulan kabinede de bu görevine devam etti. 1924'te tekrar İsmet Paşa başkanlığında kurulan yeni kabinede Seyyid Bey'in de aralarında bulunduğu bazı vekillere yer verilmedi. Meclisteki görevine kısa süre daha devam eden Seyyid Bey, milletvekillerinin aynı zamanda başka bir memuriyet almalarının yasaklanması üzerine mebusluktan ayrılarak İstanbul'a dârülfünundaki görevine döndü. Kuruluş halindeki İlâhiyat Fakültesi dekanlığına getirildi. Ölümüne kadar İlâhiyat Fakültesi'nde târîh-i fıkıh ve Hukuk Fakültesi'nde usûl-i fıkıh hocalığını sürdürdü. Yakalandığı zatürreden 8 Mart 1925 tarihinde vefat eden Seyyid Bey, Sultan Mahmud Türbesi hazîresine defnedildi. Günümüzde kabrinin hazîredeki yeri tam olarak belli değildir.²⁰³

2.4.2. ESERLERİ

1. Usûl-i Fıkıh Dersleri I (İstanbul 1328-1329). 2. Usûl-i Fıkıh Dersleri II (İstanbul 1330). Dârülfünun Hukuk Fakültesi'nde okuttuğu derslere ait notlarından oluşan bu iki kitap usûl-i fıkıh sistematiğini kapsamaktadır. Konular metin ve şerh biçiminde işlenmiş, yer yer mezheplerin farklı görüşlerine temas edilmiştir. 3. Usûl-i Fıkıh, Cüz'-i Evvel: Medhal (İstanbul 1333). Seyyid Bey'in en tanınmış eseridir. Önceki kitaplarının daha geniş bir muhteva ile yine ders takriri olarak kaleme alınmış şekli olan eserde usûl-i fıkıhın tarihi, genel özellikleri ve ictihad-taklid konuları işlenmektedir. Eser klasik usûl-i fıkıh kitaplarında bulunmayan, ancak dönemin aktüel tartışma gündemi dolayısıyla yer verilmiş olan hilâfet ve halifenin yasama yetkisi konusunda uzun bir bölüm içermektedir. 4. Usûl-i Fıkıh Dersleri Mebâhisinden İrâde, Kazâ ve Kader (İstanbul 1338). Medhal'in devamı niteliğindeki eserde irade, şer'î deliller, hüküm bahisleri, hikmet-i teşrî' ve makâsıd konuları yer almaktadır. 5.

²⁰³ Sami Erdem, "Seyyid Bey", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s.54-55.

Konferans: Hak Mefhumunun ve Kuvve-i Müeyyidesinin Sûret-i Telakkîsi Hakkında İslâm Felsefe-i Hukûkuyla Avrupa Felsefe-i Hukûku Arasında Bir Mukayese (İstanbul 1338). 6. Hilâfet ve Hâkimiyyet-i Milliyye (baskı yeri yok [Ankara], ts. [1923]). Abdülganî Senî Bey'in Arapça'ya tercüme ettiği eser (el-Hilâfe ve sultatü'l-ümme, Kahire 1342) Fransızca'ya da çevrilmiştir. Üzerinde müellif adı yer almayan ve meclisten bir grup âlim tarafından kaleme alındığına dair rivayetler bulunan eserin Seyyid Bey'e ait olduğu konusunda güçlü işaretler vardır. Risâlede, halifenin yetkilerinin sınırlandırılması ve sonuç olarak hilâfetle saltanatın birbirinden ayrılabilceği görüşü dinî ve tarihî açıdan temellendirilmeye çalışılmaktadır. 7. Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer'îyyesi: Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 3 Mart 1340 [1924] Tarihinde Mün'akid İkinci İçtimâında Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer'îyyesi Hakkında Adliye Vekili Seyyid Bey Tarafından İrad Olunan Nutuk (Ankara, ts. [1924]). Yeni harflerle sadeleştirilmiş neşirleri de yapılmıştır. Seyyid Bey'in bu konuşma metninde, hilâfetle saltanatın ayrılmasının bir adım daha ötesine geçilerek mevcut şartlarda artık böyle bir müesseseye ihtiyaç bulunmadığından yerini hâkimiyyet-i milliyyeyi esas alan bir siyasal yönetimin alabileceği düşüncesi savunulmaktadır. 8. Târîh-i Fıkıh Dersleri (İstanbul 1340). 9. "İctihad ve Taklid" (İslâm Mecmuası, I/4 [İstanbul, Rebûlâhir 1332], s. 8-11; I/5 [Cemâziyelevvel 1332], s. 5-10; I/7 [Cemâziyelâhir 1332], s. 2-5). 10. "Milk, Mal ve Bey'in Mâhiyyet-i Hukûkiyyeleri" (Dârülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası, I/2 [Mayıs 1332], s. 131-141). Seyyid Bey'in eserlerinde güçlü bir mantık örgüsü ve tahlilci bir yaklaşım ön plana çıkmaktadır. Kavram ve terimlerin kullanılmasında gösterdiği titizlik, çıkarımların geliştirilmesindeki tutarlılık, kaynaklara yaptığı atıflar, bu atıfların yapıldığı eser ve müelliflerle ilgili kısa bilgi ve değerlendirmeleri üslûbunu etkili kılan hususlar arasında zikredilebilir.²⁰⁴

Fıkhi ve İtikadi konularda ulema arasında fikri ihtilaflar meydana gelmiştir. Neticede fıkıhta farklı mezhepler ortaya çıktığı gibi itikadi meselelerde de bir çok fırka ortaya çıkmıştır. Hatta Peygamber Efendimiz bir mucize olmak üzere bunu haber vermiştir. "Her ümmet pek çok fırkaya ayrılmıştır. Ümmetim de yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır ve bir tanesi fırkayı naciyedir. "O fırkayı naciye kimdir demişler benim ve Ashabımın üzerinde bulunduğu yoldan gidenlerdir" demiştir. Burda yetmiş üç kesretten kinayedir. Arapça da yetmiş üç kesrete delildir. Fakat yapılan bazı

²⁰⁴ Erdem, *a.g.e.*, s.55.

tasniflerle, taksimlerle itikadi fırkalar ehl-i sünnetle beraber yedi fırkadır ki fırkayı naciye olan ehl-i sünnete mukabil altı tane fırka vardır. Bunlar: Cebriyye, Mutezile, Müşebbihe, Mürchie, Hariciyye, Şia'dır. Bunlarda bir tertip yoktur ve bunların her biri ayrı ayrı gruplara ayrılmışlardır. Örneğin; Şia mezhebi sayısız fırkalara ayrılmıştır. Şiiler'in kendi aralarında uyuşamadıklarını ifade etmiştir. İran'da İmamiye, Yemen de Zeydiyye, Suriye'de Cebeli Lübnan'ın, Şam'ın bazı cihetlerinde İsmailiyye veya Batıniyye fırkaları gibi ki Hindistan da bir kısmı bulunmaktadır. Diğer kısımları bugün hayatta yok gibidir. Şia fırkası ilmî olmaktan ziyade siyasî bir fırkadır. Hilafet kavgası sebebiyle ortaya çıkmıştır. Hz. Ali taraftarıdır. Şia demek bir kimsenin etbai demektir. Bunlara İmam Ali'ye tâbi olmaları itibarıyla Şii denilmiştir. Sıffın savaşından sonra zuhur ettiler. Muharebe esnasında hem Şiiler hem de Hariciler zuhur etmiştir. Bu iki fırka birbirinin tam zıddıdır. Şiiler İmam Ali'ye muhabbet göstererek ondan ve evladından başka halife yoktur dediler ve hatta bir kısmı Hz. Ali'yi uluhiyyet mertebesine çıkardılar. Nitekim o zaman Abdullah İbni Sebe isimli bir zatın Hz. Ali'ye “gerçek sen ilahsın” dediğini ve Hz. Ali'nin onu derhal yalanladığını ifade etmiştir. Hariciye Şia'nın zıddı olarak İmam Ali'yi tekfir ederler. İşte o meşhur Cemel, Sıffın, Nehrevan savaşları bu iki fırkayı doğmasına zemin hazırlamıştır.²⁰⁵

Mezheplerin bazı görüşlerine yer vermiştir. Mûtezile'ye göre, amel imandan bir cüzdür. Amelde noksan olan, imanda da nokсандır. Noksan amel, mü'mini imandan çıkarır ve esasen dinden maksad ameldir. Eğer amelden noksanlık olursa dinin maksadı husule gelmez diyorlar ve bu suretle imanla küfür arasında bir menzilenin varlığını kabul ediyorlar da “Büyük günah sahibi ne mü'mindir ne de kafirdir ikisinin ortası bir şeydir” diyorlar. Ehl-i sünnet ise onların, ilmiyle amel etmediklerinden dolayı hesaba çekileceklerini fakat imanının kalbe ait bir şey olduğu görüşündedir. İşte Mûtezile'nin ayrılığının bir sebebi budur. Ve bir de Mûtezile mezhebine mensup olanlar kaderi inkar eder. “İnsanlar mutlak bir irade ile muriddir. Kul kendi fiilinin halıkıdır” görüşündedirler. Buna mukabil bunun zıddı olan Cebriyye mezhebi vardır. Onlara göre “İnsanda irade yoktur. İnsanların hareketleri ızdıraridir. İnsanlar fiillerinde mecburdurlar” derler. Her şeyi kadere yüklerler. Mürchie ise ümidi varolanlardır. Yani Cenab-ı Hakk'ın magfiret-i ilahiyesine istinad ederek günahların affolunacağını kabul ederler. “Günahtan dolayı insan

²⁰⁵Gülhan Ekici, *Seyyid Bey'in (1873-1925) Kelami Görüşleri ve Hilafet Hakkındaki Düşünceleri*, (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2007, s.7-8.

cezalandırılmaz ve günah mü'mine azabı gerektirmez" derler. Müşebbihe; Benzeticidir, yani Allah'ı cisme benzetirler. İlâhi sıfatları tecsim ederler. Ehl-i sünnet ise şimdiye kadar saydığımız bu fırkaların hepsine toptan ehl-i bid'at adını verir. Bu suretle bütün İslam fırkaları ehl-i sünnet ve ehl-i bidat isimleriyle ikiye ayrılırlar.²⁰⁶

Ehl-i sünnet, Peygamber efendimizin ve ashabının büyüklerinin gittiği yoldan giden insanların hepsidir. Ehl-i sünnet öncelikle mütekaddimin ve müteahhirin olarak ikiye ayrılıyor. Asr-ı saadetten itibaren 300 hicri tarihine kadar gelen ehl-i sünnet ulemasına mütekaddimin ismi veriliyor ve selef deniyor. Ondan sonra gelen ehl-i sünnet ulemasına da müteahhirin ismi veriliyor. Bu mütekaddimin-i ile müteahhirin-i ehl-i sünnet arasında itikad itibarıyla farkları yoktur. Yalnız Kur'an-ı Kerim'in müteşabihlerini tevil hususunda bir fark vardır. O da selef yani mütekaddimin ehl-i sünnet, müteşabihat-ı Kur'aniye'yi te'vil etmezler ve onların manalarıyla da iştigal etmezler. Fakat bir çok ulema arasında münakaşaya neden olduğundan dolayı müteahhirin-i ehl-i sünnet Kur'an-ı Kerim'in müteşabih ayetlerini de tevil cihetine gerek duymuş ve anlayışlarına göre tevil etmişlerdir. Müteahhirin-i ehl-i sünnete gelince; Bunlar Eşariye, Maturîdiye isimleriyle iki fırkaya ayrılır. Eşariye İmam Ebul-Hasan el-Eşarî hazretlerine tabi olan, onun itikadi fikirlerini kabul eden ulemanın hepsine, Maturîdiye de İmam Ebu Mansur Maturîdî hazretlerine tabi olanlara denir. Bu iki zâtı muhterem müteahhirin-i ehl-i sünnetin iki büyük imamı, şeyhi ve reisidir. Ehl-i sünnet itikadını, ehl-i bidata karşı müdafaa ettiklerini ifade etmiştir. İtikadi meselelerde bu iki fırka arasında fark vardır. Fakat bunlar birinci derece itikadi meselelerden değildir. Bunun için birbirlerini ehl-i sünnetten kabul ederler ve birbirlerine karşı bariz bir husumet etmezler. Eşarîler daha az mutaassıb olduğundan bazı Eşarî kitaplarında Maturîdî fikrini Mûtezile fikri gibi gösterirler ki bu doğru değildir. Yalnız irade, kader meselelerinde Maturîdîler ile Mûtezile arasında yakınlık vardır. Diğer noktalarda aralarında küllî fark vardır.²⁰⁷

İnsanların fiillerini doğrudan müstakil, olarak kendi kudret ve tesirleriyle mi yapıyorlar yoksa resen ve ibtidaen Allah tarafından mı yaratılmıştır konusunda görüş ayrılıkları mevcuttur. Seyyid Bey eserinde bu konuya ve bu konudaki fikir ayrılıklarına geniş yer vermiştir. İslam âlimleri bu meselenin çözümünde kesin bir görüş etrafında toplanamamışlardır. Neticede birbirine zıt dört görüş ortaya çıkmıştır. Bunlar: Cebri Mutlak, Cebri Mutavassıt, Tefviz-i Mutlak, Tefviz-i Mutavassıt.

²⁰⁶ Ekici, *a.g.e.*, s.8-9.

²⁰⁷ Ekici, *a.g.e.*, s.9-10.

Birincisi Cebriye'nin, ikincisi Eşârîye'nin, üçüncüsü Mûtezile'nin, dördüncüsü Maturîdîye'nin savunduğu görüştür. Biri Cebriyenin sahip olduğu cebir fikri, diğeri yani Eş'ariyye'nin fikri Cebriyenin fikrine yakındır, Maturîdîyenin fikri de Mûtezilenin fikrine yakındır. Cebriyye mezhebi, "Cenab-ı Hak her şeyin yaratıcısıdır" (Rad,13/16.) ve buna benzer ayetlere değinerek "İnsanlarda kudret ve irade namına hiçbir şey yoktur, insanların genelinin fiil ve hareketleri cemadatın hareketi gibi cebrî ve ızdırârîdir" görüşünü savunmaktadır. Bu mezhep Avrupalıların fatalizm dedikleri felsefî mezhebin aynısıdır. Mutezile mezhebi ise Cebriyye'nin görüşüne tamamen zıt bir görüş ortaya koymaktadır. "Dileyen iman etsin, isteyen kâfir olsun" ve buna benzer ayetlere değinerek "İnsan, kendi fiilinin yaratıcısıdır. İnsan fiilleri yalnızca beşerî kudret ile vücuda gelir. İlahi kudretin insan fiillerinde dahli ve tesiri yoktur" görüşünü savunmuşlardır. Bunlar kaderi tamamen inkar ettikleri ve insanlar kendi alın yazısını, mukadderatını kendi yazar dedikleri için Mûtezile'ye "Kaderiye" ismi dahi verilmiştir. Cebriye fikrine Cebr-i Mutlak dendiği gibi Mûtezile fikrine de Tefviz-i Mutlak veya sadece Tefviz denir. Ehli sünnete gelince; bu iki fikirden Cebriyenin fikri ifrat, Mûtezile'nin fikri de tefrit olduğundan Selef-i Kiram yani mütekaddimin-i ehl-i sünnet "Cebirde yoktur, tefviz de yoktur belki ikisinin ortası bir şey vardır" diyerek bu meselede bir orta yol ortaya koymuşlardır. "Ale'l-umum fiillerin yaratıcısı Allah'tır. Fakat ihtiyari olan fiil ve hareketlerde insanın kesbi vardır. Onun için ihtiyari fiillerin yaratıcısı Cenab-ı Hak ise de insan da kasibidir. İnsan kesbeder, Cenab-ı Hak yaratır. İşte bu kesb sebebiyle insan itaatkâr veya asi olur. Mükellefiyet ve mesuliyet bu kesbe taalluk eder" demişlerdir. Zihinleri karıştırmamak için bu makamda kesb tabirinden ne mana kastedildiğini belirlemekten sakınmışlardır. Mûteahhirin-i ehl-i sünnet yani Eşârîyye ile Maturidiye'de seleflerini takip ederek Cebriye ile Mûtezile arasına girerek bir orta yol takip etmişler ve tıpkı selefleri gibi bunlar da "Cebir de yoktur, tefviz de yoktur belki ikisinin ortası bir şey vardır. İnsan kasib, Cenab-ı Hak halıktır" demişlerdir. Buraya kadar birbirlerinden ayrılmamışlar, fakat sıra kesbin ne olduğunu belirlemeye gelince işte bu noktada birbirlerinden ayrılarak farklı farklı yolları seçmişlerdir. Seyyid Bey Eş'arilerin kesb teorisine değinir ve kesb konusunda çokta ikna edici olmadıklarını ifade eder. Eşârîlerin anlayışları Cebriyenin fikrine oldukça yakındır. Öncelikle Eşârîler insandaki iradeyi kabul ediyorlar. Bunu kabul etmekle tabiiiki Cebriyeden ayrılıyorlar. Fakat bu lafız itibariyledir. Manaya dikkat edecek olursak görürüz ki neticede Eşârîler, Cebriye ile birleşiyorlar. Bunlar kudret ve irade-i beşerî kabul etmekle birlikte etkisini inkâr

ediyorlar. Diyorlar ki kudret ve istitaat denilen şey insanda fiil ile beraber hâsıl olur. Fiilden önce insanda kudret yoktur. İnsan da Cenab-ı Hak tarafından kudret yaratılır yaratılmaz fiilde meydana gelir. İnsan o kudretle fiili yapar. Fakat bu kudretin fiilde hiçbir etkisi yoktur. Kudret de fiil de Cenab-ı Hak tarafından yaratılmıştır. İnsanın ne kudret de ne de fiilde hiçbir etkisi yoktur. Yalnız insanın “kesb”i vardır. İşte bu kesb ile insan kasib ve Cenab-ı Hak halıktır. Eşarîlere göre beşerin kudreti de iradesi de fiilleri de Cenab-ı Hak tarafından yaratılmıştır. İnsanın bunların hiçbirinde dahli ve sun’u yoktur. İnsanın yalnız kesbi vardır. İşte bu kesb sebebiyle insanlara sorumluluk ve hesap teveccüh eder. Lakin iyice düşünülürse, anlaşılır ki şu mütalaaya göre kesb sözü manasız bir lafızdan ibarettir. Çünkü bir kere insanda kudretin, iradenin etkisini inkar ettikten sonra kesbin manası kalmaz. Onun içindir ki Eşarîler’e kesb nedir? denilince ikna edici bir cevap bulmada açık bir acziyet gösterirler. Bunlar kesbi de kabul etmeyeceklerdi. Fakat Kur’an-ı Kerim beşeri fiilleri insanlara isnad ediyor ve ezcümle “leha ma kesebet ve aleyha mektesebet”(Bakara, 2/286) diyor ve insanlar da kesbin varlığını kabul ediyorlar. Bunun için Eşarîler de kesbin varlığını kabul etmek zorunda kaldıklarını ifade etmiştir. Maturîdîler’e gelince, onlar da Eşarîler gibi Cebriye ile Mûtezile arasına girerler ve Eşarîler gibi “Cebriyenin dediği gibi cebir de yoktur, Mûtezilenin dediği gibi Tefvîz-i mutlak da yoktur. Belki ikisinin ortası birşey vardır” derler. Maturîdîler de “İnsan kasib, Cenab-ı Hak halıktır” derler ve bu noktada Eşarîlerle tamamen birleşirler. Yalnız Maturîdîler kesb denen şeyin ki “İrade-i cüziyedir. Onun Cenab-ı Hak tarafından mahlûk olduğuna inanmazlar. İrade-i Cüziyye, kesb, kasıt, azim, ihtiyar kelimeleriyle ifade edilmek istenen şey doğrudan doğruya insan tarafından gerçekleşir” görüşündedirler. Maturidîlere göre eğer bu da Cenab-ı Hak tarafından yaratılmıştır denilirse o zaman insanların ihtiyarı da fiilleri de ızdırari olmuş olur ve tekalif-i şeriyye batıl olmuş olur” diyorlar ve doğrudan doğruya insanın kendi müşahedeleriyle ızdırari insan hareketleriyle, ihtiyarı insan hareketleri arasında farklar olduğunu belirtirler. Seyyid Bey, Maturidi olduğuna işaret ederek “Bütün bu ve bu gibi haller gösteriyor ki bizde öyle Eşarîlerin dedikleri gibi etkisiz bir kudret varid değil aksine tesiri olan bir kudret, tercihe muktedir bir irade vardır. İşte bu kudret ve irade sayesinde, yapabileceğimiz şeyleri yapmaya ve bu gibi şeylerde yapmakla yapmamaktan birini diğerine tercihe muktedir oluruz. Eğer hakikat Eşarîlerin dedikleri gibi olsaydı yani kudret ve irademizin hiçbir tesiri bulunmasaydı

zikrolunan fiiller ve hareketlerimizin arasında hiçbir farkın bulunmaması gerekirdi”²⁰⁸ ifadelerine yer vermiştir. İrade meselesini en fazla güçleştiren, içinden çıkılmaz bir hale getirenin Eşarîler olduğunu, sözleri ızdırap içinde ve birinin sözü diğerinin sözünü tutmadığını²⁰⁹ ifade ederek irade konusunda Eş’ari alimleri eleştirmiştir. Bu konuda Maturidi görüşün makul ve doğru olduğunu savunmaktadır.

Seyyid Bey’in üzerinde durduğu bir diğer önemli konu kelim ilminin temel konularından olan kaza ve kader meselesidir. Kaza ve Kader konusunda mezheplerin görüşlerine yer vermiş ve zaman zaman kıyaslamalar yaparak kendi görüşünü açıklamıştır. Kaza ve kader meselesi Allah’ın ilim, irade ve kudret sıfatlarının zaruri neticesidir. Bunu inkar zikrolunan sıfatı celilei ilahiyeyi inkar olur. Onun için bu meselede Mutezile de dahil olmak üzere bütün İslam fırkaları müttefiktir. İhtilaf ancak bu kaza ve kader mefhumunun anlaşılması noktasındadır. Mutezile’nin kaderi inkar etmeleri kesin değildir onlar Cebriye ve Eş’ariye’nin talakki ettikleri kati, zorunlu ve mücbir kaderi inkar ederler. Maturidiler de irade konusunda değinildiği gibi zahiren bir orta yol takip ediyorlarsa da netice itibariyle Mutezile ile beraberdirler. Allah bu iki kelimedden şer’an kastedilen manayı, hikmet için serahaten beyan ve tayin etmemiştir. Onun için İslam alimleri bu iki kelimenin manasının belirlenmesinde ihtilaf etmişlerdir. Kelam ilmi ve lügat kitapları araştırılırsa kaza ve kader kelimelerinin muhtelif tefsir ve tarifleri içinde lügat imamlarının beyanında en uygun tarif Maturidilerin tarifi olduğu görüşündedir. Müteahhirül Maturidiyye’nin ustası olan Sadrüş Şeria kaderi, “Allah’ın İrade-i ezeliyesi gereğince her şeyde kendi hususiyetini tahsis etmesi, herşeye layık olan hususiyeti tahsis ve tayin eylesidir” şeklinde tanımlamaktadır. Kazayı ise “Cenabı Hakk’ın ezelde, eşya üzerine bulunacakları veya layık oldukları ehval ile hükümdür” şeklinde tanımlamaktadır. Eş’ariler, kaza ve kader kavramlarını ayırıyorlar. Eş’arilerin, kaderi yaratma ve icad manasını kapsayacak şekilde tarif etmelerine bu yolda itiraz olunmuştur. Kaza ile kader mefhumlarının anlaşılma şekillerinde Maturîdîler ile Eş’arilerin nokta-i nazarları terstir. Çünkü Maturîdîler kaza ile kaderi birbirinden ayırmıyorlar. Kader önce kaza sonradır. Aralarında umum ve husus-ı mutlak vardır. Her kaza kaderdir fakat her kader kaza değildir. Kaza özel, kader geneldir. Bazı Mûtezile ulemasının “İnsan kendi kaderini kendi tayin eder insanın kaderi kendi elindedir, insan alın yazısını kendi eliyle yazar” gibi ifadeleri olduğunu belirtir. Mutezile mezhebinin

²⁰⁸ Ekici, *a.g.e.*, s.11-18.

²⁰⁹ Ekici, *a.g.e.*, s.22.

kader konusunda yanlış anlaşıldığını ifade etmiştir. Aslında Mutezile öyle zannnedildiği gibi kaderi yani ezelde vuku bulan ilahi takdiri inkâr etmiş değildir. Onlar da kaderi kabul ederler fakat öyle Cebriye ve Eş'ariye gibi beşeri fiillerde cebri ve ızdırarı kabul ederek zorlayıcı ve mücbir kaderi kabul etmezler. Bu izahlar çerçevesinde Maturudîye'nin telakkisi vechiyle kabul ederler. Maturidiler ile Mûtezile arasındaki fark beşeri fiillerin resen ve ibtidaen Cenab-ı hak tarafından mahlûk olup olmamasındandır. Kader bahsinde bu iki fikrin ikisi de netice itibari ile birdir. İkisi de bir neticeye varır. Mûtezile de kaderi tıpkı Maturudîler gibi tefsir ve tarif ediyorlar.²¹⁰ Hz. Ömer'in, Şam'da veba hastalığının olması üzerine Medine'ye geri dönmesi olayına değinmiştir. Şam valisi Ebu Ubeyde b. Cerrah Hazretleri bu karara itiraz ile Hz. Ömer'e "Allah'ın kaderinden mi kaçırıyorsun?" der. Hz. Ömer cevaben "Evet Allah'ın kaderinden yine Allah'ın kaderine kaçırıyorum" der. Hak ile batılı birbirinden ayırma hususunda derin bir nüfuz-ı nazara, pek büyük bir rey isabetine sahip olduğu için Cenab-ı peygamber tarafından "Faruk" lakabı verilen ve bu suretle irfan derecesine yükseltlen Hz. Ömer'in sahabelerin huzurunda gerçekleşen şu beyanıyla "kader"ın hakiki mahiyeti hakkında hem yandaşlarını hem muhaliflerini aydınlattığını ve irşad ettiğini ifade etmiştir. Hz. Ömer'in vermiş olduğu cevabın kaderin doğru anlaşılması açısından ne kadar önemli olduğuna değinmiştir. Ashabı Kıram'ın önde gelen alimlerinden olan Hz. Ali'ye de kaza ve kaderin ne olduğuna dair bir soru yöneltince "O ancak Allah'ın emri ve hüküm sahibinin hükmüdür" şeklinde cevap verdiğine değinmiştir. Burda Hz. Ali'nin kaza ve kaderi birbirinden ayırmadığına, eş anlamlı olarak kullandığına dikkat çekmiştir. Başta İmam-ı Azam hazretleri olmak üzere bütün Hanefî fukahası ve Maturîdî alimleri bu meselede Hz. Ali ve Ömer'e yakın olarak onların fikirlerini kabul etmişlerdir ve bu suretle Eş'ariye'den ayrılmışlardır. Hergün gözlerimizin önünde binlerce örneği cereyan etmekte olan hakikat-i eşyanın da Maturîdîlerle beraber olduğunu ve onların doğru akidelerine şahitlik ettiğini belirtir.²¹¹ Seyyid Bey, irade konusunda olduğu gibi bu konuda da Maturidilerin görüşünü benimsemektedir ve Maturidilerin görüşünün doğru olduğunu savunmaktadır.

Kaderi, bir insanın kudret ve iradesinin taalluk edebileceği fiillere, bir de kudret ve irade-i beşeriyenin taalluku haricinde kalan hâdisata ait olmak üzere iki kısma ayırmak gerekir. Birincisi insanların ihtiyarlarına bağlı ve alakalı olan

²¹⁰ Ekici, *a.g.e.*, s.50-57.

²¹¹ Ekici, *a.g.e.*, s.62-66.

mukadderattır. Bu kısmın hariçte gerçekleşmesine insanın kendisi sebebiyet verir. Kendisinin hüsn-i tedbiriyle veya sui tedbiriyle hâsıl olur. İnsanın tarlaya tohum ekip ekmemesiyle ürün alıp almaması gibi. İkincisi ise böyle değildir. İnsanların kudret ve iradesinin taalluk etmediği mukadderattır. İşte bu kısım mukadderat sırf kaza-i lazım ve kaza-i muhattem. Bizim talih ve şans dediğimiz şeylerdir. Bize göre ansızın zuhur eden semavi afetten husule gelen hasar gibi. Bazılarımızın cılız, zayıf, hastalıklı olarak yaratılışımız ve bunlara benzer haller gibi. Cebriye, kudret ve irade-i beşeriyeyi esasında külliye inkar ediyor. Eşariye, kudret ve irade-i beşeriyenin esasını inkar etmiyorsa da tesirlerini inkar ediyor. Bu duruma göre her iki fırkaya göre de kudretin beşeri fiillere taalluk eden kısmı da insanları hareketlerinde muzdar kılan kader-i mücbir ve mübrem demek olur. Bu fikrin ruhları uyuşturan, kanları kurutan nefse itimadı, azmi ve iradeyi esastan yıkan, insanları atalet ve betalet sevkeden fikir olduğu görüşündedir. Beşeri âleme bundan daha zararlı bir fikir düşünülemez. Bu fikre göre bütün zalimleri ve canileri heyet-i ictimaiyede cari olan bütün fenalıkları mazur hatta meşru görmek, bütün insanları hayvanlar gibi başıboş kendi hallerine terk etmek, mahkemeleri kapamak, hükümetleri lağvetmek ve bütün sanayi ve fen kurumlarını bile kaldırmak gerekir. Eşariye böyle söylemiyor. İnsanların mükellefiyetlerini kabul ediyor. Ancak teklif mala yutak kabilinden olmak üzere kabul ettiklerini belirtmiştir.²¹²

Hüsün ve kubuhtan maksad iyilik ve kötülüktür. Yoksa her şeye şamil olmak üzere güzellik, çirkinlik demek değildir. İrade-i beşer, kaza ve kader meselelerinde olduğu gibi İslam uleması hüsün ve kubuh meselesinde de ihtilafa düşmüştür. Zaten bu hüsün ve kubuh meselesi irade meselesinin kapsamındadır. O nedenle ki irade-i beşeriyeyi zorunlu ızdırari kabul edenler ve inkâr edenler, nefse'l emirde iyilik ve kötülüğün de varlığını inkâr etmişlerdir. Aksine beşeri iradenin ızdırari olmadığını ve var olduğunu kabul ve iddia edenlerse, hüsün ve kubuhun nefse'l emirde var olduğunu kabul ederler. Bu meselede Eşariye Cebriye ile Maturîdîler de Mûtezile ile birleştiklerini ifade eder. Maturîdîler ile Mûtezile arasında irade meselesinde olduğu gibi ufak bir ihtilaf-ı nazar vardır. Fakat bunun zikretmeyi gerektirmeyecek kadar önemsiz ve hakiki olmaktan ziyade lâfzî olduğu düşüncesindedir. Cebriye ve Eşariye nazarında zikrolunan manaya göre hüsün ve kubuh yani iyilik ve kötülük, akli ve nefse'lemri değildir, şer'idir. Şeriattan kat'i nazar edildiği surette esasen ve

²¹² Ekici, *a.g.e.*, s.68-69.

nefselemirde fiiller ve beşeri hareketlerde iyilik ve kötülük yoktur. Yani memur bih olan fiiller Cenab-ı Hak tarafından emrolunduğu için çirkin olmuştur. Yoksa esasen ve haddi zatında güzel veya çirkin olduğu için emir veya nehiy olunmuş değildir. Aklın bu konuda müdahalesi ve tesiri yoktur. Akıl ancak şer'i söylevleri anlama ve idrak etme aletidir. Mûtezile ve Maturîdîyede ise emir bunun aksidir. Yani iyilik ve kötülük aklidir. Ve nefse'lemirde mevcuttur. Mevzuat-ı Şeriyeden ibaret değildir. Fiillerin hüsün ve kubuhla vasıflanması şeriatın teklifine rastlamaz. Akıl bu gibi fiillerin hüsün ve kubuhunu idrak hususunda şeriata ihtiyaç duymaz. Fakat hüsün ve kubhu gizli olan çeşitli ibadetler, insanlar arasında varolan akid ve muamelat gibi diğer birçok fiilin hüsün ve kubhunu idrak etmekte şeriata muhtaç olur. Bu cihetle bu gibi fiillerin hüsün ve kubhunu da şeriatın irşadıyla idrak eder.²¹³

Ta'zib-i Muti ve Teklif Mala Yutak Caiz midir? konusunda mezheplerin görüşlerine yer vermiştir. Ömrünü itaat ve ibadet içinde geçiren hiçbir fenalık işlemeyen bir kişiyi, Cenab-ı Hakkın azaplandırması aynı şekilde beşeri gücün üstünde olan bir işin icrasını insanlara teklif etmesi Eş'arîlere göre şeran caiz değilse de aklen caizdir. Eş'arîlere göre Cenab-ı Hak her şeyin yaratıcısı ve bütün mevcudatın mutlak sahibidir. Dilediği gibi tasarruf eder, istediğini emreder. İradesine engel hükmüne mani yoktur. Hükmünden ve hiçbir fiilinden sual olunmaz. Mutlak kudreti nihayetsizdir. Hiçbir şekilde sınırlanıp takyid edilemez. Üzerine hiçbir şey vacib ve hiçbir fiili kabih olmaz. Mûtezile ile Maturîdîye'ye göre ise ne tazib-i mûti ne de teklif mala yutak kazıyyeleri şeran da aklen de asla caiz değildir, muhaldir. Onlara göre mutiyi tazib iyilik ile kötülüğü, iyilik eden ile fenalık eden arasını ayırmamaktır ki bunun çirkinliğinde ve uluhiyet için noksanlık olacağında şüphe yoktur. Seyyid Bey'e göre, aynı şekilde beşeri kudretin taalluk edemeyeceği bir şey ile teklif gerçekleşmesi muhal olan bir şeyin gerçekleşmesini istemektir ki bu abes ve sefehtir. Yalnız Cenab-ı Hak için değil fitrat-ı selime sahibi kişiler için bile bir noksanlıktır. Adalet, hikmet ve kemali ilahiyyeye tamamen aykırıdır. Hâkim olan Cenab-ı Kadir-i mutlak bu gibi çirkinlik ve noksanlıklardan mûnezze ve yücedir. Mûtezile ile Maturîdîye ne tazib-i muti ne de teklif mala yutak acubesini asla caiz görmemişlerdir. Mûtezile bu iki meseleyi caiz görmemekle kalmamış fazla olarak, mutiye mükafat, asiye

²¹³ Ekici, *a.g.e.*, s.76-78.

cezalandırma gibi tertibinde Cenab-ı hak üzerine vücut ve lüzumunu da kail olmuşlardır ki Maturîdîler bu noktada onlardan ayrılmıştır.²¹⁴

Hilafet konusuna geniş bir yer vermiştir. Hilafet, lugatte bir kimseye halef olmak manasınadır. Emirül-müminin ve imamül-müslimin olan muhterem zat, Hz. Peygambere halef olduğu için kendisine “halife” denilmiştir. "Hilafet" ıstılahta "imamet"in eşanlamlısıdır. Namazda cemaate imam olmak manasma olan imametten ayırmak için buna "imamet-i kübra" denir.²¹⁵ Mühim devlet işlerini, ihtilafa düşmeksizin güzelce düzenlemek ve yürütmek imkan haricinde bulunduğundan devlet işleri ve milletin maslahatını gözetmekte ve idare etmekte, şeriatın kanunlarını yürütmeye ve İslam' ın haşmetini yüceltmeye kabiliyetli, memleketin dahili ve harici siyasetini düzenlemeye güç yetiren, sözüne itaat edilen ve emir ve nehyine tabi olunması vacip bir imam nasb ve tayin etmek İslam ümmeti üzerine vaciptir. Harici alimler ile bir-iki Mutezile alimi "imam seçilmesi" hükmünün vacipliğini inkar ile caiz olmadığına kani oluyarlarsa da onlardan başka bütün İslam alim ve fakihleri bunun vacipliğinde müttefiktirler. Ashab-ı kiram hazretleri de Hz. Peygamberin vefatında her şeyden ve hatta peygamberin defninden evvel bu mühim işin ifasına acele ederek küçük bir münakaşadan sonra Hz. Ebubekir Sıddık'ı kendilerine imam seçmiş ve tayin eylemişlerdi.²¹⁶

Hilafet meselesinin İslam tarihindeki en büyük inkılap olduğu görüşündedir. Bu mesele dini olmaktan çok dünyevi bir mesele olarak kabul eder. İtikadla ilgili değildir. Ancak akaidle ilgili eserlerde bu meseleye uzun yer verilmektedir. Bunun sebebi hilafet konusunun İslami akidelerden sayılması değil bu konuda çıkan batıl fikirleri ve hurafeleri reddetmek içindir. Halifelik konusunda Şia'nın bazı kollarını çok sert eleştirmiştir. İslam aleminde asr-ı saadetten sonra farklı mezhepler ortaya çıkmıştır. Bu mezheplerden biri de Şiadır. Bu mezhep zamanla kendi içerisinde birçok fırkalara ayrılmıştır. Bu fırkaların bir kısmına İsmailiye, Batıniye, Talimiye, Seb'iye de denir. Bu fırkalar “imam” adı verdikleri halifelerinin ilah olduğuna inanırlar. Onlara göre imamlar ilimlerini doğrudan Allah'tan alırlar. İmamdan sonra hüccet, ondan sonra bab, ondan sonra da mümin gelir. Bu silsile yoluyla birbirlerine bilgi aktarırlar. Bunlara göre Kuran'ı Kerim'in hem zahiri hem de batın manası vardır. Bu yüzden Batıniye ismini de alırlar. Böyle düşünen fırkaların itikatları tamamen

²¹⁴ Ekici, *a.g.e.*, s.98, 102.

²¹⁵ Seyyid Bey, *Fıkıh Usulü*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2010, s.99.

²¹⁶ Seyyid Bey, *a.g.e.*, s. 108-109.

hurafeden ibarettir. Bu kişilerin dinsiz olduğunu ifade etmiştir. En fenalarının da Hasan Sabbah olduğuna değinmiştir. İran’da İmamiye fırkasının Mehdi’nin geleceğine inandığına değinmiştir. Bu fırkaya göre Mehdi hayattadır ve yaşamaktadır. O gelince dünya hak ve adaletle dolacaktır. Böyle fırkaların hilafet konusunda hurafeler içerisinde olduğunu belirtmiştir. Bu sebeplerden dolayı Ehl-i Sünnet akaid kitaplarında “İmamet” başlığı altında hilafet konusuna yer vermiştir. Ehl-i Sünnet bu konuyu itikat meselesi olarak açıklamak için değil de bu tarz hurafeleri reddetmek için ele almıştır. Hilafet dini bir konu olsaydı Hz. Muhammed (s.a.v) vefat etmeden önce bu konuya açıklık getirirdi. İslam hilafeti hakkında hiçbir ayet yoktur. Ülke yönetiminde meşveret usûlüne ve devlet adamlarını emirlerine uyulması tavsiye edilmiştir. Kuran’ı Kerim’de geçen “halife” ve “imam” kavramları Hz. Muhammed (s.a.v)’den sonra gelecek halifeler için değil, Hz. Muhammed’den önceki peygamberler için kullanılmıştır. Hz. Muhammed bu konuyu ümmete bırakmıştır. Halife nasp ve tayin etmemiş, bu konuda tavsiyede de bulunmamıştır. Şiiler Hz. Ali hakkında, bazı Ehli Sünnet mensupları da Hz. Ebu Bekir hakkında şer’i nasların olduğunu iddia ediyorsa da Ehli Sünnetin çoğunluğuna göre bu iddialar doğru değildir. Eğer böyle bir nas olsaydı ashap ihtilafa düşmezdi. Hz. Muhammed’in “Benden sonra hilafet otuz senedir, ondan sonra ısırcı saltanata dönüşür” hadisinin hasen bir hadis olduğunu ve muteber hadis kitaplarında yer aldığına değinmiştir.²¹⁷

Ehli Sünnet doğrudan İslamiyetin anayolunda giden ve doğru yol üzerinde bulunan dört mezhepten ibarettir. Bu mezhepler: Hanefi, Şafii, Maliki ve Hanbeli mezhepleridir. Doğru yolun bu mezheplerin gittiği yol olduğunu ifade etmiştir. Hilafet konusunda Şafii, Hanbeli ve Malikilerin ittifak halinde olduklarını, hilafetin şartlarında ağır davrandıklarını belirtmiştir. Bu üç mezhebe göre halife olacak kişi müctehid derecesinde alim olmalı, adil ve Kureyş kabilesinden olmalıdır. Hanefi mezhebi ise bu konuda daha müsamahakar davranmıştır. Onlara göre müctehid olması şart değildir alim ve adaletli olması yeterlidir. Dört mezhep de halifenin alim ve adil olmasını şart koşturmuştur. İmam Şafii ve ilk Şafii alimlere göre imam zulmetmeye başlarsa halk tarafından azledilmese bile görevinden ayrılmış kabul edilir. Hanefiler de bu durumunda imamın görevden alınması gerektiği görüşündedir. Emevi ve Abbasi dönemlerindeki zulümlere değinmiştir. Emevi ve Abbasi halifelerinin gerçekte halife olmadıklarını sultan veya padişah olduklarını ifade etmiştir. Örf gereği olarak

²¹⁷ Kara, *Türkiyede İslamcılık Düşüncesi*, s.179-187.

onlara halife isminin verildiğini belirtmiştir. Dört halife zamanındaki halifelüğün ise gerçek halifelik olduğunu belirtir.²¹⁸

İslamiyet bilgi ve ilimle ikiz gibidir. Hikmet ve mağfiret hiçbir zaman birbirinden ayrılmaz. Hz. Muhammed ilme büyük önem vermiştir. “İlim Çin’de de olsa gidiniz, tahsil ediniz”, “ Hikmet müminin yitik malıdır. Onu nerede bulursa o ona en layık olanıdır” gibi hadislerle yer vererek Hz. Muhammed’in ilme verdiği öneme değinmiştir. Avrupa bilgisizlik karanlığının içerisindeyken doğu medeniyet olarak hayli ilerlemişti. O zamanlar yeryüzünde en ilerlemiş ve en medeni yerler İslam alemi idi. Avrupa bütün ilimleri Endülüs’ten almıştır. Matematiksel ilkeler, eczacılık ve tıp alanındaki gelişmeler, yeryüzünün küre şeklinde olduğu, denizcilikle ilgili terimler ışık kırılmasını ve daha birçok usul ve kaidenin Müslümanlar tarafından Avrupa’ya öğretildiğini ifade etmiştir. İslamiyet ilerlemeye engel değildir. Cehaletten körü körüne taklitçilikten doğan zihniyet ilerlemeye engeldir. Gerçek İslam dini hurafelerden oldukça uzaktır. Bazı hurafeler İslam dinine diğer dinlerden ve milletlerden geçmiştir. Medeniyet alemi ilerleme yolunda büyük gelişmeler gösteriyorken Müslümanların da yeniden ilerlemeye geçmeleri gerektiğini belirtmiştir. Bugün yaşanan İslam dini ile asrı saadette yaşanan İslam dini farklı yaşanmaktadır. İslam dini yüce ve terakkiperver bir din iken Müslümanlar diğer milletler ve kavimler arasında geride kalmamalıdır.²¹⁹ Seyyid Bey, Müslümanların medeniyet dünyasından geri kaldığını belirterek ilerlemeleri için çalışmalarının gerekliliği üzerinde durmuştur.

İslam medeniyetindeki gerilemenin bazı sebepleri vardır. İçte dışta meydana gelen savaşlar, içte uzun süre devam eden karışıklıklar, hükümetlerin yapmış olduğu zulüm ve istibdat, siyasi maksatlarla ortaya çıkan bazı İslam fırkalarının yaydığı hurafeler ve bunların sonucunda İslam aleminde cehalet ve taklitlerin olması bu sebepler arasında sayılabilir. Savaşlar ve ihtilaller yüzünden İslamiyet ve medeniyet ile ilgili çok kıymetli temel eserler yok edilmiştir. Medreselerde ders programları değişmiş olması ve önemli bazı derslerin müfredattan kaldırılması eğitimi verimsiz hale getirmiştir. Bu da gerilemeye sebep olmuştur. Seyyid Bey, bu eleştirileri yaparken İslam alimlerini suçlamaz. Sadece önce hastalığı tespit etmek sonra tedavi şeklini tayin etmek istediğini ifade eder. Çünkü bu durumlar uzun süren istibdadın şiddetli baskısı sonucunda doğal bir neticedir. Ortaya atılan hurafelere insanların

²¹⁸ Kara, *Türkiyede İslamcılık Düşüncesi*, s.187-194, 198.

²¹⁹ Kara, *Türkiyede İslamcılık Düşüncesi*, s.214-218.

bağlanıp inanması ise büyük bir hastalıktır. Bu hurafeler insanları tembelliğe, doğru düşünememeye yöneltir. O yüzden İslam'ın hakikatleri anlatılmalıdır. Ona göre eğer bunlar yapılırsa ilerlemenin önünde bir engel kalmayacaktır.²²⁰

Fıkıh mezhepleri ortaya çıkmadan önce zamanımızda olduğu gibi Müslümanlar muayyen bir mezhebe bağlanmazdı. Fakihler de halkı böyle yönlendirmemişlerdir. Çünkü bu konuda ne akli ne nakli bir delil yoktur. İctihade muktedir olmayanlar için bir mezhebe bağlanmak vacip değildir. Benimsenip bağlanılırsa caiz olur, lakin vacip değildir. Vacip olan mutlak olarak bir müçtehid takip etmektir. Bu bakımdan bazı meselelerde bir müçtehid diğer bazı meselelerde de başka bir müçtehid taklit etmek caiz olur. Bu konuda şeri bir engel yoktur. Dört fıkıh mezhebi teşekkül ettikten ve mutaassıp bağlıları ortaya çıktıktan sonra fakihlerden küçük bir azınlık mukallitler için fıkhi mezheplerden muayyen bir mezhebi benimseyip ona bağlanmanın vacip olduğu görüşünde olmuşlardır. Gazali de bu görüştedir. Bu görüşün sahih bir delile dayanmadığını ifade ederek fakihlerin çoğunluğu tarafından reddedildiğini belirtmiştir. Burda mukallitten kasıt fıkhi hükümleri anlayacak kadar tahsil görmüş olan fikir ve izan sahipleridir, halk ve avam değildir. Çünkü avam ve avam hükmünde olanlar mezheplere ait hükümleri bilmekten acizdirler ve zamanlarında kendi memleketlerinde mevcut alimlerin söz ve görüşlerine tabidirler. Bunun için fakihler “Avam için mezhep yoktur, avamın mezhebi müftünün fetvasıdır” demişlerdir. Mukallit ister bağlı olduğu mezhepte sebat edip hiçbir meselede onun dışına çıkmaz isterse de benimseyip bağlanmasından vazgeçer bazı meselelerde o mezhebi terk ederek diğer mezhebe geçer ve onun hükümleriyle amel eder. Her iki mukallit için her iki durumda caizdir. Fıkıh mezheplerini küçümsemeden sırf kolaylık maksadıyla her mezhebin hafif ve kolay hükümlerini almak, tercih etmek kötü bir şey değildir. Caizdir. Çünkü Peygamberimiz, iki şey arasında muhayyer kılınmış olsa onların kolayını seçer ve ümmeti hakkında kolaylığı ve hafifletmeyi severdi. Ancak mezheplerin nefse mülayim gelen hafif ve kolay olan hükümlerini seçmek ve tercih etmek maksadıyla bir mezhepten diğer mezhebe geçmek eğer başkasının hakkını ihlal ederse o zaman caiz olmaz. Fakat bunda da gerçekte caiz olmayan geçmenin kendisi değildir, belki hakkı ihlal etmek ve başkasına zarar vermek keyfiyetidir. Başkasına zarar vermek ve mezhepleri küçük düşürmek maksadı olmadıktan sonra başka mezheplerin

²²⁰ Kara, *Türkiyede İslamcılık Düşüncesi*, s.222-226.

kolaylıklarından faydalanmakta sakınca yoktur. Bu konuda yalnız bir mesele müstesnadır. O da belirli bir hadisede bir müctehidin mezhebi ve görüşüyle amel edildikten sonra, önceki amel etmeden rücu ederek aynı hadisede diğer bir mezhebin hükmünü benimseyip ona bağlanmaya ve onunla amel etmeye kalkışılmasıdır. Bu meselenin caiz olmadığını ifade etmiştir. Bu konuya bir örnek ile açıklık getirmiştir. Bir kimse ergenlik çağına gelmiş bir kızı Hanefi mezhebi üzere velisinin iznini almaksızın nikahlandıktan sonra dönüp de Şafii mezhebi üzere velisinin iznini alarak nikah akdi yapmaya kalkışmasının caiz olmayacağını belirtir.²²¹ Seyyid Bey bu görüşleriyle körü körüne bir mezhebe bağlı olmanın doğru olmadığını düşüncesindedir. Diğer mezheplerin kolaylıklarından da faydalanılabilir. Bunu yaparken başkasının hakkını ihlal etmemeyi, mezhebi küçümsememeyi şart koşturmuştur. Bir mezhebe göre amel ettikten sonra kararından dönüp aynı hadisede başka bir mezhebe tabii olunamayacağını belirtmiştir. Ayrıca bu görüşleri halk ve avam için değil fıkhi hükümlerde tahsil görmüş kişiler için olduğunu anlıyoruz.

Telfik, iki veya daha fazla mezhebin birbirine zıt veya aykırı hükümlerini belirli bir işte, fıkhi hadisede bir araya getirmek ve böylece hükümlerden meydana gelen bir mesele oluşturmak demektir. Seyyid Bey, Telfik konusunun caizliği ile ilgili görüş ayrılıklarına yer vermiştir. Telfikten icmaa muhalif bir şekil meydana gelirse bu telfik caiz olmayıp batıl olduğunu ifade etmiştir. Ama ortaya çıkan telfik ile icmaa muhalif bir şekilde meydana gelmemişse o konuda ihtilafların olduğunu belirtmiştir.²²²

2.5. BABANZADE AHMED NAİM (1872-1934)

2.5.1. HAYATI

Bağdat'ta doğdu. Babanzâdeler'den Mustafa Zihni Paşa'nın oğludur. Galatasaray Sultânîsi ve Mülkiye Mektebi'nde okudu. Bir ara Hariciye Nezâreti Tercüme Kalemi'nde çalıştı. Daha sonra Maarif Nezâreti Yüksek Tedrisat müdürlüğüne getirildi (1911-1912). Galatasaray Sultânîsi'nde Arapça okuttu (1912-1914) ve Maarif Nezâreti Telif ve Tercüme Odası üyeliğinde bulundu (1914-1915). Dârülfünun Edebiyat Fakültesi'nde felsefe, mantık, ruhiyat ve ahlâk dersleri müderrisliği yaptı; bu görevine Dârülfünun'un kapatılmasına kadar (1 Temmuz 1933) aralıksız devam etti. Bu tarihte üniversite yeniden kurulurken açıkta bırakıldı. Ahmed

²²¹ Kara, *Türkiyede İslamcılık Düşüncesi*, s.229-235.

²²² Seyyid Bey, *a.g.e.*, s.297-298.

Naim İstanbul'da 13 Ağustos 1934 Pazartesi günü öğle namazının ikinci rek'atında secdede vefat etti. Mehmed Âkif, "Naim'in vefat haberi üzerime dağ gibi yıkıldı" sözleriyle üzüntüsünü dile getirirken aynı zamanda onun kaybının büyüklüğüne de işaret etmiş oluyordu. Kabri Edirnekapı Mezarlığı'nda, dostu Mehmed Âkif Ersoy'un mezarının yanındadır.

2.5.2 ESERLERİ

1. Temrînât. Sarf-ı Arabî'ye Mahsus Temrînât (İstanbul 1316) ve Mekteb-i Sultânî'ye Mahsus Sarf-ı Arabî ve Temrînât (İstanbul 1323) gibi adlarla basılan eser, Galatasaray ders nâzırı Mustafa Cemil Bey'in Arapça sarf risâlesinin uygulama ve alıştırma kitabı haline getirilmiş şeklidir. Medrese usulü ile Arapça öğretimini bu kitabın mukaddimesinde tenkit etmiştir. 2. Hikmet Dersleri (İstanbul 1328 r./1329). 3. Felsefe Dersleri (İstanbul 1333). 4. Mebâdî-i Felsefeden İlmü'n-nefs (İstanbul 1331). G. Fonsegrive'den birçok dipnotu ekleyerek tercüme ettiği bu eserin sonuna 1900 felsefî terim için hazırladığı Türkçe karşılıkları da eklemiştir. 5. İlm-i Mantık (Elie Rabier'den tercüme, İstanbul 1335 r./1338). 6. Tevfik Fikret'e Dair (İstanbul 1336). Dr. Rıza Tevfik'in Türk Ocağı'nda verdiği bir konferansta Tevfik Fikret'i savunarak başta Mehmed Âkif olmak üzere İslâmcılar'ı tenkit etmesi üzerine bu kitapçığı kaleme almıştır. 7. Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları (İstanbul 1340 r./1342). 1912'de Lahey'de toplanan Ahlâk Terbiyesi Kongresi'ne sunmak üzere hazırladığı bir tebliğ olup Ömer Rıza Doğrul tarafından sadeleştirilerek İslâm Ahlâkının Esasları adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 1963). 8. İslâmda Da'vâ-yı Kavmiyyet (İstanbul 1332). Eser daha sonra Abdullah Işıklar tarafından bazı kısımları eksik olarak İslam Irkçılığı Menetmiştir adıyla (İstanbul 1963), bazı açıklayıcı notlarla Ömer Lütfi Zararsız tarafından İslâmda Irkçılık ve Milliyetçilik adıyla (Ankara 1979), ayrıca Ertuğrul Düздаğ tarafından Türkiye'de İslâm ve Irkçılık Meselesi adlı çalışmasının içinde (İstanbul 1983, s. 33-117) yayımlanmıştır. 9. Kırk Hadis (İstanbul 1341 r./1343). Nevevî'nin el-Erba'ûn adlı eserinin tercümesidir. 10. Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi (İstanbul 1346, ilk üç cilt; daha sonraki ciltler Kâmil Miras tarafından tercüme edilmiştir). Tecrid tercümesine giriş mahiyetindeki bir ciltlik Mukaddimesi son derece önemli ve oldukça geniş bir hadis usulü kitabıdır.²²³ Özellikle dili, zengin muhtevası ve alanında temel bir müracaat eseri olma karakterini sürdürmesi ile Mukaddime, Cumhuriyet döneminin, hatta son birkaç asrın en önemli

²²³ İsmail Lütfi Çakan, "Babanzade Ahmed Naim", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s.375-376.

hadis usulü eseridir. Yazıldığından beri sahip olduğu hacme yakın müstakil bir hadis usulünün ortaya konmamış olması da eserin önemini pekiştirmektedir. Ahmet Naim Bey gibi hususiyet sahibi bir zat tarafından kaleme alınmış olan eserin, değişik yönleriyle günümüzde hâlâ muhtelif ilmî/akademik çalışma ve tartışmalara konu olması, aslında önemini yitirmediğini gösterse de, özellikle son yıllarda değerine mütenasip bir ilgiye mazhar olamadığı da muhakkaktır.²²⁴

Ahmet Naim eserlerinde Batı düşüncesini tenkitçi bir tavırla ele alırken, İslam düşüncesinin de Batı düşüncesiyle boy ölçüşe bilecek parlak bir geçmişe sahip olduğuna dikkat çekmiştir. İslam toplumunda ortaya çıkan sorunların çözümünün Kur'an ve Sünnette aranması gerektiğini savunmuştur.²²⁵ Ahmet Naim, medrese eğitimi gibi klasik anlamda hadis eğitimi görmemiştir. Ancak Arapça gibi hadis ilmini de kendi çabalarıyla öğrenmiştir. Yapmış olduğu hadis tercümeleri zamanla hadis yorumlarına dönüşmüştür. Ömrünün son zamanlarında hadis ve hadis ilimlerine yoğunlaşmıştır. Ahmed Naim'in hadisciliği klasik anlamdaki hadiscilikten farklıdır. Hadis çalışmalarında yaptığı farklı değerlendirmelerle bu çalışmalara canlılık katmıştır. Osmanlı Devleti'nin çöküşe doğru gittiği bir dönemde Ahmed Naim, hadis ve Sünneti Seniyyeyi bir kurtuluş reçetesi olarak sunmaktadır. Hadisleri, toplumun sorunlarına çözüm getirecek şekilde yorumlamıştır. Yaptığı çalışmalar kendinden sonraki çalışmalar için örnek teşkil etmiştir. Rivayet metotlarını modern tarih metodolojisiyle karşılaştırması Babanzade Ahmed Naim'in hadis usulüne getirdiği bir yeniliktir.²²⁶

Ahmed Naim'e göre ahlakın kaynağı genel olarak dindir. Ahlaki kuralları, insanın görevlerini, insan hayatını düzenleyen ilişkilerin dayandığı kanunları da insanlara ilk öğreten dindir. Bu kanunlar ve kurallar hangi milletin dininde güçlü ise tarih sahnesinde de o millet güçlü ve sürekli olmuştur. Aksi durumda ise kısa zamanda tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Ahlaki görev ve haklar dini emirlerle iç içedir. Ahlaki buyruklar aynı zamanda dini ve insani buyruklardır. Zaman, mekan, kültüre göre değişen bir ahlak anlayışı kabul edilemez.²²⁷

Ahmed Naim Efendi'nin İslam'a bağlılığı tamdı. İlim ve irfan erbabı kişilerle sohbet etmekten çok hoşlanırdı. Kayınpederi Ahmed Amiş Efendi'ye intisap etmişti.

²²⁴ Muhammed Masum Şenburç, "Kaynaklar Açısından Babanzâde Ahmet Naim'in Hadis Usûlü ve Türkiye'deki Hadis Usûlü Literatürü İçindeki Yeri" *Babanzade Ahmed Naim Hayatı, Eserleri, Fikirleri Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s.184.

²²⁵ Hüseyin Hansu, *Babanzade Ahmed Naim*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007, s.48.

²²⁶ Hansu, *a.g.e.*, s.49-51.

²²⁷ Hansu, *a.g.e.*, s.121-122.

Şâfiî mezhebine mensuptu. İslâm birliği ve kardeşliği konusunda çok titiz ve dikkatli davranırdı. Bu birliğe zarar verme ihtimali bulunan her harekete karşı çıkmıştır. Türkçülük cereyanlarına Türk olmadığı için cephe aldığı ileri sürülen Ahmed Naim, İslâm birliği açısından sakıncalı bulduğu Arap İttihat Kulübü'nün isim ve kuruluşunu da eleştirmiştir. Kavmiyet ve cinsiyet davası gütmeyi İslâm'ın varlığı için kanser “Frenk hastalığı” olarak isimlendirmiş ve bu davanın faydalı ve zararlı taraflarını Kur'an ve Sünnet'e dayanarak açıklamaya çalışmıştır.²²⁸ Bu konuda oldukça hassasdır. Halkın milliyetçilik ve ırkçılık ile ilgili sorunlarının olduğuna değinmiştir. Müslümanlar arasında milli ve ırki asabiyetin belirmesi daha öncelere denk gelse de, ölüm- kalım meselesi haline gelmesinin Meşrutiyet ile başladığı görüşündedir. Milliyetçilik ise Avrupa'dan ödünç alınan zararlı, öldürücü bir hastalık, bid'attır. ırkçılık dinimizce kötülenmiş ve reddedilmiştir. Bu konu cahiliye devri davasıdır. İslâm'ın devamlılığı, Müslümanların ferahı önünde en büyük darbedir. ırkçılığı savunanların bazıları kendilerine zulmedildiğini savunmaktadır. Bu konuda “Kardeşine zalim olsun, mazlum olsun- yardım et” hadis-i şerifine değinerek karşı taraf kötü de olsa insanlara yardım etmeyi ve onları hakka çağırmayı tavsiye etmiştir. Ona göre bir kişi İslâm'ı da Türkçülüğü de eşit seviyorum diyemez. Çünkü İslâm gayesi Türkçülüğü kurtarır. Ama Türkçülük İslâm dairesini hiçbir zaman kuşatamaz. Müslüman ifadesi yerine daima bu ifadenin kullanılmasını istemiştir. ırkçılık maksadıyla “Müslüman Türk” ifadesi kullanılırsa uygun olmayan, çirkin bir atıf olduğu düşüncesindedir.²²⁹ ırkçılığın dinsizlikten daha tehlikeli olduğu görüşündedir. Çünkü dinsizlik açıktır ve maddidir, İslamiyeti yıkamaz fakat ırkçılık sinsi bir şekilde İslâm inançlarını baştan başa tahrif eder. Ahmed Naim, milliyetçiliğin sonuçları üzerinde ısrarla durmuştur. Bu sonuçların en önemlisi milliyetçilik hareketlerinin İslâm'daki kardeşlik ve birlik duygularını öldürmesi, Müslümanların kardeşlik ve birlik ilkelerini zedelemesidir.²³⁰

“İlm-i tevhid, akâid-i diniyeyi ispat için edille-i yakîniyeden bahseden ilimdir. Faydası, zât-ı vâcibü'l-vücudun ve rusûl-i kirâmın sıfâtını berâhîn-i kat'îye ile öğrenip saadet-i ebediyeye nâil olmaktır”. “Tevhid”in asıl manası Cenâb-ı vâcibü'l-vücudu bir

²²⁸ Çakan, *a.g.e.*, s.375.

²²⁹ Kara, *a.g.e.*, s.283-292.

²³⁰ Hansu, *a.g.e.*, s.138, 143.

ve şerîkten beri olduğuna itikat etmektir.²³¹ Peygamberimiz hayatta iken ne zaman bir konuda şüpheyne düşölse Hz. Muhammed’e müracaatla sorun çölölürdü. Peygamberimizin vefatından sonra vahiy kesilmiş, ihtilaf edilen konularda Kitabullah ile Sünnet-i Rasulullah’a başvurulmuştur. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde nübüvvetin tesirinin henüz etkili olmasıyla çıkan ihtilaflar iki halifenin ve diğere ashabın rey ve kararlarıyla hallolunurdu. Ancak tabiin döneminin fetihleriyle Çin’den Kafkasya’ya kadar birçok yer fethedilmiştir. Ancak İslamı kabul etmeye başlayan milyonlarca halk, eski cahilane inançlarının bir kısmını da muhafaza ettiklerinden, daha ikinci hicri asırda itikat hususunda yeni bid’atler, kaza ve kader ve halk-ı Kur’ân meseleleri gibi yeni yeni şüpheler, Yunan eski filozoflarından intişâr eden felsefelerini Kur’ân’a tatbik hevesinden mütevellit yalan yanlış fikirler zuhur etmeye başlamıştır. İlm-i kelâm işte böyle bir devirde, böyle bir önemli ihtiyaç üzerine bir fenn-i müstakil halinde tedvîn edilmiştir. Fırak-ı dâllenin her biri fikirlerini savunmak, kendi mezhebini teyit için müteaddit kitaplar telif etmiştir. Tekfir derecesinde birbirine husumet eden bunca ehl-i ihtilaf arasında hakikati savunan ulemâ-yı kirâm, Kitap ve Sünnet gibi iki gerçeğe sığınarak ehli bidata üstün gelmişlerdir. Hakikat mücadelesinde öne çıkan en meşhur iki Ehli Sünnet alimi Şeyh Ebu Mansur Mâtürîdî ile Şeyh Ebu’l-Hasen Eş’arî’dir. Ehl-i sünnet amelde Hanefiye, Şâfiye, Mâlikiye, Hanbeliye mezheplerine mensup oldukları gibi, itikatta Mâtürîdiye ve Eş’ariye mezhepleri olarak ayrılırlar. Mezâhib-i erbaa beynindeki ihtilaf nasıl surî ve bunların dördü de nasıl hak itibar olunuyorsa Eş’ariye ile Mâtürîdiye beynindeki ihtilaf da gayet cüz’î ve surîdir. Her ikisi de haklıtır. Şeyh Eş’arî’den sonra gelen İmamü’l-Haremeyn, Ebu İshak İsfârâînî, Ebu Bekir Bâkılânî, İmam Gazzâlî, Fahreddin Râzî gibi her biri bir millet için büyük sermaye olan ve insanlara kâfi gelen bu alimler hep mezheb-i ehl-i sünneti teyit ederek iki asır içinde fırak-ı dâlleye mensup olanların adetleri kâle bile alınmayacak derecede azalttılar. Böylece bidat ehline karşı verilen mücadelede Eş’ari alimlerin rolünün büyük olduğuna dikkat çekmiştir. Ehli Sünnet, dinin temellerini reddetmedikçe bu fırkaları tekfir etmez yalnız “Delalette kalmışlardır” ifadesini kullanırlar.²³²

²³¹ Babanzade Ahmet Naim, “Devr-i İstibadda Mekteb-i Sultânî’de Verilen Derslerden İlm-i Tevhidin Tarifi, Sûret-i Tedvîni, Gayesi” (Çev: Yasin Günaydın), *Babanzade Ahmed Naim Hayatı, Eserleri, Fikirleri Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s.356.

²³² Babanzade Ahmed Naim, “İlm-i Tevhidin Tarifi, Sûret-i Tedvîni, Gayesi” (Çev.: Yasin Günaydın), *Babanzade Ahmed Naim Hayatı, Eserleri, Fikirleri Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s.360-362

Allah birdir, cevher ve araz değildir. Zaman ve mekanla sınırlandırılmaz. Yarattıklarının hiçbirine benzemez.²³³ Allah mütekellimdir. Ancak Allah'ın kelâmı yarattıklarının kelâmına benzemez. Kelâmını yine kendisi “Tenzîl, Tevrat, Zebur, İncil, Kur'ân” gibi isimlerle isimlendirmiştir. Cenâb-ı Hak mücerret zâtıyla değil, hayat, kudret, ilim, irade, sem'î, basar, kelâm sıfât-ı celîlesiyle beraber hay, kâdir, alîm, mürîd, semî', basîr ve mütekellimdir. Münker nekir'in sualleri haktır. Kabir azabı ve bu azabın ruh ile cesede olması haktır, Mizan haktır, cennet haktır, cehennem haktır, sıratın kurulması, kafirlerin ve münafıkların cehenneme gitmesi, müminlerin cennete girmesi haktır, bir fırkanın cennet diğer fırkanın cehenneme gitmesi haktır, hesap haktır, şefaathaktır, Ehl-i kebâirden bir cemaatin evvela cehenneme girip sonra şefaathle çıkmaları haktır, müminin ebedi olarak cennette, kafirin ebedi olarak cehennemde kalması haktır.²³⁴

Ehli Sünnetin, Peygamberimiz Hz. Muhammed'den sonra efdal-i beşer, Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali (radiyallahu teâlâ anhum) hazerâtı olduğuna itikat ettiklerini ifade etmiştir. Sahabe kiramın hepsine hüsnî zan edildiğini, asla küfürle itham etmediklerini belirtmiştir.²³⁵

Ahmet Naim, bir ilim adamı olduğu gibi aynı zamanda bir fikir ve aksiyon adamıdır. Osmanlı Devleti'nin Batı'ya yöneldiği bunun sonucu olarak siyasi, sosyal ve fikri çalkantıların yoğun olduğu bir dönemde yaşamıştır. Bu dönemde Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımları ön plana çıkmıştır. Ahmet Naim, İslamcılık akımı içerisinde yer almıştır. Yazı ve kitaplarıyla Batıcılık ve ırkçılığa karşı İslam akisesini ve birliğini savunmuştur. İslamcılık akımı içerisinde de çözümü Kuran ve Sünnet'te arayan muhafazakar kanat arasında yer almıştır. Hadisleri tercüme ederek toplumun her kesimine ulaştırmaya çalışmış ve yazdığı mukaddimede klasik hadis usulünden farklı konuları ele almıştır.²³⁶

Ahmed Naim'in Batılılaşmadan yana tavrı net ve açıktır. Batı'nın ilim ve fenninin alınması, fakat kendi kültür ve değerlerimize sahip çıkılması yönü ağır basan kısmi bir batılılaşmadan yanadır.²³⁷

²³³ Babanzade Ahmed Naim, “Akîde-i Ehl-i Sünnet'in Mücmelen Beyanı [I]” (Çev.: Yasin Günaydın), *Babanzade Ahmed Naim Hayatı, Eserleri, Fikirleri Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s.364.

²³⁴ Babanzade Ahmed Naim, “Akîde-i Ehl-i Sünnet'in Mücmelen Beyanı [II]” (Çev.: Yasin Günaydın), *Babanzade Ahmed Naim Hayatı, Eserleri, Fikirleri Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s.368-371.

²³⁵ Babanzade Ahmed Naim, “Akîde-i Ehl-i Sünnet'in Mücmelen Beyanı [III]” (Çev.: Yasin Günaydın), *Babanzade Ahmed Naim Hayatı, Eserleri, Fikirleri Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s.372.

²³⁶ Hansu, *a.g.e.*, s.133-136.

²³⁷ Hansu, *a.g.e.*, s.147.

İslam dini önceki şeriatların hükmünü ortadan kaldırmış olan kemal ve fitrat dinidir. Allah katında geçerli olan din ancak İslam'dır. İslam dini akılla çelişmez, daima akılla barışık gider. Herkes gücü nisbetinde dini öğrenmekle mükelleftir. İslam dini, bütün insanlar arasında hakiki bir kardeşlik tesis etmeyi amaçlamıştır. Şeriat nezdinde herkesin eşit olduğunu ifade etmiştir. Kardeşlik ve eşitlik konusunun önemini ayetlerle açıklar. İslam dini ahlak ve fazilet dinidir. İslam dini insan özgürlüğü ve kadın hakları konusuna önem vermektedir. Hz. Muhammed'in teşviklerine bakılacak olursa köle azat etmenin büyük bir ibadet olduğuna değinmiştir. Dinin kadınlara değer verdiğinin üzerinde durmuştur. İslam'da kadın bütün insani haklara sahiptir. İlim tahsil etmek erkek için de kadın içinde farzdır.²³⁸

İslam'ın geçmişteki şerefi ile günümüzdeki durumu arasında elem verici bir zıtlık vardır. Ahmed Naim'e göre bugün çekilen belaların bir kısmı ümmetin tüm fertlerinin bir kısmında umera ve ulema sınıfının birikmiş kötülüklerinin neticesidir. Ümmetin tüm fertlerinin hatalarına yer verir. Ayetler kuvvet hazırlamayı emrederken insanların kuvvet hazırlamada kusur göstermesi bir hatadır. Alimin burda kuvvetten kasdı yalnızca top, tüfek tek değil aynı zamanda ilimler, sanatlar, ticaret, şecaat ile düşmana galip gelmektir. Ümmet bu konularda yabancılara muhtaç olma zilletinden kurtulmadıkça toptan günahkar oldukları görüşündedir. Diğer hatalar ise gönlün zaaf, kalbin gevşeklik göstermesi, insanların birbirine buğz edip karşılıklı yardımdan kaçınması, bilgisizlik ve cehalet ki bu musibetlerin anasıdır, muamelat erbabı arasında hıyanetin emanet yerine geçmemesi ve ahde vefa edilmemesi, gayrimüslümlerin ahlakıyla ahlaklanmadır. Yabancıların ahlakıyla maneviyatımızı zehirlemek tedavisi en zor olan hastalıklarımızdan bir tanesidir. Müslümanların yakalandıkları en büyük zilletler, bellerini büken en büyük afetler ilim ve marifete ehemmiyet vermedikleri devirlere denk gelir.²³⁹

Avrupalı dostlarımıza ve düşmanlarımıza şirin görünmek için acil ıslahatların başında din ile devleti birbirinden ayırmak lüzumuna katılmadığını ifade etmiştir. Dini devletten ayırmakla birlikte başımıza zararlı durumların geleceği görüşündedir. Bu konuda eski kafada olmak eğer kafa iyi düşünüyorsa sıkıntı olmayacağını ifade etmiştir. Ahmed Naim'e göre sırf "Yeni kafalı" unvanını almak için hergün birini taklid etmek maymun iştahlılıktır. Milletlerin refah ve saadeti hükümet şekline değil, idarecilerle idare edilenlerin terbiye ve ahlakına bağlıdır. İslam'da hükümet şekli

²³⁸ Kara, *a.g.e.*, s.294-299.

²³⁹ Kara, *a.g.e.*, s.301-303.

teokratiktir. Ancak ruhbanlık olmadığı için Avrupalının ve Avrupalı zihniyetinde olan başka düşünceyi hazmedemeyen kişilerin anladığı manada bir teokratik değildir. Çünkü İslam'da muameleler bir yana ibadetleri bile idare etmekle görevli özel bir sınıf yoktur. Bu ümmette hata işlemez, kutsal kabul edilen kişiler yoktur. Herkes yaptığından sorumludur. Peygamberler bile yaptıklarından sorumludur. Hükümet dini korumalı ve emirleri yerine getirmelidir. Devlet dinden ayrılırsa halk da bunu hoş görürse halk da ictimai vazifeleri yerine getirmemiş olur.²⁴⁰

Dini, siyasi ve felsefi içerikli konuları ele almış ve tercüme etmiştir. Dini içerikli yazılarında İslam inanç esaslarını sahih şekilde ortaya koymaya çalışırken, İslam dininin akla ve mantığa uygun olduğunu, ilerlemeye engel olmadığı tezini işlemiştir. Bu arada dinde yapılmak istenen modernist yorumları da şiddetli bir şekilde eleştirmiştir. Ona göre toplumdaki cahilliğin giderilmesi için en önemli adımların tefsir ve hadis alanında atılması gerekir. Bu sebeple eserlerinin önemli bir bölümü ya hadise dayalı ya da sadece hadisle ilgilidir.²⁴¹

İslam'ın en nefret ettiği şey sahtekarlıktır. Olduğumuz gibi görünmemiz gerektiğini belirtmiştir. Düşmanlarımız bizi kızdırdığı zaman vakar ve sükunetle karşılık vermekten yanadır. Çünkü bu durum düşmana daha fazla korku ve ürperti verir.²⁴²

Yahudi ve Hristiyanların kendi kitapları hakkındaki ihtilaflara bakılınca, bugün dünyada hiçbir dinin mensupları Müslümanlar kadar, peygamberlerinin hayatını, öğretilerini şüphe ve zandan uzak bir şekilde ayrıntılarıyla bilmezler. Çünkü kendileri ile ilk dindaşları arasında muttasıl bir sened yoktur. Hz. Muhammed kadar maruf ve hakkında o derece sahih vesikalar toplanmış bir insan dünyaya gelmemiştir. Dini olan bu vesikalar aynı zamanda tarihi vesikalardır. Bu sebeple İslam Tarihini yazmak isteyen bir tarihçi, İslam ve Müslümanların geçmişini olduğu gibi yansıtmakta hiç zorluk çekmez.²⁴³ Bu da İslam Tarihi kaynaklarının ne kadar güvenilir olduğuna işaret eder.

Avrupalı'nın ilim ve fennini sevmeli, adeta meftun olmalıyız. İşimize yarar gördüklerimizi almalıyız. Ancak bu durum bizi bize unutturmamalı, milli ahlak, anane ve fikirlerimizi gözümüzde küçültmemeliyiz. Bizim gözler kamaştıracak parlak bir mazimiz, bir vakitler yükselme yolunda hidayet meşalesi olmuş gayretli bir selefimiz

²⁴⁰ Kara, *a.g.e.*, s. 304-307.

²⁴¹ Hansu, *a.g.e.*, s.155-156.

²⁴² Hansu, *a.g.e.*, s.189.

²⁴³ Hansu, *a.g.e.*, s.199.

vardı. Onların izinden yürümemiz gerektiğini belirtmiştir. Frenk'ten alacağımız çok şeyimiz varsa Araptan alacağımız onlardan az değildir. Belki önemi onlardan daha büyüktür. Her sınıf binlerce ciltlere ulaşan tefsire, hadise, akaide, tasavvufa, ahlaka, fıkha, tarihe siyere hatta edebiyata ait kitapları Arapçadan Türkçeye kamilen tercüme etmedikçe, muhtevalarına tamamen vakıf olmadıkça, Arap sermayesine muhtaç ve ona bağlı olma durumundan kurtulamayan dilimizin istiklalini külliye kazanmadıkça Arapça'dan müstağni olamayız, onu öğrenmekten vazgeçemeyiz. Arapça öğrenmenin önemi üzerinde durmuştur. Arapça'nın bahsedildiği gibi zor bir dil olmadığını hatta Frenk dillerinden kolay olduğunu ifade etmiştir.²⁴⁴ Babanzâde “Arapça öğrenmenin zor olduğu” algısının toplumda yaygın bir kanaat haline geldiğini bildirmektedir. Genel kabule göre bu dili hakkıyla öğrenmek ömrünü ona adanmış milyonda bir insana nasip olacak büyük bir nimettir.²⁴⁵

İslam dini insana yalnızca Yaratıcıya karşı yükümlü olduğu görevleri öğretmekle kalmamış aynı zamanda maddi ve manevi hayatımızda muhtaç olduğumuz şeylerin her türlü inceliklerini bizlere öğretmiştir. Ahlaki görevlerin Müslümanlar arasında din boyasına boyanması akli niteliğini hiçbir zaman zedelememiş ve hiçbir Müslümanlar arasında akıl ile din arasında korkulacak bir çatışma ortaya çıkmamıştır. İslam dininin temeli, aklın ilkeleridir. Bu din, akli olması gereken yüksek seviyeden hiçbir zaman aşağı indirmemiştir. Peygamberimizin “İnsanın dini aklıdır, akli olmayanın dini de yoktur” buyurduğunu ifade ederek akla verdiği önemi vurgulamıştır.²⁴⁶

Eski ve yeni felsefede ahlak için keşfedilip belirlenen ilkelerin en önemlisi “Hürriyet”tir. Bundan dolayı Müslümanların “kadere iman” konusuna değinmiştir. Müslümanların kadere iman ettikleri için eleştirildiklerini belirtmiştir. Oysa eleştirenler, Müslümanların kadere nasıl iman ettiklerini anlamadıkları için eleştirdikleri görüşündedir. Kader konusunda yanlış anlaşılmanın olduğu görüşündedir. Ne zaman İslam hatıra gelse cebr'i de derhal hatıra getirerek, Müslümanlara bir ayıplama payı çıkarmak zihnimizin bir türlü alamadığı bir haksızlık olduğunu belirtmiştir. Dinlerin hiçbirisi bu konunun hakikatine varamamış iken takdir ve hürriyet meselesini Müslümanlar tam bir ciddiyetle ele almışlardır. Yaratıcı'nın varlığını ispat eden ve etmeyen fatalist teorilerinin çoğunu kendilerine başlangıç

²⁴⁴ Hansu, *a.g.e.*, s.213, 217-219.

²⁴⁵ Ali Benli, “Babanzâde Ahmet Naim'in Arap Dili ve Edebiyatı Sahasındaki Çalışmaları” *Babanzade Ahmed Naim Hayati, Eserleri, Fikirleri Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s.218-219.

²⁴⁶ Hansu, *a.g.e.*, s.227-229.

noktası edinerek akli ve dini dellilleri bir araya getiren, dinile felsefeyi barıştıran İslam bilgileri cüz'i iradeyi isbat ederek problemi günümüzdeki rasyonalist ahlakçıların istedikleri şekilde çözmüşlerdir. Müslümanların kadere olan imanları, eylem ve niyetlerinin ahlaki değerlerini noksanlaştıracak nitelikte değildir. Müslümanlar hem hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna inanırlar hem de kendilerine gösterilen mutluluk ve mutsuzluk yolundan hangilerine girseler kendi seçimleriyle girdiklerine inanırlar. Bu konuda bir zorlama söz konusu olamaz. İnsanın hürriyeti yoksa, sorumluluk vasfı insandan kaldırılıyorsa o zaman dini kanun ve emirlerin bir anlam ifade edemeyeceğini belirtir. İslam dini böyle bir anlayıştan uzaktır.²⁴⁷

Maarif Nezareti'nde üstlendiği görevler ve Darülfünun'daki felsefe grubu dersleri hocalığı sırasında Fransızca yeni felsefe terimlerinin Osmanlıcaya-Türkçeye nasıl aktarılacağı konusunda önemli çalışmalar yapmıştır; ilim ve felsefe terimlerinin, mümkün olduğu ölçüde İslâm-Osmanlı felsefe-keîâm-tasavvuf-dil-mantık geleneği hesaba katılarak üretilmesini savunmuştur ve bu konuda en çok kavram-terim tartışması metni yazan ve kavram-terim karşılığı teklif eden kişi olmuştur. Türk yüksek eğitim sisteminde felsefe grubu derslerinin nasıl ve hangi muhtevada okutulacağı meselesi üzerinde kafa yoran, düşüncelerini fiilen uygulayan, bu dersler için tercüme-uyarlama-telif eserler yazan hocalar ve aydınlar arasında da ilk sıralarda yer almıştır. Babanzâde, özellikle İslâm Mecmuası yazarlarının, modern İslâm yorumu ortaya koymak amacıyla fıkıh ve fıkıh usulü kavramlarına ve buna bağlı olarak fıkıh meselelerine getirdikleri yeni yorum çerçevelerine karşı da eleştiri yazıları yazmıştır. Bu yazılarda kadının konumu, dörde kadar kadınla evlenme, cevaz meselesi gibi konular ağırlık kazanmaktadır. Eleştiri ve tartışmalarına bakıldığında onun modernleşmeye karşı çıkmaktan çok bu konuda öne sürülen fikirlerin seviyesi ve mantığı ile ciddi olarak uğraştığı görülecektir.²⁴⁸

Dârülfünun Felsefe Bölümü'nün hoca kadrosu içinde, eğitimi, ilgileri, çevresi, eserleri ve duruşu itibariyle en dikkat çeken isimlerin başında Babanzâde Ahmet Naim gelmektedir. Meslek itibariyle felsefeci olmaması rağmen, Ahmet Naim, kendisini hoca olarak bulduğu Felsefe Bölümü'nde, kadîm kültüre dair geniş birikimi sayesinde, felsefî meseleleri hem içerik hem de dil açısından üst düzeyde bir dikkat ile

²⁴⁷ Hansu, *a.g.e.*, s.229-231.

²⁴⁸ İsmail Kara, "Rûsûh ve İstikamet Sahibi Bir Zat Babanzâde Ahmet Naim Bey'in Hayatı ve Eserleri", *Babanzade Ahmed Naim Hayatı, Eserleri, Fikirleri Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s.36,38.

ele almış ve bunu yaparken asla taviz vermediği yerli duruşuyla modern Batı felsefesiyle nasıl diyaloga geçilebileceğinin en iyi örneklerini ortaya koymuştur.²⁴⁹

Felsefenin bizim dünyamızda parlak bir geçmişinin olduğunu vurgulayan Ahmet Naim, bu tarihî birikimin medrese müfredatı içinde, özellikle de kelam eserlerinde kullanılan terimlerde canlı bir şekilde varlığını sürdürmekte olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla modern felsefe terimlerine bu birikimi tümüyle göz ardı ederek rastgele Türkçe karşılıklar bulmaya çalışmak, geçmişle, hatta şimdiyle ilişkiyi koparmak ve bir kişilik bölünmesine yol açmak anlamına gelecektir. Bu noktada Ahmet Naim'e göre felsefe alanında yapılması gereken, öncelikle kadîm olanı keşfetmektir. Kendisinin de ifade ettiği üzere bu tavır, “yeni şeyler ortaya koyma”yı dışlamamakta, ama önceliği, felsefî problem ve kavramların özellikle de “bizim dünyamız”daki sürekliliğini tespiti vermektedir. Fransızca bir terimin karşılığını ararken her zaman o terimin ait olduğu felsefî problemin “bizde” nasıl ele alındığına dikkat edilmeli ve modern terimle bizde kullanılan terim arasında anlam ortaklığı olması durumunda kadîm olan terimi tercih etmeyi, aralarında bir anlam farkı olması durumunda ise bu farkı gözeterek şekilde imkân ölçüsünde kadîm terimde küçük değişiklikler yaparak meseleyi çözme önermektedir.²⁵⁰

2.6. ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR(1878-1942)

2.6.1. HAYATI

Antalya'nın Elmalı ilçesinde doğdu. Babası Nûman Efendi Elmalı Şer'îyye Mahkemesi'nde başkâtipti. Dedeleri Mehmed, Bekir, Hasan ve Bedreddin beyler ilmiye sınıfına mensuptu. Annesi Fatma Hanım Sarısalı Mehmed Efendi'nin kızıdır. İlk ve orta öğreniminin yanı sıra hâfızlığını Elmalı'da tamamlamıştır. Tahsiline devam etmek üzere dayısı Mustafa Efendi ile birlikte İstanbul'a gitti ve Küçük Ayasofya Medresesi'ne yerleşti (1895). Beyazıt Camii'ndeki derslerine devam ettiği Kayserili Mahmud Hamdi Efendi'den icâzet aldı. Bundan sonra hocası Büyük Hamdi, kendisi de Küçük Hamdi diye anılmaya başlandı; yazılarında da bu imzayı kullandı. Soyadı kanunu çıkınca babasının köyünün ismini (Yazır) soyadı olarak aldıysa da daha çok doğum yerine nisbetle Elmalılı diye meşhur oldu. Tahsili esnasında Bakkal Ârif Efendi ile Sami Efendi'nin hat derslerine devam ederek onlardan da icâzet aldı.

²⁴⁹ M. Cüneyt Kaya, “Kadîmin Keşfi Yolunda: Babanzâde Ahmet Naim'in Felsefe Çalışmalarına Giriş” *Babanzade Ahmed Naim Hayatı, Eserleri, Fikirleri Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s.79-80.

²⁵⁰ Kaya, *a.g.e.*, s.108.

1904 yılında girdiği ruûs imtihanını kazandı. Mekteb-i Nüvvâb'ı birincilikle bitirdi. Edebiyat, felsefe ve mûsiki öğrendi. Ülkeyi çağdaş ilim ve medeniyet seviyesine ulaştırmaya vesile olabileceği ümidiyle meşrutiyet idaresini şiddetle savunmaya başladı ve bu görüşü temsil eden İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin ilmiye şubesine üye oldu. Avrupâî tarzda bir meşrutiyet yerine şeriata uygun bir meşrutiyet modeli geliştirmek için çalışmalar yaptı. Beyazıt Medresesi'nde iki yıl devam eden dersiâmlık görevinden sonra II. Meşrutiyet'in ilk meclisine Antalya mebusu olarak girdi. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine rıza göstermeyen fetva emini Nûri Efendi'yi ikna edip fetva müsveddesini yazmak suretiyle bu konuda etkili bir rol oynadı. Daha sonra Şeyhülslâmlık Mektûbî Kalemi'nde görev aldı. Mekteb-i Nüvvâb ve Mekteb-i Kudât'ta fıkıh, Medresetü'l-mütehassısîn'de usûl-i fıkıh, Süleymaniye Medresesi'nde mantık, Mülkiye Mektebi'nde vakıf hukuku dersleri okuttu. 1915-1917 yıllarında huzur derslerine muhatap olarak katıldı. 1918'de şeyhülslâmlık bünyesinde kurulan Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye âzalığına, bir süre sonra da bu müessesenin reisliğine tayin edildi. Israrlı teklifler üzerine Damad Ferid Paşa'nın birinci ve ikinci hükümetlerinde Evkaf nâzırı olarak görev aldı. Bu görevde iken ikinci rütbeden Osmanlı nişanı ile ödüllendirildi. 15 Eylül 1919'da âyan heyeti üyeliğine tayin edildi; ilmî rütbesi de Süleymaniye Medresesi müderrisliğine yükseltildi. Cumhuriyet'in ilânı üzerine memuriyet yaptığı kurumlar kapatılınca açıktaki kaldı. Millî Mücadele sırasında İstanbul hükümetlerinde görev yaptığı için İstiklâl Mahkemesi'nce idama mahkûm edilmesi üzerine Fatih'teki evinden alınarak Ankara'ya götürüldü ve kırk gün tutuklu kaldı. Mahkeme sonunda muhtemelen İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne üye olması sebebiyle suçsuz bulunarak serbest bırakılınca İstanbul'a döndü. Bu süreçten sonra camiye gitme dışında evinden hiç çıkmadı. Bir geliri olmadığından maddî sıkıntı çektiği bu dönemde Metâlib ve Mezâhib adlı tercüme eserini tamamladı. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Türkçe bir tefsir hazırlanması kararı alınca Diyanet İşleri Reisliği bu işi kendisine teklif etti. Elmalılı teklifi kabul ederek tefsiri yazmaya başladı. Hak Dini Kur'an Dili ismini verdiği eserini vefatından önce bitirmiştir. 27 Mayıs 1942'de, uzun müddet müptelâ olduğu kalp yetmezliğinden Erenköy'de damadının evinde vefat etti. Sahrayıcedid Mezarlığı'na defnedildi.²⁵¹

Geniş kültürlü mütefekkir bir din âlimi olan Elmalılı Muhammed Hamdi aynı zamanda sanatçı bir kişiliğe sahipti. Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler yazmış ancak

²⁵¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *DİA*, XI, İstanbul 1995, .57-58.

edebî yönüyle pek tanınmamıştır. Eserlerinde kullandığı dil üzerinde yapılan incelemelerden anlaşıldığına göre Elmalılı yazılarında genellikle sade Türkçe kelimeleri kullanmış, ancak Türk dilinin öz malı haline gelen Arapça, Farsça ve Batı kaynaklı kelimeleri de ihmal etmemiştir. İlmî ve dinî konulara ilişkin yazılarında ise oldukça ağır ve ağıdalı bir üslûp kullanmış, zaman zaman secili cümleler kurmuş, mantık örgüsü sağlam uzun cümleler kullanmakta başarılı olmuştur.²⁵²

2.6.2. ESERLERİ

1. Hak Dini Kur'an Dili: Kırk sekiz yaşında iken başlayıp altmış yaşında tamamladığı tefsiri, en meşhur eseridir. İlk defa Diyanet İşleri Reisliği tarafından yayımlanan eserin (İstanbul 1935-1938) daha sonra birçok baskısı yapılmıştır. 2. İrşâdü'l-ahlâf fî ahkâmi'l-evkaf.: Mülkiye Mektebi'nde okutmak üzere hazırladığı bir ders kitabıdır (İstanbul 1330 r./1914). 3. Hz. Muhammed'in Dini İslâm: Anglikan Kilisesi'nin sorularına şeyhülislâmlık adına verdiği cevaplardan oluşan bir risâledir. Tefsirinin sonraki baskılarının baş tarafına eklenerek yayımlanmıştır (İstanbul 1979). 4. Metâlib ve Mezâhib (İstanbul 1341). Fransız felsefe tarihçisi Paul Janet ve Gabriel Seailles tarafından yazılan Histoire de la philosophie adlı eserin tercümesidir. Tahlilî Târih-i Felsefe başlığını da taşıyan esere yazdığı mukaddime ile tahlil ve tenkit içeriğindeki geniş dipnotları felsefî bakımdan büyük değer taşımaktadır. 5. İstintâcî ve İstikrâî Mantık. İngiliz müellifi Alexander Bain'e ait eserin Fransızca'ya yapılan tercümesinden Türkçe'ye çevirdiği bu kitabı Süleymaniye Medresesi'nde öğrencilere ders notu olarak vermiştir. Bunların dışında ilhâdın temelsizliği, inkâr ve şirkin insan ruhunda uyandırdığı ıstırap, Orduya yapılan yardımların zekat yerine geçebileceği, İslâmiyet'in ilerlemeye engel olmadığı, değişik konularda Beyânülhak ve Sebîlürreşâd dergilerinde Küçük Hamdi ve Elmalılı Küçük Hamdi imzaları ile yayımlanmış yirmiye aşkın makalesi vardır.²⁵³

Elmalı'nın asıl ün kazandığı eseri "Hak dini ve Kur'an Dili" adlı tefsiridir. Bu tefsirin Arapça muayyen bir tefsir kitabının tercümesi olmadığını belirtmiştir. Ayrıca birçok tefsire müracaat ettiğini ifade etmiştir. Bunlardan bazıları; Ebusuud, Keşşaf, Fahreddin Razi'ni Tefsiri Kebiri, Cessas Ebubekri Razi'nin Ahkamı Kur'anı, Ebuhayya'nın Bahrimuhıt namındaki tefsiri kebiriyile Nehrimarid namındaki Telhis'ı, İbn Cerir'in Tefsiri Kebir'i, Nisaburi'nin Alusi'nin tefsirleridir. Kütüb-i Sitte de başvurduğu kaynaklardandır. Kuran'ı Kerim hiçbir dile tam olarak tercüme

²⁵² Yavuz, *a.g.e.*, s. 58.

²⁵³ Yavuz, *a.g.e.*, s.62.

edilemeyeceği görüşündedir. Kuran'ın tefsirinde birinci esas yine kendisidir. İkinci esas Hz. Muhammed'in(s.a.s.) hadislerinde varid olan tefsirlerdir. Üçüncü esas ashab ve tabiinin açıkladığı tefsirdir. Bu üçünde sonra ise Ulumu arabiye ve şer'ie dairesinde istihrac edilebilen te'vil kısmıdır. Arapça'yı iyi bilenler için Kuran'ın muhkematı hiçbir tefsire muhtaç olmayacaksa kadar açıktır. Ancak bu muhkematın birbirine nazaran takrir, tahsis, istisna, nesih gibi münasebetlerini gözetmek gerekir. Bu da tefsir ilmi ile fıkıh ilminin işidir.²⁵⁴

Allah, vacibul vücuddur. İnsanların var olma hakikati herşeyden önce bu gerçeği tasdik eder. İnsanların mevcudiyetine bakarak vahid olan bir yaratıcının olduğu hissi batını var olur. İnsanlarda var olan bu derin ve vahid hissi batın bizleri Allah'ın varlığına götürür.²⁵⁵ Alem hadisattır. Rabbulalemin de hakkaniyetle daima vahdaniyeti, rububiyyeti tecelli eden vacibul vücud Hak Tealadır. Ehli şuhut için alemde bir şey yoktur ki görülsünde arkasında ondan önce veya ondan sonra onunla beraber Allah görülmesin. Alemde Allah'ı görürüz. Alem masivayı Allah ve Allah maverayı alemdir ve biz bu alem vesilesiyle maverasındaki Allah'ı hakkaniyet dediğimiz bir şuur nisbetiyle tasdik ederiz. Bu delalet bütün Kuran'da izah olunmuştur. Kelam, Hikmet, Felsefe, Tasavvuf kitapları da bu delalatin açıklamasıyla meşgul olmuşlardır.²⁵⁶

Mümin ile kafirin arasındaki farkı, neye benzediklerini Hz. Muhammed(s.a.s.)'in bir hadisi ile özetlemiştir: “ Mümin taze ekin gibidir, rüzgar estikçe yatar, fakat yine doğrulur kalkar. Kafir ise çam ağacına benzer, rüzgar estikçe gürler ama bir kere yıkılırsa bir daha kalkamaz.” Kafir faniye, mümin ise hayyi bakiye merbuttur.²⁵⁷ Şirke inanmak, şeytanın sözüne sadakatine inanmak, küfrün zulmün hayır olduğuna inanmak, zinanın fuhşun insan öldürmenin iyi olduğuna inanmak küfürdür. İmanın şer'i manası yalnız fiili kalbi midir? Fiili lisani midir? İkisi birden midir? Yoksa bunlarla beraber fiili cevarih midir? Bu konuda mezheplerin farklı görüşlerine değinmiştir. Havaric ve Mutezile mezheplerine göre hem fiili kalp hem fiili lisan hem de fiili cevarihtir. Yani Resulullahın tebligatını kalben tasdik, dil ile ikrar ve amelen uygulamaktır. Bunlardan birisi bulunmayan kimseye mümin denilmez. Haricilere göre bu kişi kafir, Mutezile mezhebine göre mümin ile kafir arası

²⁵⁴ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Kitapevi, I, İstanbul 1979, s. 20, 29-30.

²⁵⁵ Elmalılı, *a.g.e.*, s.20-21.

²⁵⁶ Elmalılı, *a.g.e.*, s.70-71.

²⁵⁷ Elmalılı, *a.g.e.*, s.100.

fasıktır. Selefden ve muhaddisinden bazıları imanı dil ile ikrar, kalp ile tasdik, uzuvlarla amel diye tarif etmişlerdir. İmam Şafii de bu cümleye dahildir. Fakat bunlar ameli terk eden fasıkın imandan çıkmış veya küfre dahil olmuş olduğu görüşünde değillerdir. Bunların düşünceleri Harici ve Mutezile mezheplerinden tamamen başkadır. Bunlar hakikatte aslı imanı değil, kemali imanı tarif etmişlerdir. İman konusunda Kerramiye mezhebinin görüşüne de yer vermiştir. İman yalnız dil ile ikrardır. Bunlara göre kalben tasdik bulunsun ya da bulunmasın dil ile ikrar eden, lisanına sahip olan mümindir. Kalben tasdik durumu da var ise içi dışı mümindir. Münafık ise dışı mü'min içi kafirdir. Bazılarına göre ise imanın rüknü kalben tasdiktir. Bazılarına göre ise iman, kalp ve lisan ikisi de imanın rüknüdür. Ehli sünnet ve'l cemaat mezhebine göre imanın esası dil ile ikrar kalp ile tasdiktir. Yalnız ikrar iman olmaz. Eğer olsaydı münafıklar hep mümin olurdu. Yalnız marifet de iman olmaz, eğer olsaydı Ehli kitabın hepsinin de mümin olması gerekirdi. İman; tasdik, marifet, ikrar ve İslam'dır. Tasdik konusunda insanlar üç mertebedir. Birincisi Allah'tan geleni hem kalbi hem diliyle tasdik eder. Böyle kişiler hem Allah katında hem insanların yanında mümindir. İkincisi Allah katında kafir, insanların yanında mümindir. Üçüncüsü imanı gizlemek mecburiyetinde bulunduğu için Allah katında mümin, onları tanımayan insanlar katında kafirdir.²⁵⁸

Küfür, setri nimet yani nankörlüktür. İmandaki tasdik gibi küfürde tekzip kalben sözlü ve fiili şekillerde olmaktadır. Namaz kılmamak küfr değilse bile haça tapmak küfr olur. Mushafı çirkabe atmak, güneşe secde etmek, zünnar bağlamak, küfür neşretmek, istihlali masiyet, tahlili haram, tahrimi helal gibi bizzat eseri küfür, delili küfr olduğu olduğu belli bulunan ef'ali mükezzibenin zarureti ikrah yoksa küfr olduğunda hiç ihtilaf edilmemiştir. Amelleri kesmek iki türlü olur: Terki cüz'i ve Terki külli. Örneğin, Bazen namaz kılmayan (terki cüz'i) ile namazı tamamen terk eden(terki külli) arasında fark vardır. Terki cüzi küfr olmayabilir. Ama terki külli küfürdür. Küfür olması için iman edilmesi gereken şeylerin hepsini inkar etmek şart değildir. Birini veya birkaçını inkar eden kişi de kafir sayılır. Çünkü iman bir bütündür.²⁵⁹

Yüce Allah, meleklerle “Ben mutlaka yeryüzünde bir halife yaratacağım, bir halife tayin edeceğim”²⁶⁰ buyurmuştur. Elmalılı bu ayetin mealini şöyle vermektedir:

²⁵⁸ Elmalılı, *a.g.e.*, s.180-184.

²⁵⁹ Elmalılı, *a.g.e.*, s.207-208.

²⁶⁰ Bakara, 2/30.

Kendi irademden kudret ve sıfatımdan ona(halifeye) bazı salahiyetler vereceğim. O, bana izafeten, bana niyabeten yarattıklarımın üzerinde bazı tasarrufata sahip olacak, iradesi ile benim iradelerimi, benim emirlerimi, benim kanunlarımı yapmaya memur bulunacak sonra onun arkasından gelenler ve ona halef olarak aynı vazifeyi icra edecek olanlar bulunacaktır.²⁶¹

Zatı ve sıfatı kemali ile ehadiyyet kendisinden ayrılmayan vücudu vacib olmakla tapılacak ancak bir tek ilah vardır ki o Allah'tır. Allah ismi celali hakikatte en güzel sıfatların sübuti ve selbi hepsini sahibi olan Hak Tealanın ismi zatı, ehad ismi de cüz ve şeriki nefy ederek bütün sıfatı selbiyyenin ifadesi olduğu için "Allahu Ehad" kelamı, Allah tealanın izafi, selbi bütün sıfatlarıyla zatının birliğini ifade etmiş olur. Sıfat, zatın aynı mı gayri mi? konusunda farklı fikirlerin olduğu üzerinde durmuştur. Hukema ve Sofiyye ve bir kısım mütekellim noktası noktasına aynı demişlerdir. Fakat ona göre sıfattan nispet ve selb mülhaza edildiği cihetle nisbete noktası noktasına zat demek pek doğru görünmez. Zat, sıfattır veya sıfat zattır demek çelişki olur, gayridir demek de vücutta ayrı iki zat varmış gibi bir anlam çıkar. Eş'arı "Ne aynı, ne de gayri" demiştir ki sıfat zat ile kaim olduğundan hakikatte iki şey yok demektir ve bu daha sağlam bir görüştür. Bir kısım mütekellimin de sıfat denilen zat denilenin aynı olamayacağını, aynı olamayınca da gayri demek gerektiğini söylemişlerdir.²⁶²

Nebi ve Resul arasındaki farkın üzerinde durmuştur. Nebi, Allah'tan vahiy getiren demektir. Nebi, Resul'den daha geniş bir kavramdır. Her Resul Nebidir. Ancak her Nebi Resul değildir.²⁶³ Veli ya da Evliyaullah ise, Allah'a dost olanlar Allah için dost olanlar, Allah için icrayı velayet edenler anlamına gelir. Hz. Muhammed(s.a.s.)'in şöyle buyurduğunu belirtmiştir: "Allah'ın kullarından bir takım insanlar vardır ki enbiya değil, şüheda da değildirler ama kıyamet gününde Allah katında makamlarından dolayı onlara Peygamberler ve Şehitler gıpta edecektir."²⁶⁴

Elmalılı'ya göre, İslam milleti "İnsanlara karşı hakikatın şahitleri olasınız diye sizi orta bir ümmet yapmışızdır"²⁶⁵ sırrına mazhar olmak için "Peygamber de sizin üzerinize tam bir şahit olsun diye"(bir önceki ayetin devamı) mefhumu gereğince Hz. Muhammed'i(s.a.s.) şahit, delil, örnek gösterebilecek biri olarak kabul etmeli ve diğer

²⁶¹ Elmalılı, *a.g.e.*, s.299.

²⁶² Elmalılı, *a.g.e.*, IX, s.6292-6294.

²⁶³ Elmalılı, *a.g.e.*, s.370.

²⁶⁴ Elmalılı, *a.g.e.*, IV, s.2730-2731.

²⁶⁵ Bakara, 2/143.

ümmeplerden istiğna ederek tam bir istiklal sahibi olmalıdır ki yalnız dergahı uluhiyyet önünde rûku edebilsin. Ancak bugünkü ümme kendinden öncekilerin ilimlerini yitirdiği gibi, sonrakilerin ilimlerinden de her bakımdan eksik olduğu için İslamın şevketinden payını alamamıştır. Batı milletlerine olan ilmi eksikliği sebebiyle -Allah korusun- tamamen onlara uyma, onları örnek alma tehlikesine maruz kalmıştır. Batı dünyası Müslümanların dini ve Kuran'ı ilimlerine varıncaya kadar en önemli kitaplarımızı tercüme ederek kendi bilgilerine eklerken ve onlar İslamın asıllarını tahrif edecek neticeler çıkarmaya çalışırken, Müslümanların da onların ilmi ganimetlerinden mahrum kalmamaları gerektiğini ifade etmiştir. Ancak bu mahrumiyetten kurtulmaya çalışırken kendimiz olmaktan çıkıp onlara meyl etmemek gerekir. Kuran'ı tercüme edip okuyan ve İslama karşı onunla silahlanan Batı Müslüman olmuyorsa, onların felsefesini okuyup anlayacak kendini teçhiz edecek olan Müslümanlar da Frenk olmamalıdır.²⁶⁶

Felsefe, umumi veya külli bir konu etrafında felsefi kanunları, maksatları, kaideleri ve meseleleri, yeni meseleler ortaya atacak veya daha önceki araştırmaları geliştirecek bir tarzda araştırma konusu yapmak ve muhalif fikirleri ve görüşleri de mümkün olduğu kadar tenkide tabi tutmaktır. Akli ve nakli ilimler birbirinden bağımsız değildir. İlimlerin akıl yönünü ve şimdiki durumunu, hareket kabiliyetini ihmal edip sırf nakil yönünü tesbitle uğraşmak skolastik denilen taklid mertebesinde sayıp durmak demektir. Bu durum ise hakikatin hayatiyetinden ve canlı noktaların bulunduğundan gafil olmaktır. Bunun tersine ilimlerin nakil yönünü ihmal edip sadece akıl yönüyle eğlenmek ölçsüz, mantıksız, çocukça, iptidai bir harekettir. Eş'ari'yi bilmeyen, Razi'likten dem vuramaz, Nevton'u tanımayan Ayınştayn'dan bir şey anlamaz. Değişme süratli olabilir ancak terakki oldukça muhafazakardır. Felsefe tarihi değişmeyi, felsefe mesleği ise muhafazakarlığı temsil eder. Bu muhafaza(tahaffuz) sayesinde, beşer ruhu terakki eder, fen kemale doğru gider. İlk dönemlerde ictihad ilmi pek bölünme kabul etmiyordu. Felsefe bütün ilimleri içine alıyordu. Bir filozof fen ve ilimlerin her dalında müctehiddi. Filozof hem riyaziyeci, hem fizikçi hem de doktordu. Sonraki dönemlerde ictihadın bölünmesi bir zorunluluk oldu. Bunun için zamanımızda müçtehit, mutlak fertler değil kurullar(cemiyetler) olmuştur. Bir ilim dalının müçtehidi, diğer ilim dallarının mukallidi olabiliyor. O zaman farklı ilimlere mensup müctehidler arasında ictimai bir kıymet ve bir rabıta

²⁶⁶ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, s.411-412.

olması gerekir ki zıt fikirlerin uyumu ve birbirini tamamlaması gerçekleşebilsin. Birlikte çalışma fertlerin aynı konuda fikirlerini zorla birbirine kabul ettirmekte değil imece ile çalışabilmelerindedir. Aralarında beraber çalışma ruhu olmalıdır. Bir memlekette herkesin imanlı ve dindar olması mümkündür ancak hepsinin alim olması imkan dışındadır. Halkında ne ilim ne de hiçbiri bulunmyan bir memlekette kıyamet kopar; halkı dindar, aydın ve seçkinleri dinden uzak olan memlekette ise halk ile aydınlık arasında ahenk ve birbirini örnek edinme ruhu bulunmaz.²⁶⁷

Felsefenin varacağı en son nokta din felsefesi olmuştur. Bu itibarla felsefe hikmet adını alır. Gerçek filozoflar gerçek bilge, hakim kişilerdir. Din felsefesi yeni bir din ortaya atmak değildir; hak dini bulmak ve tanımak demektir. Hak dini asıl tanıtımlar ise filozof ve hakimler değil peygamberler ve velilerdir. Filozoflar bu alanda peygamberlerin öğretilerini izah ve tatbik etmekle hakim ve veli olabilirler. Genel olarak dine karşı çıkmaya çalışan filozoflar bu hususta bir hakikat gördükleri için değil, gerçekte aranılan hakkı göremedikleri için, başka bir tabirle eksik idraklerinden dolayı o mücadeleye girmişlerdir. Kant gibi bazı filozoflar felsefeyi tenkitle feda etmiş oldukları halde dini ihmal edememişlerdir. Dini izahın felsefeyle olan ilgisini kesmiş olmakla beraber ahlak ilmiyle olan münasebetini tesbit etmiştir. Bu görüşe göre felsefenin dine teması ve dayanması, ahlak ilmi yani hikmeti ameliye kısmıyla muhafaza edilmiş oluyor ki bunun İslam tasavvufu üslubuna çok benzerliği vardır. Hakkaniyet ve insafı bir düşünce ve fikirle felsefenin takip ettiği tarihi seyir incelenirse din konusunda felsefenin cidden ulaşabileceği gaye vahdaniyet-i ilahiyeyi (Allah'ın birliği ve tekliği) tesbitten başka bir şey olmuyor. Demek oluyor ki diğer dinler içinde daima garip kalmış olan felsefe İslamiyette aradığını bulacaktır. Eğer son devir Avrupalı filozofların mensup oldukları milletlerin dini İslam dini olsaydı bugünün batı felsefesi büsbütün başka bir hakikat rengiyle ortaya çıkabilirdi. Bugün İslamın üzerine düşen en büyük vazifelerden biri de bu noktayı tamamlatabilmek ve geliştirebilmektir.²⁶⁸

Avrupa felsefesinde henüz bir peygamberlik konusu açılmamıştır. Psikolojinin tesbit ettiği bazı ruhi olaylar ve vakıalar dolayısıyla olsun batı felsefesinde bir vahiy ve peygamberlik konusunun bulunmaması şimdilik büyük bir eksikliktir. Peygamberlik konusu dinlerdeki akaid ilmine mahsustur denilmesin, çünkü dinlerin akaid ilmine, uluhiyet konusunun girişiyle peygamberlik konusunun

²⁶⁷ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, s.412-414.

²⁶⁸ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, s.415-417-

giriş arasında esaslı hiçbir fark yoktur. Nefsi, ruhi vakıaları gözden geçirerek peygamberlik ve velilik konularını da felsefe konuları arasında çözüme kavuşturmak gerekir. Çünkü peygamberlik bir vakıadır, din vakıası bununla dalbudak salmıştır.²⁶⁹

İslam dininde akidenin esas itibarıyla ilmi bir kıymete haiz olması gerekir. Aklın burada hiç olmazsa mümkün olabilirliği isbat etmek gibi önemli bir vazifesi vardır. Müslümanlarda taklide dayanan bir akide anlayışı ve inanç tartışma konusu olmuştur. Gerçi felsefenin bilgi konusunda, İslamdaki kelam ve felsefe ekollerinin bugünkü felsefe telakkisine göre dogmatik olması üzerinde ittifak edilen bir şey değildir. İslam filozofları ve Mutezile gibi dogmatik olanlar varsa da Eşariye ve Maturidiye gibi bir yönüyle şüpheci, diğer bir yönüyle de dogmatik olanlar vardır.²⁷⁰

Akıl, kesin bilgi sahibi olarak hissi mağlup eder ve iradeyi ona mahkumiyetten kurtarabilirse inan akla bağlı olur ve sağlam, sabit bir itikadi haslete sahip bulunur. Fakat bunda da ameli yönden bir tür donukluk ve atalet meydana gelir, aşk ve şevk bulunmaz, heyecan ve irade sönük kalır. Şu halde ya akıl hisle aynı veya his akılla aynı olmalı ki iman ve aşk birleşsin. Halbuki akıl ve his ruhun başka başka vazifelerle görevli birer aleti olduklarından ayniyetleri abes olur. İnsanlı ve nefsi vicdan bunların aynileşmesinde değil yakınlaşma ve buluşmaları yönündedir. Vicdanın aslı bu yakınlaşma-buluşma noktasında bulunur.²⁷¹

Din, ne fen ne de sanattır. Fen ve sanatın başlangıcı ve sonu olan fitri bir ilkedir. Kur'an ne bir fen kitabı ne de bir şiir divanıdır. Fen ve şiirin üstünde ledünni bir nazımdır ve bunun için bir mucizedir. Ona sırf fen nazarıyla bakılırsa sanatı karşısında bu nazarında yeise düşülür; bir şiir nazarıyla bakılırsa ilmiliği ve hakikati karşısında hayal kırıklığına uğranacağı görüşündedir. Yalnız akla ve yalnız hisse bağlı ve mahkum kalan din insanın varlık gerçeğine tetabuk etmeyeceği için eksiktir. Fitri değildir. O, insanları Allah'a yükseltmek için bir yol değil, Allah'ı insanlara indirmek ve insanlığı bölmek ve tefrikaya düşürmek için çalışan faydasız bir vasıta. Şirk de zaten hep bundan doğar. Bugünkü Avrupa medeniyeti, zihniyet ve his yönü birbirine zıt olan çatlak bir medeniyettir. İlim ile his arasındaki bu çatlaklık Avrupa'yı olgun insanlıktan mahrum bırakan ve bir gün gelip mevcut yapısını yıkacak en büyük gediktir. Avrupa'ya imrenirken bu gedikten titremek gerekir.²⁷²

²⁶⁹ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, s.417-418.

²⁷⁰ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, s.418.

²⁷¹ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, s.419.

²⁷² Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, s.419-420.

Müslümanların şimdiki gerilemesi dini hassasiyetin azalması, aşk ve şevkin sönmesi ve akidelerin donuk bir hal aması yüzündendir. İslam akidelerinin akli yönü her zaman sabit ve emin olup dünyada Müslümanlar kadar inançlı hiç bir millet bulunmadığı da tecrübe edilerek bilinmiş ve görülmüşken bu itikadi ilkelerin namzet bulunduğu ilmi ve ameli inkişaflardan mahrum kalması dinin hassasiyetine gereği gibi nazar atfedilmesinden ve inanca aşkı da ekleyerek vicdani bir neşve ile takip edilememesinden doğmuştur.²⁷³

Hz. Muhammed(s.a.s.) “Allah, şüphesiz her yüz sene başında, yani her asırda bu ümmetin dinini yenileyiverecek adam ve adamlar gönderecektir.” buyurmaktadır. Elmalılı’ya göre, Hz. Peygamber(s.a.s.), burda Müslümanlara mururuzaman neticelerinden sakınmanın ve kurtulmanın yolunu ve elde etme şeklini göstermiştir. Her asrın başında dinimizin teceddüdünü beklemek bir hakkımızdır. Bu teceddüdü yapacak müceddide kavuşmak için çalışmak bir vazifemizdir. Biz vazifemizi idrak edersek Allah da vaadini yerine getirecektir. Bu suretle muruzaman kasvetinden kurtulmaya çalışmanın gerektiğini ve peygamberlik nuru uzaklaştıkça müslümanların ona yaklaşmasını bu sayede hassasiyetin korunarak neşveden neşveye koşmayı başaracaklarını ifade etmiştir. Teceddüd, değişme ve başkalaşma ve bozma aslını değiştirme değildir. İslamda en büyük düstur, vahdet düsturu olduğu için diğer bütün ilkeler bu vahdet düsturunun inkişafı ciheti noktayınazarından olacak ve bütün teceddüdlerde bu noktayı nazar mahfuz tutulacak ve ümmetin “bu ümmet olma özelliği” muhafaza edilecektir. Müceddidin yapacağı şey vahdeti kırmak, ihtilafı artırmak dinin asıllarını inkar, feri konularda tecrit etmek, istikametten sapmak, mücerret arzulara uyarak ümmetin vicdanını ortadan kaldıracak bidatlere yol açmak olmayacaktır. Ona göre, Teceddüd Müslümanlara nefret değil muhabbet getirecek, tedirginlik değil emniyet verecektir.²⁷⁴

Arzedilen bir meselenin caiz olup olmadığı ihtilafı olan “bir konuda mezheplerdeki hükümlerin birleştirilmesi(telfik-ı mezahib) demek olmadığı unutulmamalıdır. Çünkü bu, telfik gibi bir meselede iki mezhep ile amel etmek manasını tazammun etmiyor. Caiz olduğunda ise hiç şüphe yoktur. Önceki İslam fakihleri mutlak olarak bu keyfiyeti caiz gördükleri gibi sonraki Hanefi fakihlerine göre de bizim gibi bir Hanafi mukallidinin bir meselede örneğin, Şafi mezhebini

²⁷³ Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, s.420.

²⁷⁴ Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, s.425-426.

taklid etmesi kendi kendine caiz değilse de hakimın hükmünün katılmasıyla caiz olmadan öte vacip olacağı görüşündedir.²⁷⁵

“İnsanlardan kimi de Allah’tan beride bir takım sanırlar(endad) ediniyorlar da onları Allah sever gibi seviyorlar”²⁷⁶ bu ayetin bizlere uluhiyet manasında son derece mahabbet bir esas gösterdiğini ifade etmiştir. Mabud en yüksek mahbubdur son derece sevilen şeyler ne olursa olsun mabud ittihaz edilmiş olur. Mahabbetin hükmü ise itaattır. İnsanlar tarafından mahabbet ile mabud payesi verilen endad(sanırlar) çok çeşitlidir ki bir taş, bir ot, bir ağaç, gökteki cisimlere, meleklerle, ruhlara kadar çıkar. Ayette “yuhibbuhum” (onları severler) de akıl sahiplerine raci olan “hum”(onlar) zamiri, bunların bilhassa akıl sahibi kısmını tasrih etmektedir. Bunun içindir ki müfessirler bu endad’ı “Allah’a masiyette, itaat ettikleri seyyitleri, resileri, büyükleri” diye beyan etmişlerdir. Bu zamirin diğer putları da kapsadığı açıktır. Kahramanları, hükümdarları, Allah gibi seven ve onlar uğrunda herşeyi göze aldırان öyle kimseler vardır ki bu şirk noktasının, putperestlik esasını, insanlığın en büyük yarasını teşkil eder. Yunan, Roma, Avrupa medeniyet ve edebiyatında böyle mahabbet mabutlarının sayısı oldukça fazladır. Bu hissin zamana göre türlü türlü şekillerde ortaya çıktığını belirtmiştir. Hristiyanlığın dahi bu ruhla dolu olduğunu ifade etmiştir. Avrupa edebiyatında bu çeşit şirk o kadar ileri gitmiştir ki her eline kalem alan ve herhangi bir şiir söylemek isteyen kimse mahbubuna ilah payesi vermeyi ve en ufak bir işi methetmek için hemen yaratmak kudretini isnat etmeyi bir hüner, bir şeref saymaktadırlar. Yeryüzündeki insan çekişmeleri bütün bu muhalif ve birbirine zıt mabudların mücadeleleri yüzündendir. Böyle kişiler hakikatte ne Allah tanır ne de Peygamber. Burada evliya ve peygamberleri mabud derecesine çıkaranlar da vardır onlar da şirke dahil olanlardandır. Bunun için Allah’ın evliyası, peygamberleri, melekleri gibi sevgili kullarını severken nazm-ı celilin mazmumunu iyi düşünmeli mahabbetleri Allah mahabbeti derecesine vardırmaktan kaçınılmalıdır.²⁷⁷ Bu ayetten mutlak olarak hürmet ve mahabbetin inakar manası çıkarmak da yanlıştır. Müminlerin kalplerinden peygamber ve salih kulların mahabbetlerini çıkarmak ifrat ve tehlikeli bir durumdur. Sünnete uygun olarak kabir ziyaret etmek, ölümlere Allah rızası için hürmet etmek, onların eserlerinden yararlanmak, ruhlarını hayır ile yad etmek, onlar için

²⁷⁵ Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, s.434-435.

²⁷⁶ Bakara Suresi, 2/165.

²⁷⁷ Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, s.438-439.

Allah’a dua etmek, onları Allah’ı sever gibi sevmek değil, Allah için Allah’ın kullarını ve mahluklarını sevmek olduğu aşıkardır.²⁷⁸

Elmalılı, Vahdeti Vücut nazariyesine ayetleri tefsir ederek karşı çıkmıştır. Felsefi ilahiye ve vahdeti vücut adı altında gizlenen bir ta’til felsefesi vardır ki di ve ahlak adına ilmi ve hikemi şekilde en büyük zarar ona göre bundan neşet etmiştir. Her nerede bir şirk varsa bununla az çok bir alakası vardır. “Sizin ilahınız bir ilahdır, O’ndan başka ilah yoktur”²⁷⁹ ayetinde açık olduğu üzere İslam dininde emrolunan umumi iman mevzuu “La ilahe illallah”(Allah’tan başka tanrı yoktur) tevhidi yani uluhiyyet tevhididir. “La mevcude illallah”(Allah’tan başka varlık yoktur) diye ifade edilen tevhidi vücut değildir. Bu olsa marifet tarikatında merhaleleri katetmiş havas için söz konusu olabilir. Elmalılı kendi nazarında tevhidi vücut mutlak olarak münker değil belki keşfen müsbet olduğunu belirtmiştir. Ancak “Allah’tan başka mevcut yoktur” demekle “her mevcut Allah’tır” demek arasında çok fark olduğunu ifade etmiştir. “Her mevcut Allah’tır” denildiği zaman vücuttaki hakiki bir çokluk kabuledilmiş ve hepsinin Allah olduğu iddia edilmiş olur. Bunda tevhid yoktur aksine Allah’ı çoğaltma ile şirk vardır. Ona göre, bu bir vahdeti vücut değil ittihadı vücut(varlığın birliği) ya da hulul nazariyesidir.²⁸⁰

2.7. İSMAİL HAKKI İZMİRLİ (1869-1946)

2.7.1.HAYATI

1869 yılında İzmir’de doğmuştur. Çubukçu Hüseyin Efendi’nin torunu ve Hasan Efendi ile Hafize Hanım’ın oğludur. Küçük yaşta iken babasını kaybetmiştir. İlk öğrenimden sonra Ama Hafız’ın yanında hafızlığını tamamlamıştır. Bir yandan medrese dersleri alırken diğer yandan rüşdiyeyi bitirmiştir ve Ağustos 1891’de Namazgah İbtidai Mektebi’ne muallim tayin edildi. Aynı yıl İzmir Darülmuallimi’nde fahri hocalığa başladı, bu sırada İzmir İdadisinde imamlık ve hocalık yapmıştır. 13 Ocak 1890’da İstanbul’a gitti. Darülmuallimin-i Aliye’nin ilk öğrencilerindendir. 1892’de Edebiyat Şubesi’nden mezun oldu. Medrese öğrenimine İstanbul’da da devam etti, Fatih dersiamlarından Hafız Ahmed Şakir Efendi’den icazet aldı. İstanbul’un farklı mekteplerinde muallim, müderris ve müdür olarak görev yapan İsmail Hakkı, Maarif Nazırlığı’nın Encümen-i Teftiş ve Muayene heyetinde de çalıştı(1896). Maarif

²⁷⁸ Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, s.442.

²⁷⁹ Bakara Suresi, 2/163.

²⁸⁰ Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, s.440-442.

Nazırı Zühdü Paşa tarafından çocuklarının özel hocalığı görevine getirildi. Daha sonra Darulmuallimi Aliye’de tarih muallimi oldu(1907- 1908). Eğitim sisteminde ıslah programları çerçevesinde kurulan Cemiyeti Tedrisiyye-i İslamiyye içinde yer aldı. 1909’da başladığı Darülfunun hocalığına emekliye ayrıldığı 1935 tarihine kadar aralıklarla devam etti. Darülfunun'daki beş yıllık hizmeti ve ilmi çalışmalarıyla dini ilimler alanında ehliyetini ispat eden İzmirli İsmail Hakkı, medreselerin ıslahı projesi kapsamında kurulan Darü'l-hilafeti'l aliyye'de müfettişliğe tayin edildi (1914- 1918). 1915 yılında Süleymaniye Medresesi açıldıktan sonra Kelam Şubesi' nin felsefe-i İslamiyye tarihi müderrisliği ona verildi. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile varlığına son verilen medreselerin yerine Darülfunun’un yeniden yapılandırılması üzerine İlahiyat Fakültesi’nin reisliğine getirildi. 1 Ekim 1935’te emekliye ayrıldı. Ankara’da 31 Ocak 1946’ da vefat etti ve Cebeci Mezarlığı’na defnedildi.²⁸¹

2.7.2. ESERLERİ

1. Muhassalü'l-kelam ve'l hikme: Kelam ilmine giriş şeklinde yazılan eserin ilk bölümünde kelamın ortaya çıkışı, dönemleri ve yöntemi ele alınmakta, diğer bölümde ise kısaca itikadi İslam mezhepleri tanıtılmaktadır. 2. Mülahhas İlmi Tevhid: Sultanilerin dokuzuncu sınıfları için ders kitabı olarak basılmıştır. 3. Yeni İlmi Kelam: Kelam ilminin çağın ihtiyaçlarına göre yeni bir yöntemle ele alınması gayesiyle telif edilmiştir. Eserin giriş kısmı ile ilahiyat konularınınndan oluşan ilk bölümü kaleme alınmıştır. İkinci bölüm ile sonuç kısmı eksik kalmıştır. Kitap Sabri Hizmetli tarafından da yayımlanmıştır. 4.el-Cevabü's-sedid fi beyani dini't tevhid: Anglikan kilisesinin, İslam dininin mahiyetini ve çağın sorunlarını, çözüm önerilerini, öğrenmek amacıyla düzenlediği soruların cevaplandırılması isteği ile şeyhülislamlık makamına yaptığı başvuru üzerine kaleme alınmış ve resmi makamlarca Londra'ya gönderilmiştir. Eser, “Anglikan Kilisesine Cevap” ismiyle sadeleştirilerek de basılmıştır. 5. Narın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tedkikat: Ahirette cehennem azabının sonsuza kadar aynı şekilde sürmesinin cezalandırma mantığına ve ilahi hikmete aykırı olduğu görüşünü savunan bir risaledir. 6. Dürzi Mezhebi. 7. Din-i İslam ve Din-i Tabii: Aydınlanma dönemi ile başlayan Batılı düşünürlerin savundukları rasyonel din anlayışı ile vahye dayalı islam dininin karşılaştırıldığı bir eserdir. Osman Karadeniz tarafından sadeleştirilerek yayımlanmıştır. 8. el-Furkan beyne't-tevfik ve'l hızlan: Meclis-i Maarif azası ve Mabeyn-i Hümayun tercümanı

²⁸¹ Ali Birinci, “İzmirli İsmail Hakkı”, *DİA*, XXIII, s.530-531.

olan Sabuncuzade Louis'nin, İslam'daki oruç ibadetinin gereksiz olduğu, Kur'an'daki huruf-ı mukattaanın anlamsızlığı ve mezhep ihtilaflarının zararları gibi görüşlerinin yer aldığı bir makalesine karşı yazılan reddiyedir. Kelam eserlerinin dışında Kuran ilimleri, hadis, fıkıh, felsefe ve mantık alanında da eserler kaleme almıştır. Bunlar: Siyer-i Celile-i Nebeviyye, Tarih-i Hadis, Mustasvife Sözlere mi Tasavvufun Zaferleri mi? Hakkın Zaferleri, Binbir Hadis, Meani-yi Kur'an, Tarih-i Kur'an, Ahlak ve Tasavvuf Kitaplarındaki Ahadis Hakkında, Hikmet-i Teşri', Usul-i Fıkıh Dersleri, Usul-i Fıkıh, İlm-i Hilaf, Kitabü'l İfta ve'l-kaza, Fıkıh Tarihi, el-İnaye fi Şerhi'l-Bidaye, Mi'yarü'l -ulum, Mantık'ı Tatbiki veya Fenn-i Esalib, Muhtasar Felsefe-i Ula, Arap Felsefesi, Fenn-i Menahic: Methodologie, Felsefe Dersleri, Felsefe-hikmet, Müslüman - Türk Filozofları, İhvan-ı Safa Felsefesi, İslamda İlk Tercüme, Felsefe-i İslamiyye Tarihi, Şeyhü'l etibba Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriyya er-Razi, İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese. İzmirli İsamil Hakkı'nın bu eserleri dışında İlm-i Tarih, Tahlil ve Tenkid-i Tarih -i İslam, Tarihin Lüzumu adlı küçük risaleleri, liseler için hazırlamış olduğu din dersi kitapları, Harbiye Nezareti'nce yazdırılan Gazilere Armağan, Yiğitlere Öğütler adlı eserleri, Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler adıyla W. F. Tiesenhausen'den Türkçe'ye çevirmiş olduğu bir kitabı da bulunmaktadır.²⁸²

İsmail Hakkı İzmirli, "Tanzimat", "I. ve II. Meşrutiyet" döneminde yetişmiş bir alimdir. Osmanlı Devleti'nin "gelenekçi eğitim-öğretim anlayışı"ndan Batı tarzında "çağdaş-modern eğitim-öğretim sistemi"ne geçiş döneminde öğrenimini tamamlamıştır ve öğretmenlik yapmıştır. Eserlerinin önemli bir bölümünü de "hilafet-saltanattan cumhuriyet"e geçiş döneminde kaleme almıştır. İsmail Hakkı İzmirli, mekteple medrese arasını birleştirmede önemli etkisi olan fikri bir kişiliğe sahipti. Çağdaş batı düşünce ve felsefesini tanıyan olması İzmirli'yi zaman zaman gelenekçi anlayışın dışına çıkarmıştır. Bu durumda onun, yeni bir düşünce ve bakış açısıyla konuları değerlendirmesini sağlamıştır. İslam ilimlerini yöntem ve kapsam açısından yepyeni bir görünüme kavuşturamadıysa da işaret edilen yönlerden kısmen değiştirebilmiştir. Çağdaş düşünceyle ilgili bazı konuları ve yaklaşım tarzlarını eserlerine almıştır. "Yeni İlm-i Kelam" adındaki eseri buna en açık örnektir. Bu eserde, İslam inançlarının bazı sorunlarını batı felsefesi yaklaşımı yönünden, onun verileri çerçevesinde ele almıştır. Bunun metod ve kapsam itibarıyla bir yenilik

²⁸² Birinci, *a.g.e.*, s. 531-532.

olduğu söylenebilir. İsmail Hakkı İzmirli gelenekçilik- moderncilik arasında bir yol izlemesinden dolayı kişiliği ve eserleriyle ilgili birbirinden farklı değerlendirmeler yapılmıştır. İzmirli'nin yöntemi ilim ve akıl temellerine, bilimsellik ve rasyonellik ikilemine dayanmaktadır. Taklide, yobazlık ve tutuculuğa karşı çıktığı gibi, inançsızlığa, aşırılığa, dini inkarcılığa da karşı çıkar. Bilimselliği ve akılcılığı, inceleme ve araştırınayı benimser. Tamamen hurafelerden ve yabancı faktörlerden arınmış bir İslam taraftarıdır. O, İslam'da Hz. Muhammed hariç günahattan, yanlıştan ve kötülüklerden korunan bir kimse olduğunu kabul etmez. Başkalarının sözlerini ve görüşlerini de bir delile dayanırsa kabul eder. Yoksa kabul etmez. Kendisi de eserlerinde görüşlerini delile dayandırmaya dikkat eder. İzmirli, mezhepler ve tarikatlar üstü bir İslam anlayışına sahiptir. Herhangi bir dini sorunun açıklamasında ve bir problemin çözümlenmesinde bir mezhebin, bir tarikatın veya felsefi düşüncenin değil, doğrudan İslam'ın görüşünü belirtir, bu çerçevede konuya yaklaşır. Hak taraftarı olduğunu belirtir. Daha sonra o konu ile ilgili farklı fikirlere işaret eder ve onları delilleriyle birlikte belirtir. İzmirli, akılcı bir anlayışa sahiptir. Ancak akli ve ilmi İslam'ın anlaşılması ve açıklanmasında kullanır. İslam'ı doğrudan kaynağından almaktan yanadır. Dinde hürriyet ve iradenin hakim olması gerektiğini söyler. Din'in verilerini kaynaklarını araştırmadan kabul etmez. İzmirli, her ilmi, kendi kaynağından öğrenir. Asıl delilleriyle ortaya koymayı ilke edinmiştir. Genellikle bilgileri, ilk elden ve ikinci elden kaynaklara dayanır. Gerektiğinde inceleme ve araştırmalardan da yararlanır. İzmirli'nin dini fikirleri akılcı ve bilimseldir. Dini konuları akli ve mantıki veriler kapsamında açıklamaya özen gösterir. Din ile felsefe arasında uzlaşma sağlamaya çalışır. İzmirli'ye göre insanın karar verme gücü yol göstericisi akıldır. İzmirli, akıl ile iman arasında hakiki bir bağ kurma gayesinde olduğunu ortaya koyar. İfadelerinde akli ve nakli delilleri beraber kullanır. Gerektiğinde akli nakle üstün tutar. Ona göre, aklın önceliği direkt dini verilere, Kur'an ayetleri ve sahih hadislerin gücüne dayanır. İslam'ı çok iyi bilmektedir ve derin dini bilgisi vardır. Bu sebepten dolayı, dini taassuba, dar görüşlü olmaya, tutuculuğa karşı çıkmaktadır. Kur'an'ı ve Sünnet'i İslam'ın iki esası kabul ederek, dini fikirlerini bu iki asla dayandırmaktadır. Kur'an ve Sünnetin Müslümanların problemlerine her çağda çözüm getirebilecek kudrettedir. İzmirli'nin dini fikirleri genellikle geleneğe bağlı İslam anlayışı içerisindedir. Dini meseleleri eserlerinde açıklarken daha çok meşhur Müslüman alimlerin fikirlerine başvurmaktadır. Bu yüzden Müslüman alimlerin yazdıklarından haberdardır ve çok geniş bir kaynak bilgisine sahiptir. İzmirli, ortaya çıkan olayları,

çözümlemesi gereken sorunları Hanefî mezhebi başta olmak üzere "Ehl-i Sünnet fıkıh okulları"nın fikirleri çerçevesinde çözmeye gayret göstermiştir; bu mümkün olmadığı zaman da, fıkıh usulünü rehber edinmiş ve icihad yapmıştır.²⁸³

İzmirli'nin kelami görüşleri çoğunlukla klasik kelimcilerin görüşleri doğrultusundadır. Kelami meselelere bakışı, ele alıp açıklayışı Eş'ari, Maturidi, Bakillani, Cüveyni, Gazali, İbn Teymiye, Beydavi, Nesefi, İci gibi farklı mezheplere mensup olan klasik dönem kelimcilerin fikirlerine dayanmaktadır. İzmirli, kelim ilmini içerik ve yöntem itibarıyla yenileme düşüncesindeydi. Bunun için çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek modern ilim ve felsefenin delilleriyle donatılmış çağdaş bir kelim ilmi meydana getirmenin gerekli olduğuna inanıyordu. Yeni bir kelim ilmi ortaya koymak İslam'ı günümüz insanına tanıtabilmek için kesinlikle yapılması gereken bir işti.²⁸⁴

İzmirli, kelim ilminde, diğer ilimlerde olduğu gibi genel olarak nakilcidir. Onun kelim ilmiyle alakalı kitapları ve makaleleri inanç tarihi araştırmacıları için büyük bir öneme sahiptir. İzmirli'nin eserlerinde hem klasik kelim ilmi hem de yeni kelim ile ilgili kıymetli bilgiler, değerli nakiller ve kaynaklar vardır. Bu yönden İzmirli'nin, eski ve yeni klasik ile modern bakışlar arasındaki bir köprü konumunda olduğu söylenebilir.²⁸⁵

Müteahhirin kelim ilmi bugün yeterli değildir. Çünkü İzmirli İsmail Hakkı'ya göre bu kelim ilmi Yunan felsefesine ve bu felsefeyi yayarak İslami düşünceleri Yunan felsefesi alanına yaklaştırmak isteyen İslam filozoflarına, İbn Sina ve benzeri filozofların felsefelerine, o dönem ortaya çıkan bidatçilere ve inkarcılara karşı ortaya konulmuştu. Kelim ilminin Aristoteles felsefesinin yok olmasıyla o felsefeye dayanan bazı kelami konuların değişmesine, bazı konuların kelama ilave edilmesi hususlarına asrın ihtiyaçlarına uygun ve yeni felsefenin gereklerine eşit bir kelim ilminin araştırılmasına bugün kesin bir gereklilik hissedilmiş ve bunu takdir etmeyen neredeyse kalmamıştır. Kelim ilminin felsefeyle birleşmesi gerekiyorsa günümüz felsefesiyle birleşmesi gerekir. İzmirli, Eş'ari usulüne göre yazılan kitapları araştırdığını ifade etmiştir. Metafiziği, yeni felsefenin aşamalarını, müstakil olarak yeni mantığı dilimize ilk defa çevirdikten sonra sadece din kardeşlerine kendisiyle

²⁸³ Sabri Hizmetli, "İzmirli İsmail Hakkı'nın İlmi Şahsiyeti", *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu*, Ankara 1996, s.3-9.

²⁸⁴ Hizmetli, *a. g.e.*, s.18-19.

²⁸⁵ Hizmetli, *a.g.e.*, s.22.

övünebileceği bir hizmet olarak yeni bir kelim ilmi yazmaya başladığını belirtmiştir. Medresetü'l- Vaizin öğrencilerinin arzusu ve ısrarıyla matbuat sahasında bu eserini yazdığını belirtmiştir. Bu yeni kelim ilmi bütün bilimlerde hakim olan yeni felsefe ile karışacak her ne kadar tabiiyat ve felekiyat meselelerini doğrudan doğruya kapsamayacak ise de sonuçları ve kanunları araştırarak bu meseleleri ancak dolaylı olarak kapsayabilecektir. İlmi duyusal bilgilere, teknik kesinliklere, bilimsel kanunlara karşıt olmayacak, Kur'an ayetlerine gösterilen asrımızın şüphelerini yine asrın bilimlerinin kanunlarıyla reddedecek ve yok edecektir. İslami fırkaların itikadi ilkeleri, Müslümanların fikri hareketleri, kelim ilminin safhaları gibi bugüne kadar ihmal edilen önemli konuları da kapsayacaktır. Mutezililerin ortaya koyduğu, sonradan Küllabiye, Eş'ariyye vs. kelim fırkaları tarafından kabul edilen araz ve cevher yoluna dayanmayacak, bu konuda da bir yenilik görülecektir. Yeni felsefenin psikoloji, mantık ve metafizik şubeleriyle ahlak- felsefe tarihi bölümleri dinler tarihiyle birleşmiş olacaktır.²⁸⁶

Ehl-i Sünnet, Hz. Muhammed (s.a.v.) ortaya çıkması kesinlik derecesine varan sünneti seniyeye bağlanan, dinde bölünme ortaya çıkarmayıp Müslüman cemaatinden ayrılmayan kişilerdir. Ehl-i Sünnetin temeli kitap ve sünnete, kitap ve sünnete aykırı olmayan akla dayanır. Ehl-i bidat ise Resulü Ekrem'in getirdiği ahkamı kendi hevalarına göre değiştirip bozmaktadır.²⁸⁷ Bidat ehlinin usulü beştir: Marika, Şia, Kaderiyye, Mürcie ve Cehmiyye. Mutezile Kaderiyye'ye dahildir. Cebriyye ise Kaderiyye'ye, Müşebbihe, Mücessime ve Cehmiyye'ye karşılık olarak ortaya çıkmıştır. İslam dininde ilk bölünme, anlaşmazlık ve bidat hareketi Marika tarafından ortaya çıkarıldığını ifade etmiştir. Amaçları Kur'an'a karşıtlık olmayıp bağlılık olduğu halde Kur'an ayetlerinden, ayetlerin göstermediği anlamları anlamışlardır. Görüşlerinin aşırı olduğunu düşündüğü bu mezhep yedi kola ayrıldığını belirtmiştir. Bu mezhebin en son ortaya çıkan Ezarika kolu, Ehl-i Sünnete en yakın olan koludur.²⁸⁸ Marika'nın ortaya çıkması esnasında Marika arasından bir Şia ortaya çıkmıştır. Hz. Osman'ın şahadetinden önce kimseye Şia denilmemiştir. Daha sonradan bu ad yalnızca Hz. Ali taraftarlarına verilmiştir. Onların görüşüne gerçek imam Hz. Ali'dir.²⁸⁹

²⁸⁶ İsmail Hakkı İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s.34-39.

²⁸⁷ İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, s. 97.

²⁸⁸ İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, s.103-107.

²⁸⁹ İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, s.127.

İslam dünyasında ortaya çıkan İslami fırkalar ve İslam sınırlarını aşan fırkalar içinde siyasi amaçlar izleyen fırkalar günümüze kadar yaşamışlardır. Tam tersine sadece ilmi amaçlar izleyen fırkalar bir müddet sonra yok olmaya maruz kalmışlardır. Nitekim Marika ve Şia günümüzde müstakil bir fırka olarak yaşamaya devam etmektedir. Ancak Kaderiye, Mürcie, Cehmiye müstakil bir fırka olarak yaşamamaktadır. Yalnız bunların önemli ilkelerini yaşayan fırkalar almışlardır.²⁹⁰

Günümüzdeki inkarcı akımlara Materyalizm, Darwinizm, Pozitivizm vb. akımlara ancak bugünkü felsefenin araçlarını ve metotlarını kullanarak karşı koymanın mümkün olabileceğine inanan İzmirli İsmail Hakkı, Yeni İlm-i Kelam isimli eserini kaleme almıştır.²⁹¹ İzmirli'nin en önemli projesi olarak bir mukaddime ve iki bölümden oluşması düşünülen Yeni İlm-i Kelam ne yazık ki tamamlanamadan sadece tarihi arka plan, epistemolojik ve kavramsal (ıstılahi) bilgileri ihtiva eden giriş kısmı ile uluhiyeti konu alan ilk bölümü yazılabilmiş, nübüvvet ağırlıklı ikinci bölüm ile sonuç kısmı eksik kalmıştır.²⁹² Bu eser Müteahhirin kelam eserlerinden farklı olarak giriş kısmında, İslami ilimlerin doğuş ve gelişmelerine ve bu ilimlerdeki metot farklılıklarına yer vermiştir. İtikadi ve fıkhi mezheplerin isimlerine ve temel görüşlerine yer verilmiştir. Batıniyye dışında hiçbirinin olumsuz görüşü belirtilmemiştir.²⁹³ İzmirli eserinde dini hükümlerin kaynaklarına, İslam ilimlerinin tedvinine, Eş'arilik ve Maturidiliğe, bid'at ehline, madde ve ruha, Allah'ın sıfatlarına yer vermiştir.

Kelam ilmini Allah'ın varlığından ve sıfatlarından, başlangıç ve son buluş bakımından yaratılmışların durumlarından İslam kanunu üzere bahseden yüce bir ilim olarak tanımlamıştır.²⁹⁴ Kelam ilminin konusu hakkında bilinebilir nitelikte herşeyden söz ettiğini ancak o şeyin İslam inançlarını ispatlamakla ilgili olmasını gerektiğini ifade eder. Kelam ilminin ilkeleri ve araçları çağın ihtiyacına göre değişebilir. Kelam ilmi düşmanların, inatçıların ve aydınlatılmak istenilen kimselerin değişmesiyle birlikte değişir. Yaşınlan çağın gereklerine göre yenilenir. Çağın ilimleri delillerin durumlarını genişletir veya değiştirebilir. İslam inanç esasları yok olmaktan

²⁹⁰ İzmirli, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, s.117.

²⁹¹ Adnan Bülent Baloğlu, "Sebilürreşad Dergisinde Yeni İlmî Kelam Tartışmaları", *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu*, Ankara 1996, s.265.

²⁹² M. Said Özervarlı, "İzmirli İsmail Hakkı'nın Kelam Problemleriyle ilgili Görüşleri", *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996, s.110.

²⁹³ M. Said Özervarlı, *Kelamda Yenilik Arayışları*, s.116.

²⁹⁴ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmî Kelam*, s.11.

korunmuştur. Değiştirilmesi ve yenilenmesi mümkün değildir. Fitri ve evrensel karakterli dinimiz İslam, dini korumak ve savunmak isteyen kimselerin sorumluluklarını tam olarak yerine getirmemesinden, inatçılık, tutuculuk ve aşırılık gibi sebeplerden ötürü manevi nüfuzunu kaybetmektedir. Dinin apaçık hükmünü açıklamak, din sevgisini kalplerde etkili kılmaya çalışmak mümkündür. Bu yetkili kimselerin görev ve sorumluluğudur. Dinimiz İslam'da hiçbir eksiklik yoktur. Dinde kusur aramanın akıldışı, gaflet ve cehalet olduğunu ifade eder. Eksiklik dinimizi anlamayanlarda analatamayanda ya da anlayıp da inat ederek karşı mücadelede bulunanlardadır. Öğretmen, Kuran'ı Kerim'in ihtiva ettiği emirler ve öğütlerle yetinmeli ona teknolojiyi sokmamalıdır. Ayetleri gereksiz yere yorumlamamalıdır. Dinde zorlama yoktur. Kimsenin inancına saldırılamaz, dini duyguları kötülenemez. Dinimiz pozitif ilimlerin destekçisidir, düşmanı değildir. Dinimiz akıl için bir rehberdir. Kuran'ı Kerim bir bilim kitabı değildir. Çünkü bilim tecrübeye dayanan bir şeydir ve devamlı olarak değişir. Halbuki Kuran'ı Kerim her türlü değişmeden korunmuştur. İzmirli, eserinde bilim ve deney ile ispatı mümkün olmayan konuları da akıl ve mantık yoluyla ispat etmiş, daha sonra bunun gerçekliğini Hz. Peygamber(s.a.s)'e ait olduğu kesin olarak bilinen haberlere dayandırmıştır. İnsan aklının tek başına Yüce Yaratıcı'yı doğru olarak kavraması mümkün değildir. Bu yüzden vahye kesinlikle ihtiyaç olduğunu ifade etmiştir.²⁹⁵ İslam dini, bir yakin, burhan, ilim, irfan, akıl ve fikir dinidir. Tamamıyla akli ıslaha yöneliktir. Tembelliği yasaklar. Adaleti, birlik beraberliği ve yardımlaşmayı emreder.²⁹⁶

Dini deliller dörttür: Kitap, Sünnet, icma ve kıyas. Müslümanlarca alınması zorunlu olan, kendisi hakkında ittifak bulunan dini delil yalnızca Kitap ve Sünnettir. İcma ve kıyas Kuran ve Sünnete dayalıdır.²⁹⁷

Ehli Sünneti, "Peygamberimiz (s.a.s) tarafından yapıldığı, olduğu veya gerçekleştirildiği doğru olarak bilinen sünnete bağlı olan kimseler" olarak tanımlamıştır. Ehl-i Bid'at ise "Ehl-i Sünnete muhalif olan gruptur". Ehli Bid'at Peygamberimiz'in (s.a.s) getirdiği hükümleri kendi görüş ve isteklerine göre bozmakta ve değiştirmektedir.²⁹⁸

²⁹⁵ İzmirli, *Yeni İlmi Kelam*, s.13-20.

²⁹⁶ İzmirli, *Yeni İlmi Kelam*, s.24.

²⁹⁷ İzmirli, *Yeni İlmi Kelam*, s.28.

²⁹⁸ İzmirli, *Yeni İlmi Kelam*, s.90.

Müslüman alimler “yaratıcının ispatı” hakkında pek çok delil kullanmıştır. Bunlar: Fıtri delil, İnyet veya Hikmet delili, Hudus delili, İhtira delili, Bileşim(Terkip) delili, Tasvir delili, İmkan delilidir.²⁹⁹

Allah birdir demek, zatta, sıfatlarda, fiillerinde birdir demektir. Zatta birdir demek kısmı, parçası ve bazısı yoktur demektir. Sıfatlarda bir olması benzeri ve aynısı yoktur demektir. Fiillerinde bir olması ortağı yok demektir.³⁰⁰ Şirkin beş çeşidinden bahsetmektedir. İstiklal şirki (iki bağımsız tanrı kabul etme), Teb’iz Şirki (Bazı şeyleri tanrıya ortak tanıma), Takrip şirki(Tanrı’ya aracılar belirleme), Taklit Şirki(Sadece başka birini taklit ederek Allah’tan başkasına, putlara ibadet edenlerin, onlara ‘esnam ve evsan’ ilah isimleri verenlerin şirkidir.), Sebepler Şirki/ Şirk-i Esbab(Tabiattaki maddelerin gerçek müessir olduğuna inananların şirkidir). Allah’ın Subuti sıfatları sekiz tanedir. Bunlar: Hayat, ilim, irade, kudret, semi, basar, kelam ve tekvin’dir. Bütün kemal sıfatları taşıdığından ve her türlü noksanlıktan uzak bulunduğundan dolayı Allah’ın bu sıfatlara sahip olması kaçınılmazdır. Subuti sıfatların üçü semi’ sıfatlarıdır. Bu sıfatlar nasla bildirilmiştir. Bunlar da semi, basar ve kelam sıfatlarıdır. Diğerleri akli sıfatlardır. Akli sıfatlar ayetlerde geçmez ama aklen sabittir.³⁰¹

Alemi yaratmak da yaratmamak da Allah’ın gücü dahilindedir. Yaratma işlerinden hiçbirisi mecburi gereklilik ile Allah’a lazım gelmez. Yüce Allah faili muhtardır. Fiillerinde tasarruf taalluku şuur ve irade olmaksızın sadece bir neden üzere var oluş zorunluluğu yoktur.³⁰² Değişik şekillerde açıklanan Kuran’ın yaratılmışlığı konusunda müctehid imamların ve selefiyenin açıklamalarını tercih etmiştir. Kuran’ı Kerim Allah’ın kelimidir, mahluk değildir. Allah ile kaimdir, ondan ayrı değildir. Kuran’ı Kerim’le konuşan onu ilahi katından indiren Allah’tır. Cehmiyye’nin dediği gibi havada veya başka bir şeyde yaratmış, Kuran başkasından başlamış değildir.³⁰³

Tekvin sıfatı Allah ile kaim bulunan bir ezeli sıfattır. Yaratmak yoku yokluktan vücuda getirmek demektir. Eş’ariyye’nin kabul ettiği gibi kudret sıfatının sonradan ortaya çıkan ilgisinden(taalluk) ibaret değildir. Eş’ariye’ye göre Tekvin

²⁹⁹ İzmirli, *Yeni İlmi Kelam* , s. 274- 284.

³⁰⁰ İzmirli, *Yeni İlmi Kelam* , s. 349.

³⁰¹ İzmirli, *Yeni İlmi Kelam* , s. 355-357.

³⁰² İzmirli, *Yeni İlmi Kelam* , s.362.

³⁰³ İzmirli, *Yeni İlmi Kelam* , s.364.

sıfatı hakiki bir sıfat değil, kudret sıfatına bağlıdır. İzmirli, bu sıfatın hakiki sıfatlardan olduğunu ifade etmiştir.³⁰⁴

Allah herşeyi sebepleri ile yaratır. Örneğin, Yağmuru bulut ile meyveyi ağacı ile yaratır. Sebebi de sebeple meydana geleni de yaratır.³⁰⁵ Allah herşeyi bir hikmete göre yaratmıştır. Kulları hakkında ister en iyi olsun ister olmasın her ikisini de yaratması mümkündür. En iyiyi yaratması zorunlu (vacip) değildir. Allah dilediğine hidayet, dilediğine delalet yaratması mümkündür. Hikmetinin gereği olarak dilediğine nimetler ile ikramda bulunur, dilediğine ceza ile muamele eder.³⁰⁶ Alemde iyilikte kötülükte vardır. İyiliğin hiç tereddütsüz Allah’a nispet edildiğini ancak kötülüğün Allah’a dayandırılması konusunda tereddüt edildiğini ifade etmiştir. Bu konuda tereddüte gerek olmadığı görüşündedir. Mutezile mezhebine göre Allah iyiliği irade eder ve yaratır, kötülüğü irade etmez ve yaratmaz. İzmirli, Allah’ın iyiliği ve kötülüğü hem irade ettiğini hem de yarattığını savunur. Bütün bu alemler Allah’ın kudretiyledir. Kainatta Allah’tan başka mutlak güç yoktur. Allah kötülüğü de yaratır ancak kötülüğe rızası yoktur. Kötülüğün hoşlanmaz.³⁰⁷

2.8. MUSTAFA SABRİ EFENDİ(1869-1954)

2.8.1. HAYATI

12 Rebîülevvel 1286’da (22 Haziran 1869) Tokat’ta doğdu. Öğrenimine Tokat’ta başladı. On yaşında hâfızlığı bitirdi, Zûniyezâde Ahmed Efendi’den icâzet aldı. Ardından Kayseri’de derslerine devam etti. İstanbul’a gidip Gümölcinelî Ahmed Âsım Efendi ile Mehmed Âtîf Efendi’nin öğrencisi oldu. Ahmed Âsım Efendi’nin kızı Ulviye Hanım’la evlenip İstanbul’a yerleşti. Genç yaşta Fâtih Camii müderrisliğine başladı(1890). 1896 yılında Beşiktaş Âsâriye Camii imamlığını yapmıştır. İki yıl sonra II. Abdülhamid’in katıldığı huzur derslerine en genç üye sıfatıyla katılmıştır. 1899-1904 yılları arasında Yıldız Sarayı Kütüphanesi’nde “hâfız-ı kütüb” olarak çalıştı, aynı zamanda Köse Niyazi Efendi’den kıraat ilmi okudu. Medresetü’l-vâizîn’de tefsir, Medresetü’l-mütehassısîn ile Süleymaniye Medresesi’nde hadis öğretmenliği yaptı ve Tedkîk-i Müellefât-ı Şer’iyye’nin kurucularındandır. Cem’iyyet-i İlmiyye-i İslâmiyye’nin başkanlığına seçildi ve bu cemiyetin çıkardığı Beyânülhak adlı dergide başyazar ünvanıyla makaleler yazdı. Bir dönem Silistre

³⁰⁴ İzmirli, *Yeni İlmi Kelam* , s.371-372.

³⁰⁵ İzmirli, *Yeni İlmi Kelam* , s.378.

³⁰⁶ İzmirli, *Yeni İlmi Kelam* , s.434-436.

³⁰⁷ İzmirli, *Yeni İlmi Kelam* , s.447-448.

müftülüğü yaptı. Peyâm-ı Sabah, İkdam, Yarın ve Alemdar gibi mevkutelerde yazılar yazmıştır. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Tokat mebusu olarak Meclis-i Meb'ûsan'a girdi. Siyasî hayatının başında İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne ilgi duymakla birlikte kısa bir süre sonra bu harekete karşı mücadeleye girişti. 1910'da Ahâlî Fırkası'nın, 1919'da üçüncü defa oluşturulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurucuları arasında yer alıp yöneticilik yaptı. İttihat ve Terakkî hükümetinin teşkilinden sonra Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na bağlı olanlar Bâbîâlî Baskını'nda tutuklanınca Mısır'a gitti (1913), sonra Romanya'ya geçti, ancak tutuklanıp İstanbul'a getirildi. Bilecik'te ikamete mecbur edildi. Bu kararın kaldırılması üzerine İstanbul'a döndü. Ocak 1919'da Tokat mebusu seçildi ve 4 Mart 1919'da kurulan Damad Ferid Paşa hükümetinde şeyhülislâmlık yaptı. 6 Haziran 1919'da Paris Konferansı'na giden Damad Ferid Paşa'nın yerine sadrazamlığa vekâlet etti. Mustafa Kemal'in Sultan Vahdeddin tarafından geniş yetkilerle Anadolu'ya gönderilmesine karşı çıktı. Aynı yıl kabinenin düşmesi üzerine padişah tarafından Âyan Meclisi üyeliğine getirildi. 19 Şubat 1919'da kurulan ve Teâlî-i İslâm Cemiyeti'ne dönüşen Cem'îyyet-i Müderrisîn'in başkanlığını yaptı, burada ikinci başkan olan İskilipli Mehmed Âtîf ve Said Nursi ile birlikte çalıştı. Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'de üye olarak görev yaptı. Yeniden teşkil edilen Damad Ferid Paşa kabinesinde tekrar şeyhülislâmlığa getirildi ve Şûrâ-yı Devlet reisliğine vekâlet etti (1920). Sevr Antlaşması'nın şartlarını görüşmek üzere padişah Şûrâ-yı Saltanat'a katıldı ve antlaşmanın imzalanmasını savunanlar arasında yer aldı. Anadolu'daki Millî Mücadele hareketine karşı tedbirler alınmasını önerdi, teklifi kabul edilmeyince görevinden istifa etti (Eylül 1920). Cumhuriyet'in ilânından sonra oğlu İbrahim'le birlikte 150'likler listesine alındı, tutuklanacağı sırada ailesiyle beraber İskenderiye'ye gitti, oradan Kahire'ye geçti (1922). 6 Şubat 1924'te dersiâmlık maaşı kesildi, 1 Haziran 1924'te vatandaşlıktan çıkarıldı. Mustafa Kemal Paşa'ya ve hükümetine muhalefet edip yurdunu terkettiği için Mısır'da tepkiyle karşılandı, İskenderiye ve Kahire sokaklarında sözlü sataşmalara maruz kaldı ve Mısır'ın çeşitli bölgelerinden gönderilen telgraflarda Mısır'dan hemen sınır dışı edilmesi talep edildi. Bunun üzerine yayımladığı bir makalede Mısır'a göç etmesinin arka planında dinî endişelerinin bulunduğunu söyledi. Hicaz Emîri Şerîf Hüseyin'in daveti üzerine Mekke'ye gidip beş ay kaldı. Ailesi iklim şartlarına intibak edemediğinden Mısır'a döndü. Fakat Mustafa Kemal Paşa ve Cumhuriyet hükümeti aleyhinde yazılar kaleme aldığı için Mısır halkı ve aydınlarının tepkisini çekmeye devam etti. Lübnan'a giderek burada Mısırlılar'ın eleştirilerine cevap veren en-Nekîr

'alâ münkiri'n-ni'me mine'd-dîn ve'l-hilâfe ve'l-ümme adlı kitabını neşretti. Ardından Romanya'ya geçti, burada da rahat edemeyince 1927 Nisanında Gümülcine'ye gidip beş yıl ikamet etti. Bu sırada oğlu İbrahim Sabri ile birlikte çıkardığı Yarın adlı dergideki yazılarında İslâm dünyasının yönelmiş olduğu Batılılaşma hareketini şiddetle eleştirdi. Yunanistan Başbakanı Venizelos'un Ankara'ya gidip hükümetle yaptığı görüşmelerin ardından derginin yayımı durduruldu Gümülcine'den Batras'a gönderildi. Bir İslâm ülkesine iltica edebilmek için hükümetleri nezdinde aracılık yapmalarını sağlamak üzere şeyhülislâmlık ve mebusluk döneminden tanımış olduğu Arap dostlarına mektuplar yazdıysa da olumlu bir yanıt alamadı. Atina'ya giderek Mısır büyükelçisinin yardımıyla Kahire'ye geçti (1932). Birkaç yıl sonra ailesiyle birlikte İskenderiye'ye gitti. Burada eşi ölünce Kahire'ye döndü. Uzun müddet kızıyla beraber kaldı. Bu dönemde yazdığı eserler ve ilmî faaliyetleri ona Mısır'da yeniden itibar kazanmasını sağladı; âlimlerden bir çok dost edindi, evini bir okul haline getirdi. Mısır Evkaf Vezirliği bünyesinde kurulan Lecnetü'n-nühûz üyeliğine seçildi. el-Ğavlü'l-faşl adlı eserini yayımlayınca onun Kahire'de yaşadığını öğrenen Mısır veliahdı kendisini sarayına davet edip iltifatta bulundu. el-Ehrâm, el-Ahbâr, Minberü's-şark, el-Feth, el-Hidâyetü'l-İslâmiyye, el-Câmi'atü'z-Zeytûniyye gibi gazete ve dergilerde yazılar kaleme almıştır. Batılılaşma'nın etkisinde olan İslâm dinini Batı düşüncesi ve değerlerine göre yorumlayan Kâsım Emîn, Muhammed Ferîd Vecdî, Muhammed Mustafa el-Merâğî, Muhammed Hüseyin Heykel, Ali Abdürrâzık gibi Mısırlı aydınların görüşlerini şiddetle eleştirdi. Devrin Arap tarihçilerinden Muhammed Abdullah İnân'ın Osmanlı Türkleri aleyhindeki asılsız iddialarına yanıt vererek ileri sürdüğü tezleri çürüttü. Hristiyanlık'ta olduğunun tersine İslâm'ın bilimle çatışmadığı düşüncesini ve kadınların belli şartlara göre örtünmesi gerektiğinin dinî yükümlülük olduğunu ısrarla savundu. 12 Mart 1954 tarihinde Kahire'de vefat etti; ölümüne basında geniş yer verildi. Cenazesine ilim ve siyaset adamları başta olmak üzere büyük bir kalabalık iştirak etti. Abbâsiye'ye defnedildi.³⁰⁸

2.8.2. ESERLERİ

1. Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi. Mûsâ Cârullah Bigi'nin cehennem azabının ebedî olmadığı görüşünü savunan Rahmet-i İlâhiyye Burhanları adlı eserine reddiyedir (İstanbul 1335; nşr. Sibel Dericioğlu, İstanbul 1998) 2. Dinî

³⁰⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, s.350-351.

Müceddidler yahut Türkiye İçin Necat ve I'tilâ Yollarında Bir Rehber. “Yeni müslümanlar” ismini alan Haşim Nahit ve arkadaşlarının İslâm’da reform yapılması gerektiğine dair görüşlerine karşı yazılmıştır (İstanbul 1341, 1969, 1987, 1994). 3. en-Nekîr ‘alâ münkiri’n-ni‘me mine’d-dîn ve’l-hilâfe ve’l-ümme. Çağdaş İslâm siyaset düşüncesi ve hilâfet-siyaset ilişkisiyle ilgili konuları içermektedir (Beyrut 1924). Mustafa Hilmi’nin Mustafa Sabri Efendi’nin siyasî görüşlerini inceleyen el-Esrârü’l-ıhâfiyye verâ’e ilga’i’l-hilâfeti’l-‘Osmâniyye adlı kitabın içinde de yayımlanan eser (İskenderiyye 1989) Oktay Yılmaz tarafından Hilâfetin İlgasının Arka Planı adıyla Türkçe’ye çevrilmiştir (İstanbul 1996). 4. Mes’eletü tercemeti’l-Kur’ân. Namazda Kur’an’ın Türkçe meâlinin okunması teşebbüslerini savunanlara karşı bir reddiye olan eseri (Kahire 1932) Süleyman Çelik Kur’an Tercümesi Meselesi adıyla Türkçe’ye çevirmiştir (İstanbul 1993). 5. Mevkîfü’l-beşer tahte sultânî’l-kader. Kader ve irade hürriyetine ilişkin düşüncelerin tartışıldığı eserde insanın irade açısından icbar altında bulunduğu ileri sürülür (Kahire 1352). Eseri İsa Doğan İnsan ve Kader adıyla tercüme etmiştir (İstanbul 1989). 6. el-Kavlü’l-fasl beyne’llezîne yû‘minûne bi’l-ğayb ve’llezîne lâ yû‘minûn. Mevkîfü’l-‘akl adlı hacimli eserinin özeti mahiyetindedir. Pozitivizmin yayılmasının ardından İslâm dünyasında nübüvvet, hissî mucizeler, kıyamet alâmetleri ve âhiret konularında yapılan yanlış yorumların eleştirisini kapsar (Kahire 1361, 1407/1986). 7. Mevkîfü’l-‘akl ve’l-‘ilm ve’l-‘âlem. Usûlü’l-dîne dairidir. Allah’ın varlığına ilişkin deliller, vahdet-i vücûd, bilim-din ve bilim-akıl münasebeti, nübüvvet ve âhiret inancının delilleri, İslâm’a göre din-siyaset ilişkisi gibi konuları içerir (I-IV, Kahire 1369; Beyrut 1981). Eserin, müellifin oğlu İbrahim Sabri tarafından yapılan Türkçe tercümesi henüz yayımlanmamıştır. Mustafa Sabri’nin farklı dergi ve gazetelerde neşredilen çok sayıdaki makalesinden bir kısmı derlenerek kitap haline getirilmiştir. 1. İslâm’da İmâmet-i Kübrâ. Hilâfet ve siyaset konularında Yarın gazetesinde çıkan bir dizi yazıdan oluşmuştur. Eserde Ali Abdürrâzık’ın yazdığı, Ömer Rıza Doğrul’un İslâmiyet ve Hükümet ismiyle Türkçe’ye çevirdiği (İstanbul 1927) el-İslâm ve usûlü’l-hükm (Kahire 1925) adlı kitaptaki görüşler eleştirilmektedir. 2. Savm-ı Ramazân. Yarın gazetesinde tefrika edilmiş olup oruç tutmak yerine fidye verilmesini öneren Süleyman Nazîf’e reddiyedir (Gümölcine 1927-1928). 3. Dîn-i İslâm’da Hedef-i Münâkaşa Olan Mesâil. Müellifin Beyânülhak dergisinde yayımlanan sosyal ve ekonomik konulu dinî makalelerinin bir araya getirilmesinden ibarettir. Osman Nuri Gürsoy tarafından sadeleştirilerek İslâm’da Münakaşaya Hedef Olan Meseleler adıyla neşredilmiştir.

(İstanbul 1974). 4. Kavî fi'l-mer'e ve mukarenetüh bi-akvâli mukallideti'l-garb. el-Feth dergisinde çıkan müellifin bir dizi makalesinin derlenmesinden oluşmuştur (Beyrut 1410/1990). Eserde, İslâm dininin kadınların örtünmesi ve evlilikleriyle ilgili hükümleriyle Batı kültürünün kadınlara yönelik anlayışının birbirine uymadığı tezi savunulur. Mustafa Yılmaz kitabı Kadınla İlgili Görüşüm ve Bu Görüşün Batı Taklitçisi Sözlerle Karşılaştırılması ismiyle Türkçe'ye çevirmiştir (Konya 1994).³⁰⁹

Zorluklarla dolu hayatı ve sürgünlerle geçen ömrü Mustafa Sabri'yi irade konusunda temkinli ve ihtiyatlı davranmaya yöneltmiştir. Yaşadığı dönem Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına denk geldiğinden içerde ve dışarda pek çok olumsuz inanç, görüş ve düşünce karşısında İslâm'ı ve onun evrensel ilke, esaslarını savunmaya koyulmuştur. Öyle ki onun yabancı inanç ve fikirlere karşı inatla savunduğu düşüncelerinden birisi irade ve kader konusundaki değerlendirmeleri olmuştur. Mustafa Sabri, özellikle de irade ve kader konusunda İslâm'a verilen zararın dıştan çok, içten gelen etkenlerden kaynaklandığını tespit etmiştir. Dini ihya ve tecdit projelerinin bu doğrultudaki olumsuz yanlarına dikkati çekmiştir. Osmanlının çöküşüyle birlikte Batı'da ortaya çıkan Pozitivist ve Materyalist yaklaşımların İslâm dünyasına ve akidesine ciddi boyutta zararı olduğunu düşünmektedir. Bu sebeple İrade ve kader konusunda Batının telkin ettiği bütün düşünceleri dışlamıştır.³¹⁰

Mustafa Sabri Efendi, “Mevkîfû'l-beşer tahte sultânî'l-kader” adlı eserinde kainatta kaza ve kader hükümlerinin cereyan ettiği üzerinde durmuştur. Alimlerin görüşlerine yer vermiş sonra bazı görüşleri tenkide tabi tutmuştur. Görüşlerini ifade ederken nakli delillere de yer vermiştir. Eserinde Eş'ari mezhebinden övgüyle bahsetmiştir ve bu mezhebin kader görüşünün en sıhhatli kader görüşü olduğu üzerinde ısrarla durmuştur.

İnsan ihtiyar sahibi bir fail ve mükelleftir. Yaptıklarından ve yapmadıklarından dünyada da ahirette de sorumludur. Kaza ve kaderin şu ayet ile özetlenmiş olduğu üzerinde durur: “Allah dileseydi sizi tek bir ümmet olarak yaratırdı. Lakin O, dilediğini delalette bırakır; dilediğini hidayete erdirir.

³⁰⁹ Yavuz, *a.g.e.*, s.352.

³¹⁰ Hüseyin Doğan, “Mustafa Sabri Efendi'nin İnsan İradesine Bakışı”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIX, Kahramanmaraş 2017, s.137.

Yaptıklarınızdan mutlaka hesaba çekineleceksiniz.”³¹¹ Kader, Allah’ın sırlarından bir sırdır. Bu yüzden kulların fiilleri konusunda alimler ve filozoflar birtakım mezheplere ayrılmışlardır. Bu konuda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Ona göre, bu sırrın gizliliği korunmalıdır ve kaderi ilahi sır olmaktan çıkarmamak gerekir. Bazıları Mutezile gibi kaderi inkarına ve kesin nasların manalarından uzaklaşmaya yönelirken, bazıları da Cebriyye gibi aklın bizatihi doğru bilgi vereceğine muhalefet etmiştir. Mustafa Sabri Efendi’ye göre kaza ve kader konusunda mezheplerin en hayırlısı Ehli Sünnet İmamı Ebû’l Hasan el-Eş’ari’nin mezhebidir. Bu mezhep, Kaderin sırrını ve gizliliğini korumayı başarmıştır. Eş’ari mücadele sancağını açarak Mutezile’den ayrılan ilk kişi olarak asırların en hayırlısı olan İslamın ilk asrındaki akideyi diriltmiştir. Kelam ilmini; Mutezile, Müşebbihe ve Mürchie mezheplerinin soktuğu durumdan kurtararak ona yeni bir şekil vermiştir. Mezhebi, Ehli Sünnet kelimcileri arasında umde olmuştur. Ebû Mansur el- Maturidi’nin, Eş’ari’den sonra Ehli Sünnet mezhebindeki en önemli kişi olduğu görüşündedir. Buna rağmen kelimcilerin çoğunun ef’ali ibad konusunda Eş’ari’ye uyduğunu ifade etmiştir. Eş’ari’nin görüşü kadere iman akidesine son derecede muvafıktır. Bu durum Batı medeniyetinin ilerlemesi karşısında Müslümanların inançlarının bir bir sarsıldığı güne kadar devam etmiştir. O kötü günlerden beri kadere iman akidesi, Müslümanları tembelliğe iterek onları işten ve çalışmaktan alıkoymakla ve dünya hayatında Müslümanların gerilemesine sebep olmakla itham edilmiştir. Kadere iman aleyhinde söz etmekten kaçınan kimse kulların fiilleri meselesinde Eş’ari mezhebinden olmakla itham edilmek suretiyle aşağılanınca, neticede Maturidi ve Mutezile mezhebine yönelmeyi istemiştir. Dolayısıyla kadere imanın İslam’da emredilen şeylerden olması bir tarafa itilmiştir. Kulların fiilleri meselesinde; mezhepler arasındaki tercihin ölçüsü, kadere imana riayet ve hakka uygunluk olmalıdır. Müslümanları kaza ve kader meselesiyle itham etme fikri, onların dini inançlarını zayıflatmaya çalışan Batılı düşmanlar tarafından ortaya atılmıştır.³¹²

Müslümanların yakalandığı hastalıkların sonuncusu ve onların ölümünü hazırlayan hastalıkların en şiddetlisi olan Batı’yı taklit hastalığıdır. Bu hastalık Frengiden çok daha şiddetli ve zararlıdır. Yenilik olarak örülen şeylerin çoğu aslında taklitten ibarettir. Ayetlerden yeni şeyler çıkarmak için yapılan tefsirlerden çoğunu tefsirden ziyade tahrif olarak isimlendirmek gerektiğini ifade etmiştir. Kur’anı

³¹¹ Nahl Suresi, 16/93.

³¹² Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu’l Beşer Tahta Sultani’l Kader*, (Çev.: İsa Doğan), Bayrak Yayıncılık-Matbaacılık, İstanbul 1989, s.13-15.

Kerim'in, insanın maymunlardan türediğini söyleyen ve Mısır'da korkunç şekilde yayılan Darwin Nazariyesine karşı olmadığı iddiası tahriften başka bir şey değildir. Bu görüşü savunanlar "Ey insanlar! Sizleri tek bir nefisten yaratan Allah'tan korkunuz"³¹³ ayetindeki nefsi vahidenin babamız Adem(a.s.) hakkında olmadığını iddia etmektedirler. Halbuki devamında Allah "Ve onun zevcini de bir tek nefis -nefsi vahide-ten yarattı. Ve o ikisinden de gerçek erkek ve kadınlar çıkardı"³¹⁴ şeklinde buyurması nefsi vahideden kastın Hz. Adem olduğuna işaret eder. Çünkü mananın "Bizi bir maymundan yarattı, eşini de maymundan yarattı ve ikisinden pek çok erkekler kadınlar çıkardı" şeklinde olmasına ihtimal kesinlikle yoktur. Beşerin maymundan türediği, insanların tek bir nefisten yaratılması ile asla bağdaşmaz. Mustafa Sabri bu nazariyenin "iğrenç" ve "tiksindirici" olduğunu ifade etmiştir. Bu konuya değinmesindeki amacı Batı taklitçiliği sonucunda çıkacak hataları göstermek istemesidir. Eserinde bu konuya yer verdiği için okuyucusundan özür dilemiş ve tekrar asıl konu olan kader konusu üzerinde durmuştur.³¹⁵

Batı'da gelişen psikoloji ilmi ve onun alimlerine göre, insan davranışlarında ve fiillerinde ihtiyar sahibi değil mecburdur. Mustafa Sabri'ye göre insan fiillerinde hem mecbur hem de ihtiyar sahibidir. Fakat psikoloji alimlerinin dediği gibi sadece mecbur değildir.³¹⁶ Yanlış anlaşılmanın olduğu ve Müslümanların geri kalmasına sebep olan Ef'ali ibad(kulların fiilleri) konusunda yanlış anlaşılmanın olması ve bu meselenin Müslümanların geri kalmasına neden olması Mustafa Sabri'yi doyurucu bir araştırma yapmaya sevketmiştir. Bu akide kadınlarla ilgili meselelerden sonra Müslümanların en fazla tenkit edildiği, araştırmacılara izah bakımından zor gelen bir meseledir. Bu yüzden çoğu Müslüman kaza ve kader akidesini inkar edercesine tevîl ederek ya da Mutezile mezhebine meylederek İslamı bu akidenin töhmetinden uzaklaştıracak en kolay yolu seçtiler. Kaderi inkar etmekte nasıl bir faydanın olduğunu anlamadığını ifade etmiştir. Ona göre Kadere imana kötü zan beslemek bizlere Batı'dan gelmiştir. Bu konuda derinleşeceğinin üzerinde ısrarla durmuştur. Ona göre, kaderle ilgili hadislerdeki korkutma kadere inancı tam olan Eş'ari mezhebine değil Batılıların tesirinde kalan Mutezile mezhebi ve onun torunlarına yöneliktir. Bu düşünceleriyle Eş'ari mezhebini seçtiğini ifade eden Mustafa Sabri, bazı kişiler tarafından

³¹³ Nisa Suresi, 4/1.

³¹⁴ Nisa Suresi, 4/1.

³¹⁵ Mustafa Sabri Efendi, *a.g.e.*, s. 15-17.

³¹⁶ Mustafa Sabri Efendi, *a.g.e.*, s.29-31

ayıplandığını ifade etmiştir.³¹⁷ Kulların güçleri içerisine giren, iradeleriyle meydana gelen ve kaynağı insan olan bütün iyilik(hayr) ve kötülükler(şerr) Allahtan'dır.³¹⁸

Eş'ariyye mezhebinin şeriatı yıkmak ve yükümlülüklerini kaldırmakla itham edildiği üzerinde durmuştur. Kulların fiileri ve bu fiillere bağlı cüz'i iradeleri Allah'ın mahlukudur demelerinde bir günah olmadığı düşüncesindedir. Eş'ariyye'nin, Allah'ın iradesini ihatasını savunurken bu görüşlerinde kararlı olduklarını ifade etmiştir. Allah'ın iradesinin ihatasını savunurken ikinci kaziyyeyi yani ihtiyari bir konuda muhtar kişinin amelini de kabul ediyorlar. Onlar, muhtar bir cebrin peşinde olmadığı gibi kulların da ihtiyarını da inkar etmiyorlar. Eş'ariyye, Allah'ın iradesinin herşeye şamil olduğu üzerinde durmuş ve bu görüşlerinde kararlı ve sabit kalmışlardır. Kulların cüz'i iradeleri ve bu iradede meydana gelen fiilleri de Allah'ın iradesinin ihatası içerisine girmektedir. İşte buradan Eş'ariyye'nin ihtiyarı kabul etmedikleri, şeriatı yıktıklarını ve yükümlülüklerini kaldırdıkları gibi görüşler ortaya atılmıştır. Bu konuda Eş'arilerin ayıplanmasını tuhaf karşılamıştır. Kulun iradesi ve kudretiyle kendisini saadete götürecektir şeyi yine kendisi kazanır. Allah'ın kudreti bütün kainatın kaynağıdır. Kul ile yapmak istediği fiili arasına giren şey Allah'ın kudretindendir. Kesbinin ulaşamadığı konularda kula yardım edecek yalnızca Allah'tır. Kabul ettiği bu yolun selefin yolu olduğu üzerinde durmuştur. Allah'ın birliğine imanın gerçekleşebilmesi için mükellefin, Allah'ın kendisine vermiş olduğu yeteneklerle imanını ve Allah'ın emrettiği diğer amelleri kesbettiğine, Allah'ın kudretinin kendi kudretinden daha üstün olmasına inanması gerekir.³¹⁹ Şeyh Muhammed Abduh'un Eş'ari mezhebinin dini yükümlülükleri ortadan kaldırdığı sözüne "rastgele yapılmış bir itham" ve "çok büyük bir zulüm" şeklinde tepki göstermiştir. Eğer mümkün olsaydı Şeyh'e "Hangi dini yükümlülüğü kaldırdığı" sorusunu sormak istediğini belirtmiştir. Kelam ilminde, İslamın ilmi görüşünde üstün olan bu mezhebin hakim olduğu devirde İslam dininin yıkılmaktan kurtulduğunu ifade etmiştir. Son zamanlarda revaç bulan İslami ilim ve prensiplerin atılıp yerine Avrupa'nın bizim için seçtiği fikir ve prensiplerden oluşan bu yaygın İslam görüşünün hezimete uğraması, Müslümanlarda ne bi din ne de bir dine saygı bırakmadığı görüşündedir.³²⁰

³¹⁷ Mustafa Sabri Efendi, *a.g.e.*, s.34-41.

³¹⁸ Mustafa Sabri Efendi, *a.g.e.*, s.46.

³¹⁹ Mustafa Sabri Efendi, *a.g.e.*, s.54-57.

³²⁰ Mustafa Sabri Efendi, *a.g.e.*, s.63-64.

Kullar, Allah'ın yapmalarını istediği fiilleri kendi irade ve ihtiyarlarıyla yaparlar ve ondan kaçamazlar. Yaptıkları şeyleri kendi istek ve ihtiyarları ile yaparken muhtar oldukları gibi ancak Allah'ın seçmelerini istediği şeyleri seçebildikleri için de aynı zamanda mecburdurlar veya mecbur gibidirler. Kulların fiillerinde cebir ve tefviz ikisi de vardır ancak buradaki cebrin mecbur kişinin iradesine etkisi olmadığı için bilinen cebirden farklı olduğu görüşündedir. Fiilleri kendine havale edilen kimse yani el- Mutefevvez ileyh, sadece işlerini kendisine havale edenin yani el-Mütefevviz, seçtiği şeyleri seçebildiği ve dolayısıyla tam bir ihtiyara sahip olmadığı için buradaki tefviz de bilinen tefvizden farklıdır. Buna göre insan istediği şeyi yaparken sadece Allah'ın yapmasını istediği şeyi isteyebilir. Netice olarak istediğini yapan da isteyen de yine kendisi olmuş olur. İnsan istediğini yaptığı için burada tefviz vardır. Allah'ın isteğinin dışında bir şey yapamadığı için de cebr veya cebr gibisi vardır. Yani tefvizle birleşen cebr ve ihtiyarla birleşen mecburiyet, Allah'ın kudretinin özelliklerindendir. Allah'tan başka hiçbir güç ona kadir olamaz. İnsan işte bu durumuyla mecbur sayılırsa mecburdur; ama hiçbir mazareti olmayan bir mecburiyettir.³²¹

İnsanın ihtiyari fiilleri meselesinde üç önemli mezhep vardır: Cebriyye, Mutezile, Eş'ariyye. Cebriyye mezhebine göre, insanın ihtiyari fiilleri sadece Allah'ın kudretiyle meydana gelir ve insanın hiçbir kudreti yoktur. Mutezile mezhebine göre insanın bir kudreti vardır ve o fiiller bu kudretle meydana gelir. Mustafa Sabri, bu iki mezhebe de Eş'ari mezhebinin görüşleriyle cevap vermektedir. Eş'ari mezhebine göre ise insanın kudreti vardır ancak bu kudretin hiçbir tesiri yoktur. Onun fiillerinin yaratıcısı Allah'tır. İnsanın kendi fiilleri ile alakası ise o fiillere mahal olmaktan ve hiçbir etkisi olmayan kudretinin, Allah'ın etkili kudretiyle onlara yaklaşmasından ibarettir.³²² Cebriyye'ye göre insanın iradesi, kudreti ve fiili yoktur. Eş'ariye göre ise insanın kudreti olsa da bu kudretin, Allah'ın kudreti yanında hiçbir tesiri yoktur. Eş'ariyye göre insan fiillerinde ihtiyar sahibi olduğu halde ihtiyarında mecburdur. Fiilin ihtiyara dayanması, ihtiyarın da başka ihtiyara dayanmaması, fiillerin ihtiyari olarak vasfedilmesine sebep olmuştur. Bu da Eş'ariye'ye göre insanın fiillerinde muhtar olması demektir. Eş'arilerin mecburiyet algısının Cebriyye'nin görüşünden farkı, insanı aynı zamanda kudret ve irade sahibi bir varlık olarak kabul etmeleridir. Böylelikle mecburiyet ile mesuliyeti bir araya getiren Mustafa Sabri, mesuliyet esasını muhafaza etmeyen Cebriyye mezhebinin sapık ve dalalet ehlinden olduğunu

³²¹ Mustafa Sabri Efendi, *a.g.e.*, s.66-67.

³²² Mustafa Sabri Efendi, *a.g.e.*, s.68-69.

görüştüğüdür. Eş'ariye göre her şeyin hidayet ve dalaleti Allah'ın elinde olduğu için, insanın hem hayrı hem şerri sadece Allah'ın dilemesiyle gerçekleşmektedir. Bu durumda insanın elinde olan hiçbir şey yoktur ancak bu durum, onu sorumluluk ve mesuliyetten kurtarmamaktadır. Eş'ari mezhebinin cebre yakın, Mutezile'ye uzak olmasıyla birlikte bu iki mezhep arasında mutavassıt bir mezhep olduğu gibi, burada bu iki mezhep arasında Cebre yaklaşma hatasından kurtulmuş tam ortada sayılabilecek bir mezhep vardır. Bu mezhep Maturidiyye mezhebidir. Onlara göre kulların fiilleri Allah'ın mahlukudur. Bu konuda Eş'ari mezhebi ile aralarında ihtilaf yoktur. Eş'ariyye'ye göre kulların iradesi de kudretleri ve fiilleri gibi Allah tarafından yaratılmıştır. Maturidiyye'ye göre iradenin iki anlamı vardır. Kulların külli iradesi Allah tarafından yaratılmıştır. Cüz'i iradeleri ise mahluk değildir. Bu iradenin durumu kulların elindedir. Külli irade yapmak ve yapmamak gibi iki şeyden herhangi birini tercih özelliğine sahip olan irade sıfatının ismidir. Eş'ariyye mezhebine göre ise külli irade iki taraftan her birine yönelme özelliğine sahip olan irade sıfatı demektir. Cüz'i irade ise o sıfatın belli bir tarafa yönelmesi demektir. Kaza ve kader konusunda farklı iki mezhep olan Cebriyye ve Mutezile mezheplerinin görüşlerini ele aldıktan sonra bu ikisi arasında mutavassıt mezhepler olan Eş'ari ve Maturidi mezheplerinin görüşlerine yer vermiştir. Gerçeğe en yakın ve kabule şayan görüşün Eş'ari mezhebine ait olduğu fikrindedir.³²³

Hidayet üzere bulunan imamlar, kaderi inkar eden Mutezile'nin sapık olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Çünkü Peygamber (s.a.s.) kaderi iman hadisi içinde saymış ve öteki hadislerinde de onu inkar edenleri lanetlemiştir. Kadere imandan maksat herşeyi tamamen Allah'a bırakmaktır. Aslında ezeli takdirin kulların fiile ve ihtiyarlarıyla meydana gelen fiillerine tabi olduğunu söyleyen Maturidiyye, kadere hakiki değerini vermemiş ve onu inkar edenlerden yani Mutezile'den farklı olmamıştır. Mutezile'yi kaderi inkar edenler olarak görmek ve bu inkardan dolayı şer'an onları kötülemek için hiçbir durum yoktur. Çünkü Allah'ın kulların fiillerini önceden takdir etmesi, o fiillerle ilminde bir ziyadelik meydana getirmiyor. Nitekim bu fiiller hiçbir etki ve baskı altında kalmadan meydana geliyorlar. Dolayısıyla da Mutezile onları inkar etmiyor.³²⁴

³²³ Mustafa Sabri Efendi, *a.g.e.*, s.77-81.

³²⁴ Mustafa Sabri Efendi, *a.g.e.*, s.103-104.

Allah'ın hidayet ve delaletinin kulların hak edişlerine bağlı olduğunu söyleyenlere cevap vermiştir. Bazı ayetler Allah'ın hidayet ve delaletinin sebeplerinin, kullar tarafından oluştuğunu ifade etse bile, sebeplerden bahsetmeyen ayetler, sebepleri ihtiva eden ayetlerden daha fazladır. Bu bakımdan sebepleri ihtiva etmeyen ayetleri, sebeplerin bulunduğu ayetlere hamletmek zordur. Hidayet ve delalet Allah'ın meşiesine bağlıdır. Allah dilediğine hidayet verir dilediğini sapıtır denilirken hidayet ve delalet kendilerinden başka sebeplere bağlılığı kabul etmedikleri gibi mutlak(sebeplere bağlı olmayan) hidayet ve delaleti mukayyed(sebeplere bağlı olanları) hamletmek suretiyle tevili de kabul etmezler. Çünkü hidayet ve delalet mukayyettirler. Bu bakımdan mukayyed, başka bir kayıtla bir mukayyed üzerine hamledilmez.³²⁵

Allah'ın fiillerinin maksatlarla, hikmetlerle ve maslahatlarla illetlenemeyeceğini söyleyen Eş'arilere göre Allah dilediğini yapar. Her dilediği ve yaptığı şey de hikmettir. Fiilleri hikmete değil; hikmet fiillerine tabi olur. Fiillerinin dışında hikmet yoktur. Güzellik ve çirkinlik zat değildir. Bu bakımdan Eş'arilere göre Allah'ın ihtiyarı için sadece bir alternatif vardır. Allah'ın fiillerinin hikmet ve maslahat ile illetlenmesi gerekir diyenler cebri kabul etmese de onlara göre Yüce Allah'ın ihtiyarı bağlanmakta ve hikmete muhalif olmadığı için fiillerinde mecbur olması gerekmektedir. Fakat uluhiyyetin durumunda bir noksanlaşmanın olmadığını söylemek mümkündür. Çünkü Allah'ın kudretinin muhal olan şeylere taalluk etmemesi kelimelerince kabul edilen bir durumdur. Hikmet ve maslahata uygun olmayan daha az uygun olanı (mercu) tercih etmek Allah için muhaldir. Allah'ın fiillerini hikmet ve maslahatlarla illettirenlere göre Allah'ın fiillerindeki sebebe uyması zaruridir. Onlara göre bu zarureten Allah'a yükümlülük vermek değil de yükümlülüğü kaldırmak olduğunun anlaşıldığını ifade etmiştir.³²⁶

Eş'ariyye mezhebi ile Cebriyye arasındaki fark ya da daha açık bir tabirle kulların iradesini arada vasıta kabul eden cebirle, insan iradesini tamamen nefyeden cebir arasında fark ortaya çıkıyor. Eş'arilere göre kulların iradesi ve ihtiyarı vasıtasıyla meydana gelen cebre mutlak manada cebr demek uygun değildir.³²⁷

³²⁵ Mustafa Sabri Efendi, *a.g.e.*, s.169- 170.

³²⁶ Mustafa Sabri Efendi, *a.g.e.*, s.188.

³²⁷ Mustafa Sabri Efendi, *a.g.e.*, s.209.

Mustafa Sabri, iradeyi üç kısımda değerlendirmektedir. Birincisi; Allah'ın, mutlak ilim, irade, kudretiyle insanın üzerindeki hükümlanlığı ve kulların fiillerindeki etkisidir. Zira âlemde, Allah dilemedikçe hiçbir şey olmaz. Diğer de; imtihan için yaratılmış olan insanların fiillerinden sorumlu olması. O, bu bakış açısıyla, kuldun her irade ve sorumluluğu kaldıran ve onu pasif kılan Cebriyye mezhebi ile insana yapıp-etmelerinde ve eylemlerinde irade gücü ve imkânı tanıyan Mu'tezile'yi reddetmiştir. Nesnel alandaki fiilleri ve ihtiyarı konusunda insanın elini kolunu bağlayan Cebriyye ile insanı aktif ve sorumlu kılan Mu'tezile arasında orta yolu bulmaya çalışmıştır. İşte onun için üçüncü kader yolu budur. Onun cebirden anladığı, kesinlikle Cebriyye'nin savunduğu bir zorlama ve ikrah değildir. Özgürlük, ihtiyar ve sorumluluktan anladığı da yine Mu'tezilenin anladığı gibi değildir. Mustafa Sabri, mecburiyet derken ihtiyarî bir mecburiyeti; ihtiyar ve özgürlük derken de, bu mecburiyeti hesaba katan bir irade anlayışını öncelemiş ve kabul etmiştir. Onun görüşüne göre irade ve kader, bu iki dengeyi hesaba, bir anlayışa istinat etmektedir. Asla birisi, diğerini dışarıda tutmamaktadır. Yoksa, Kur'an'la çelişkiye düşüleceğini ve konunun yanlış anlaşılacağını görüşündedir.³²⁸

Kader ve irade konusundaki yaklaşım ve değerlendirmelerine incelendiğinde Mustafa Sabri'nin, genellikle yaşamış olduğu inişli-çıkışlı hayat koşullarının görüş ve düşüncelerinin oluşmasında belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. O, kader ve irade konusunda insanların sınırlı ve mukayyed akıllarının yetersiz kaldığını, konunun kühüne vakıf olamadıklarından bu meselede birçok yorum ve değerlendirmelerin hâsıl olduğunu belirtmiştir. Bu anlamda Cebriyye'nin ilâhî determinizmini, Mu'tezile'nin akılcı ve rasyonel beyanlarını tamamen dışlamıştır. Mâtürîdiyye'nin geliştirdiği ve insanın kişisel potansiyeline dayalı cüzî irade görüşünü de kökten yok saymıştır.³²⁹

Kaza ve kadere inancın, müminleri tembelliğe sürüklediğine inanan kimse, geri kalmış Müslümanların kaza ve kaderin manasını anlamadan hataya düştüklerini bahane etmeye ve teville muhtaçtır. Bu akide, hiçbir şekilde tevil ve tebdil etmeksizin tam anlamıyla herşeyi Allah'a havale etmek ve herşeyin O'nun elinde olduğuna boyun eğmekten ibarettir. Ancak bu havale ve boyun eğiş, insanın mahkum gibi elleri bağlı bir şekilde oturması manasına gelmez. O, sadece gücünün yettiği işlerde kulun,

³²⁸ Doğan, *a.g.e.*, s.143.

³²⁹ Doğan, *a.g.e.*, s.150-151.

başarısız kılınmadığına ve işlerinin Allah'tan olduğuna inanması demektir. Mustafa Sabri meselenin ilmi yönü üzerinde durduğunu belirtmiştir. Ameli yönden de araştırma yapıldığı zaman dinlerinde güçlü olan ve dini fikirlerin etkisi daha fazla olan önceki Müslümanların diğer milletler arasında tembel ve mağlup olmadıkları görülür. Dolayısıyla onların kaza ve kadere inanmadıklarını hiç kimse iddia edemez. Günümüzde Müslümanlar kadere inandıklarını ağızlarıyla söyleseler de onu ancak kadere imanlarındaki noksanlığı gidermek için söylüyorlar. Bilmeyende onların kadere inandıkları için geri kaldıklarını zannediyor. Onların kadere imanları sağlam ve tam olsaydı canlarını ve mallarını defa etmekten çekinmeyen ve yüce gayeler uğruna onları hiçe sayan cesur insanlar olurlardı. Din adamlarına düşen görev kaza ve kader konusunu açıklarken, dinsizlerin hezeyanlarına aldanarak tevil ve tadil etmek(değiştirmek) suretiyle zayıflatmak yerine onu müslümanların gözünde ihya etmeye ve yeniden canlandırmaya çalışmaktır.³³⁰

Müslümanlar ıslaha muhtaçtır. Onların hastalığının sebebi din zayıflığından doğan kalp zayıflığıdır. Onları tedavi etmeyi üstlenen tabiplerin dinlerini bozmak ve tamamen zayıflatmak gibi ters bir tedavi yoluna girmemeleri gerektiği düşüncesindedir. Aksine onların kalplerinde İslami gururu diriltmek için çalışmaları gerekir. Müslümanlara yakışacak olan durum taklitten son derece kaçınılmalarıdır. Ona göre, Müslümanların şahsiyetlerini Batılıların kıyafetleri içerisinde sergilemeleri bile yabancıları büyültüp, İslamı küçültmekten başka bir şey değildir.³³¹

Herşeyi Allah'a havale etme anlamındaki cibr akidesi ile meşhur Vahdeti Vücut nazariyesi arasında ilgi kurmaya ve cibri bu nazariyenin savunan görüşün bir parçası saymaya çalışanların görüşleri üzerinde durmuştur. Bu konuda onlara ve Vahdeti Vücut nazariyesini savunanlara katılmamıştır. Allahın kullarının fiillerine hakim olmasının, hakim olan(Allahla), hakim olunan(kulların) birleşmesini gerektireceğini kabul etmediğini belirtmiştir. Aksine kulların fiilerinden mesul olduğunun kabul edilmesi Vahdeti Vücut nazariyesiyle kesinlikle bağdaşmaz. Vahdeti Vücut nazariyesi, varlığı vacip olana nispetle mümkün olanların varlığını yok mesabesinde kabul etmektedir. Dolayısıyla mevcut olan birdir. Onun dışındakilerin varlığı, kendisiyle zaruri olmadığı için kendisini var eden varlığını devam ettiren bir mucide ihtiyacı olduğu için yok gibidir. "Kul Allah'tır ve Allah

³³⁰ Mustafa Sabri Efendi, *a.g.e.*, s.294-296.

³³¹ Mustafa Sabri Efendi, *a.g.e.*, s.298.

kuldur; bilsem ki mükellef kimdir” diyen kişinin küfürlerini kabul etmediğini belirtmiştir.³³²

İslamı mutlak cebirle itham edenin Batı olduğunun üzerinde ısrarla durmuştur. Aslında bu fikri benimseyenin de bizzat Batı’nın kendisi olduğunu ifade etmiştir. Sainte Augustine gibi Hristiyanlığın tebliğ bayrağının şöhretli taşıyıcısının da bulunduğu ilk Hristiyan azizlerinin Cebriyyeci ve Cebriyyeci Protestan olduklarını akatarmıştır. Luter ve arkadaşları, daha sonra yaşamış olan Hobbes, Spinoza, David Hume, Kölns, Bill, Leibnz, Kant, Saurt Mill, Diderot, D’holbach, La Mettrie gibi bazı ansiklopedi sahiplerinin Cebriyyeci olduğunu belirtmiştir. Günümüzde müsbet ilimlerin öncüsü olan bazı meşhur alimler de Determinz(icab) perdesi altında cebri görüşü savunmaktadır.³³³

Bir âlim ve fakih olan Mustafa Sabri Efendi’nin eserlerinde ilk göze çarpan gayret-i diniyye içinde cedelci yapısı ile hukuk mantığına olan hâkimiyetidir. Onun hukuk mantığına olan hâkimiyetinde usul ilmine verdiği önemin rolü büyüktür. Genç yaşta dersiam olması, huzur derslerine katılan en genç üye olması, elde ettiği her payeyi emeğiyle kazanması onun zekâsı ve çalışkanlığının bir göstergesidir. Fıkıh ve usul-i fıkıh meselelerindeki yazıları yenilik taraftarlarına karşı savunmacı ve reddiyeci tarzdadır. Yaşadığı zorluklar ve mücadeleler sonucunda zaman zaman karşıtlarına hakarete varan bir üslup kullansa da konuları ele alırken karşı tarafın delillerini tam olarak vermeye, karşı fikirleri onların kaleminden çıktığı gibi nakletmeye ve mantiki cevaplar vermeye dikkat etmiştir. Bu onun usul anlayışını sağlam bir mantık ve hakkaniyet üzerine kurma gayretinin göstergesidir. O böyle davranmakla savunduğu geleneksel usul anlayışına olan güvenini de sergilemektedir.³³⁴

Fıkıhî meselelerde Hanefî mezhebini takip ve müdafaa etmiştir. Ancak İslam’ın daha yararına gördüğü meselelerde başka mezhep görüşlerine de başvurulabileceğini kabul etmektedir. Ele almış olduğu konular bugün de İslam Dünyasında tartışılan konulardır. İslam âleminde ilim adamı kimliğiyle saygı görmüştür.³³⁵ Sürgünde geçen bir ömrün ardından ya da üst makamlardayken alaşağı

³³² Mustafa Sabri Efendi, *a.g.e.*, s.312.

³³³ Mustafa Sabri Efendi, *a.g.e.*, s.318-319.

³³⁴ Nazım Büyükbaş, “Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi’nin Hayatı, Eserleri ve İslam Hukuku Usulü ile İlgili Görüşleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, XX/66, Erzurum 2016, s.498.

³³⁵ Büyükbaş, *a.g.e.*, s.498.

edildiği bir süreçte Mustafa Sabri, Eş‘arî akaidine yönelmiştir. Belki de yaşadıklarıyla savunacaklarının en iyi adresi olarak Eş‘arî kelâmına rücu etmiştir.³³⁶

Mustafa Sabri Efendi bazı görüşlerinden dolayı eleştirilmiştir. Örneğin; Kur'an'ın Arapça ve Hz. Muhammed'in de Arap olmasını gerekçe göstererek, Arap Milletinin Türk Milletinden daha faziletli olduğunu belirten alimin bu görüşüne Kur'ani anlayışla bağdaşmadığı için karşı çıkılmıştır. Kadının toplumdaki yeri meselesinde, konuya bakış açısı daha çok erkek üstünlüğüne dayanmasından ötürü eleştiri almıştır.³³⁷

³³⁶ Doğan, *a.g.e.*, s.153.

³³⁷ Ahmet Akbulut, “Şeyhülislam Mustafa Sabri ve Görüşleri” *İslami Araştırmalar Dergisi*, VI/1, Ankara 1992, s.35, 40.

SONUÇ

Medreseler eğitim öğretim faaliyetlerinin verilmiş olduğu önemli bir eğitim kurumudur. Devlet eliyle ilk düzenli medreseler Nizamülmülk tarafından Bağdatta kurulmuştur. Medrese açmak Büyük Selçuklularda gelenek haline gelmiştir. Osmanlı Devleti ise Selçuklulardan almış oldukları bu medrese geleneğini çok üst düzeye taşımıştır. Böylelikle eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yapıldığı en önemli kurum olma özelliğine sahip olmuştur. Medreselerde okutulan derslere ve eserlere baktığımız zaman Eş'arilik mezhebinin büyük etkisini görmek mümkündür. Yaklaşık bin yıllık bir süreçte Eş'ari düşünce hâkim bir inanç sistemi olarak kendini göstermiştir. Osmanlı medreselerinde okutulan ve büyük bir öneme sahip temel derslerden biri kelim dersi idi. Okutulan eserlere ve âlimlere bakılınca Seyyid Şerif Cürcani'nin ve Taftazani'nin eserlerinin medreselerde güçlü konumlarının ve önemli yerlerinin olduğu anlaşılır. Kelam alanında medreselerde en fazla ilgiyi Taftazani'nin *Şerhu'l Akaid'i* ve *Şerhu'l Makasid'i*, Cürcani'nin ise *Şerhu'l-Mevakif* adlı eserinin gördüğünü söyleyebiliriz. Osmanlı Devleti, Hanefi- Maturidi olmasına rağmen uzun yıllar medreselerinde Eş'arilik düşünce geleneğine bağlı kalmışlardır. Eş'arilik mezhebinin yaygın olmasında daha önce kurulan medreselerde devlet desteğini almış olması ve Maturidilik mezhebinin merkezden oldukça uzak bir eyalette yaşamış, çalışmış olmasının da etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Medreselerde Eş'arilik mezhebi hakim iken Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde üzerinde çalıştığımız alimlerin görüşleri incelendiğinde Maturidiliğin görüşlerinin daha fazla benimsendiği görülmektedir. İzmirli İsmail Hakkı, Abdullatif Harputi, Filibeli Ahmed Hilmi, Gümüşhanevi, Seyyid Bey eserlerinde kendilerini Maturidi olarak nitelendirmişlerdir. Babanzade Ahmed Hilmi, Mustafa Sabri ise Şafii-Eş'ari mezhebine bağlı alimlerdir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren özellikle medreselerde yaygın olan Eş'arilik düşünce sistemi ve bu düşünce sisteminin görüşlerini savunan alimlerin Islahat sonrası dönemde azaldığı fark edilmektedir. Maturidi düşünce sisteminin ve bu düşünce sistemini savunan alimlerin daha fazla ön plana çıktığı anlaşılmaktadır.

Son dönem Anadolu'da yaşayan Osmanlı alimlerinin öne çıkan en temel özelliklerinden biri son asırlarda yerleşen mezhep taassubundan ve karşılaşılan her durumda bir mezhebin görüşünü taklitten uzak durmuş olmalıdır. Bağlı oldukları mezhebi körü körüne savunma yanlısına girmeden görüşlerini ortaya koymuşlardır.

Yeri geldiğinde eleştiri yapmışlar ve kendi fikirlerini ortaya koymaktan çekinmemişlerdir. Islahat sonrası dönemde mezhepçilik anlayışının değerini kaybettiğini tenkit zihniyetinin değer kazanıp geliştiğini söyleyebiliriz. Bu konuda özellikle Filibeli Ahmed Hilmi'nin tevhid-i mezahib (mezheplerin birleştirilmesi) ile görüşü özgün ve değerli bir görüştür. Bu görüşe göre mezheplerin hepsi tetkik edilmeli, yeni bir içtihatla Kur'an ruhuna ve günümüz ihtiyaçlarına en uygun genel bir anlayış geliştirilmelidir. Yani bu şartları taşıyabilecek genel bir mezhebin gelişmesi gerektiği görüşündedir. Bu çözüm önerisi birçok ihtilafın önüne geçilmesi ve hem fıkhi hem itikadi mezheplerle ilgili yaklaşımı hakkında fikir vermesi açısından önemlidir. Şekilcilikten kaynaklanan problemlerin önüne geçilmesi açısından da önemli bir fikirdir. Bu yaklaşımıyla mezhepler üstü bir anlayışı önerdiği görülmektedir. Bu dönemde yaşayan alimler yenilik taraftarıdır. Müteahhirin kelimelerine göre görüşlerini ortaya koyarlarken daha eleştirel davranmışlardır. Ancak Gümüşhanevi'nin görüşlerini ortaya koyarken kullanmış olduğu metod müteahhirin kelimeler uleması ile benzerlik göstermektedir.

Islahat sonrası dönemde mezhepçilik anlayışının değerini kaybettiği, körü körüne bir mezhebe bağlılığın eleştirildiği Seyyid Bey'in görüşleri incelenince daha iyi anlaşılır. Çünkü Seyyid Bey, Fıkıh mezhepleri ortaya çıkmadan önce Müslümanlar muayyen bir mezhebe bağlanmadıklarını, fakihlerin de bir mezhebe bağlanmaları için onları yönlendirmediklerini ifade etmiştir. Bu konuda ne akli ne nakli bir delil vardır. İctihada muktedir olmayanlar için bir mezhebe bağlanmanın vacip olmadığını belirtir. Benimsenip bağlanılırsa caiz olur ama bu vacip değildir. Vacip olanın mutlak olarak bir müçtehid takip etmek olduğunu belirtmiştir. Bu bakımdan bazı meselelerde bir müçtehid diğer bazı meselelerde de başka bir müçtehid taklit etmenin caiz olduğu görüşündedir. Bu konuda şeri bir engel yoktur. Dört fıkıh mezhebi teşekkül ettikten ve mutaassıp bağlıları ortaya çıktıktan sonra fakihlerden küçük bir azınlık mukallitler için fıkhi mezheplerden muayyen bir mezhebi benimseyip ona bağlanmanın vacip olduğu görüşünde olanların bu görüşlerinin sahih bir delile dayanmadığının üzerinde durur. Seyyid Bey'in burada mukallitten kastı fıkhi hükümleri anlayacak kadar tahsil görmüş olan fikir sahibi kişilerdir. Halk ve avam değildir. Fıkıh mezheplerini küçümsemekten kolaylık maksadıyla her mezhebin hafif ve kolay hükümlerini almak, tercih etmek kötü bir şey değildir. Caiz olduğunu belirtir. Bunu yaparken kul hakkına girmemenin gerektiği üzerinde durur. Ancak belirli bir hadisede bir müçtehidin mezhebi ve görüşüyle amel edildikten sonra, önceki amel etmeden dönülerek aynı

hadisede diğerk bir mezhebin hükmünü benimsemenin yanlış olduğu görüşündedir. Bu görüşleriyle her halukarda yalnızca bir mezhebe bağı kalmanın ve diğerk mezheplerin sağ lamış oldukları kolaylıklardan faydalanmamanın yanlışlığı üzerinde durmuştur.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşayan kelim alimleri, genel olarak mezhepleri sınıflandırırken yetmiş üç fırka hadisine göre sınıflandırmaya yer vermişlerdir. Ancak Filibeli Ahmed Hilmi bu konuda farklı düşünmektedir. Yahudi dininde yetmiş bir fırka, Hristiyanlıkta yetmiş iki fırka bulmak gibi yapay taksimler bir yana bırakılacak olursa ancak o zaman mezhepler hakkında, eleştirel ve analitik tasnifler yapılabileceğine dikkat çekmektedir. Filibeli, şekilci zatların bu arayışta olduklarına işaret etmiş ve bu görüşüyle birçok alimden farklı düşünerek yetmiş üç fırka hadisinin uydurulmuş bir hadis olduğunu savunmuştur.

Islahat sonrası dönemde yaşayan kelim alimleri geçmişte mezhepler arası farklılıklardan kaynaklanan, o gün için çok fazla değerk taşımayan konulara çok az değinmişlerdir veya bu konulardan hiç bahsetmemişlerdir. Çağın ihtiyaçlarına, problemlerine cevap verecek kelami konular üzerinde daha çok durmuşlardır. Geçmişte de yaşadıkları çağda da üzerinde durulan ortak konular: Allah'ın varlığı ve sıfatları, Kadercilik/Fatalizm, İnsan iradesi ve fiilleri, imamet, mucize gibi konulardır. Alimlerin görüşleri incelendiğinde bu konularda birbirlerine benzer görüşler ortaya koymuşlardır. Bazı konularda ise farklı düşünceleri olmuştur. Allah'ın subuti sıfatları Maturidi olan alimlere göre sekizdir. Bunlar Hayat, İlim, Semi, Basar, Kudret, İrade, Kelam ve Tekvin sıfatlarıdır. Eş'ari alimler ise Tekvin sıfatına yer vermemişlerdir. Bazı konularda birbirlerini eleştirmişlerdir. Örneğin, Seyyid Bey "İrade" konusunda durumun anlaşılmasını güçleştiren, içinden çıkılmaz bir hale getirenin Eş'ariler olduğunu ve bu konuda Eş'ariler'in kendi içinde de tutarsızlık yaşadıklarını ifade ederek Eş'arileri eleştirmiştir. Bu konuda Cebriyye mezhebinin görüşüne yakın olduklarını belirtmiştir. Diğerk alimlerin görüşlerine kıyasla Seyyid Bey'in Maturidilik mezhebine olan bağlılığı daha fazla ön plana çıkmaktadır. Fıkhî meselelerde Hanefi mezhebini takip eden Mustafa Sabri Efendi ise aksine kader konusunda Eş'ari mezhebinden övgüyle bahsetmiş ve bu mezhebin irade ve kader görüşünün en sıhhatli görüş olduğu üzerinde durmuştur.

İmamet konusunda Harputi'nin konuya diğerk alimlerden daha çağdaş ve objektif bir şekilde yaklaştığı görülmektedir. Ona göre imamet, Allah'ın halifesi olan Peygambere niyabeten din ve dünya işlerinde yapılan genel bir liderliktir.

Kelam ilminin yenilenmesi gerektiği üzerinde özellikle durmuşlardır. Bu alimler, ilimlerin yenilenmesi gerektiği konusunda büyük çaba sarfetmişlerdir. İzmirli İsmail Hakkı, Harputi, Filibeli Ahmed Hilmi “Yeni İlmi Kelam” döneminin öncüleri olmuşlardır. Bu konudaki görüşleriyle hem çağdaşlarını hem de kendilerinden sonra gelecek olan alimleri etkilemişlerdir. Müslümanların eski güçlerini tekrar kazanmak için çok çalışmaları ve “Uyanış” sürecine geçmeleri gerektiği hususunda hemfikirdirler. Batı düşüncesini eleştirel bir tavırla ele almışlardır ve Batı’nın olduğu gibi taklid edilmemesi gerektiğinin üzerinde durmuşlardır. İslam düşüncesinin Batı’nın düşüncesine galip gelecek güçlü bir geçmişe sahip olduğuna dikkat çekmişlerdir. Batılılaşmadan yana tavırlarını net bir şekilde ortaya koymuşlardır. Batı’nın yararlı olacak ilminin alınmasını desteklemişler ancak bunu yaparken de kendi kültür ve değerlerimize sahip çıkılması gerektiğini savunmuşlardır. Yani kısmi bir batılılaşmadan yana olmuşlardır. Alimler görüşlerini ortaya koyarken genelde dinin insan fitratında var olan bir duygu olduğunun üzerinde durmuşlardır. Özelde ise İslam dininin yüceliğinden ve güzelliğinden bahsetmişlerdir. İnkarcıların görüşlerine karşı Allah’ın varlığının zorunluluğu, var ve bir olması, sıfatları gibi temel konulara yer vermişlerdir. Bu konulara akli ve nakli deliller getirmişlerdir. Allah’ın varlığı konusunda Fitri delil, İnyet veya Hikmet delili, Hudus delili, İhtira delili, Bileşim (Terkip) delili, Tasvir delili, İmkan delili gibi delillere yer vererek inkarcılara cevap vermişlerdir. Uluhiyyet, Nübüvvet, Ahiret gibi dinin temel esaslarına inanan kişileri, mezhepleri İslam dininin mensubu kabul etmişlerdir. İslam dininin temel akidesine aykırı olan görüşleri deliller getirerek eleştirmişlerdir. İslam dininin ilerlemeye engel olmadığını savunmuşlardır. Ehli Sünnet mezhebi dışındaki mezheplerin görüşlerini ortaya koyduktan sonra bu mezhepler ile ilgili kendi görüşlerine yer vermişlerdir. Ehli Sünnet’in iki önemli mezhebi olan Maturudilik ve Eş’arilik mezhepleri arasında dinin temel konularına zarar verecek ayrımların olmadığı, bunun dışındaki bazı konularda farklı düşüncelerin olduğu vurgulanmıştır. Bu farklılıklardan dolayı iki mezhep mensubu alimler de birbirlerini dışlamamışlardır. Örneğin, İzmirli İsmail Hakkı’nın görüşlerinden Maturidi mezhebine bağlı olduğunu anlaşılsa da İzmirli’nin kelami meselelere bakışı ve açıklayışı Eş’ari, Maturidi, Bakillani, Cüveyni, Gazzali, İbn Teymiye, Beydavi, Nesefi, İci gibi farklı mezheplere mensup olan klasik dönem kelimcilerin fikirlerine dayanmaktadır. Yani Maturidi düşünce sistemi ön planda olsa da Eş’ari alimlerin görüşlerinden de faydalanılmıştır. Bu iki mezhep arasındaki bazı farklılıklar düşünce zenginliği olarak algılanmıştır.

KAYNAKÇA

- ADIVAR, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1991.
- AKYILDIZ, Ali, “Tanzimat Fermanı”, *DİA*, XL, İstanbul 2011, ss.1-10.
- AYDINLI, Osman, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Hitit Yayınları, Ankara 2008.
- BABANZADE Ahmet Naim, “Devr-i İstibdadda Mekteb-i Sultanî’de Verilen Derslerden İlm-i Tevhidin Tarifi, Sûret-i Tedvîni, Gayesi” (Çev.: Yasin Günaydın), *Babanzade Ahmed Naim Hayatı, Eserleri, Fikirleri Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s.356-359.
- BABANZADE Ahmet Naim, “İlm-i Tevhidin Tarifi, Sûret-i Tedvîni, Gayesi” (Çev.: Yasin Günaydın), *Babanzade Ahmed Naim Hayatı, Eserleri, Fikirleri Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s.360-363.
- BABANZADE Ahmet Naim, “Akîde-i Ehl-i Sünnet’in Mücmelen Beyanı [I]” (Çev.: Yasin Günaydın), *Babanzade Ahmed Naim Hayatı, Eserleri, Fikirleri Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s.364-367.
- BABANZADE Ahmet Naim, “Akîde-i Ehl-i Sünnet’in Mücmelen Beyanı [II]” (Çev.: Yasin Günaydın), *Babanzade Ahmed Naim Hayatı, Eserleri, Fikirleri Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s.368-371.
- BABANZADE Ahmet Naim, “Akîde-i Ehl-i Sünnet’in Mücmelen Beyanı [III]” (Çev.: Yasin Günaydın), *Babanzade Ahmed Naim Hayatı, Eserleri, Fikirleri Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s.372-373.
- BALTACI, Cahid, “Osmanlı Eğitim Sistemi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, II, İstanbul 1996, ss.9-145.
- BALTACI, Cahit, “Klasik Dönem Osmanlı İlim Müesseseleri”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, XII/3-4, Ankara 1999, s.259-262.
- BALOĞLU, Adnan Bülent, “Sebilürreşad Dergisinde Yeni İlmi Kelam Tartışmaları”, *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu*, Ankara 1996, s.265-312.
- BÜYÜKBAŞ, Nazım “Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi’nin Hayatı, Eserleri ve İslam Hukuku Usulü ile İlgili Görüşleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, XX/66, 2016, s.483-500.
- BİRİNCİ, Ali, “İzmirli İsmail Hakkı”, *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, s.530-533.
- ÇAKAN, İsmail Lütfi, ”Babanzade Ahmed Naim”, *DİA*, IV, İstanbul 1991, s.375-376.
- ÇETİN, Altan, “İrfan Ordusunun Temelleri Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, II/5, Ankara 1999, s.177-202.
- DEMİRCİ, Osman, ”Osmanlı Medrese Öğretiminde Eş’ari Kelam Kitaplarının Yeri ve Önemi”, *Uluslararası İmam Eş’ari ve Eş’arilik Sempozyumu Bildirileri*, I, Beyan Yayınları, İstanbul 2014, s.615-633.
- DOĞAN, Hüseyin “Mustafa Sabri Efendi’nin İnsan İradesine Bakışı”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIX, Kahramanmaraş 2017, s.129-159.
- ERDEMÇİ, Cemalettin, *Uluslararası İmam Eş’ari ve Eş’arilik Sempozyumu*, I, Beyan Yayınları, İstanbul 2015.
- ERDEMÇİ, Cemalettin, “Eş’ariliğin Selçuklu Siyasetinde Sistemleşmesindeki Rolü”, *İslami İlimler Dergisi*, VII/2, Ankara 2012, s.7-32.

- EKİCİ, Gülhan, *Seyyid Bey'in (1873-1925) Kelami Görüşleri ve Hilafet Hakkındaki Düşünceleri*, (Erciyes Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2007.
- ELMALILI, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Kitabevi, İstanbul 1979
- ERDEM, Gazi, “İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında Islahat Fermanı'na Yeniden Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, LI/1, Ankara 2010. s.327-348.
- ERDEM, Sami, “Seyyid Bey”, *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s.54-56.
- EZHERLİ, İhsan, “Osmanlı Medreseleri ve Eğitim Metodları” *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, VII/70-71, Ankara 1968, s.64-67.
- FİLİBELİ, Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, (Çev.: Cem Zorlu), Ağaç Kitapevi Yayınları, İstanbul 2009.
- FİLİBELİ, Ahmed Hilmi, *İslam'ın Esası Üss-i İslam*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- GÖRGÜN, Tahsin, “Molla Fenari”, *DİA*, XXX, İstanbul 2005, 245-248.
- GÜLSOY, Ufuk, “Islahat Fermanı”, *DİA*, XIX, İstanbul 1999, 185-190.
- GÜMÜŞHANEVİ, Ahmet Ziyaeddin, *Ehli Sünnet İtikadı*, (Çev.: Abdulkadir Kabakçı, Fuad Günel), Bedir Yayınları, İstanbul 1996.
- GÜNDÜZ, İrfan, “Gümüşhanevi”, *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s.276-277.
- GÜZEY, Ahmet Rifat, “Osmanlı Tarihinde Maturidi- Eş'ari İhtilafı”, *V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Veli Sempozyumu -Eş'arilik-*, Kastamonu 2018, s.56-67.
- HALAÇOĞLU Yusuf, “Osmanlılar'da İlim, Din ve Sosyal Müesseseler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, XII, İstanbul 1993.
- HANSU, Hüseyin, *Babanzade Ahmed Naim*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007.
- HARMAN, Vezir, “Osmanlı Dönemi Eş'ari Mezhebinin Güçlü Olmasının Muhtemel Sebepleri”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2015, s.167-189.
- HARPUTİ, Abdullatif, *Kelam Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005.
- HARPUTİ, Abdullatif, *Tenkihi'l Kelam fi Akaidi Ehli'l İslam Kelam İlmine Giriş*, Çelik Yayınevi, İstanbul 2016, s.14-15.
- HIZLI, Mefail, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/1, 2008, s. 25-46.
- HİZMETLİ, Sabri, “Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Gayri Müslimlerin Durumlarıyla İlgili Gelişmeler”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, XII/2, Ankara 1999, s.123-129.
- HİZMETLİ, Sabri, “İzmirli İsmail Hakkı'nın İlmi Şahsiyeti”, *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu*, Ankara 1996, s.3-26.
- HURÇ, Ramazan, “Osmanlılarda Son Devir Fikir Hareketleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, Elazığ 1997, s.263-275.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Osmanlı'da Eğitim ve Bilim Kurumları”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, I, İstanbul 1999, s.229-254.
- İZMİRLİ, İsmail Hakkı, *Muhassal Yeni Kelam İlmine Giriş*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.
- İZMİRLİ, İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelam*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.

- KALAYCI, Mehmet, “Osmanlı’da Eş’arilik- Maturidilik İlişkisine Genel Bir Bakış” *İlahiyat Akademi Dergisi*, V, Gaziantep 2017, s.113-127.
- KARA, İsmail, “Tanzimatın Duası”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, VI, İstanbul 1996, 98-147.
- KARA, İsmail, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, I, Risale Yayınları, İstanbul 1987.
- KARA, İsmail, “Rüsûh ve İstikamet Sahibi Bir Zat Babanzâde Ahmet Naim Bey’in Hayatı ve Eserleri”, *Babanzade Ahmed Naim Hayatı, Eserleri, Fikirleri Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s.15-49.
- KARAMAN, Fikret, “Abdullatif Harputi’nin Hayatı, Eserleri ve Kelami Görüşleri”, *Diyanet İlmi Dergisi*, XXXVI/1, Ankara 1993, s.105-116.
- KARAMAN, Fikret, “Yeni Kelam İmi Düşüncesinin İnşası ve Abdullatif Harputi’nin Rolü”, *Kelam İlminin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri Sempozyumu*, Ankara 2004, s.204-218.
- KAYA, M. Cüneyt, “Kadîmin Keşfi Yolunda: Babanzâde Ahmet Naim’in Felsefe Çalışmalarına Giriş” *Babanzade Ahmed Naim Hayatı, Eserleri, Fikirleri Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s.79-112.
- KESKİN, Mehmet, *İmam Eş’ari ve Eş’arilik*, Düşün Yayınları, İstanbul, 2013.
- KOÇOĞLU, Kıyasettin, “Ahmed Ziauddin Gümüşhanevî’nin İslam Mezheplerine Bakışı”, *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, VII/3, 2010, s.109-144.
- KUTLU, Sönmez, *İmam Maturidi ve Maturidilik*, Otto Yayınları, Ankara 2017.
- MUSTAFA SABRİ EFENDİ, *Mevkifu’l Beşer Tahta Sultani’l Kader*, (Çev.: İsa Doğan), Bayrak Yayıncılık-Matbaacılık, İstanbul 1989.
- OCAK, Ahmet Yaşar, “Din ve Düşünce”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, I, İstanbul 1999, 109-154.
- ÖZERVARLI, M. Sait, “*Kelamda Yenilik Arayışları XIX. Yüzyıl Sonu- XX. Yüzyıl Başı*”, İsam Yayınları, Ankara 2017.
- ÖZERVARLI, M. Sait, “Osmanlı Kelam Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz?”, *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları: Tespitler- Problemler- Teklifler Sempozyumu*, İstanbul 2007, s.197-213.
- ÖZERVARLI, M.Sait , *Son Dönem Kelam İlminde Metod*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1994.
- ÖZERVARLI, M. Sait, “İzmirli İsmail Hakkı’nın Kelam Problemleriyle ilgili Görüşleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, Ankara 1995, s.109-125.
- ŞAHİN, Naci, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Düşünce Geleneğinde Eş’arilik Ve Uygulamaları”, *V. Uluslararası Şeyh Şa’ban-ı Velî Sempozyumu -Eş’arilik-*, Kastamonu 2018, s.356-365.
- SARIBIYIK, Mustafa, İlk Osmanlı Medreseleri, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, II, 2003, s.78-81.
- SEYYİD BEY, *Fıkıh Usulü*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2010.
- ŞENBURÇ, Muhammed Masum, “Kaynaklar Açısından Babanzâde Ahmet Naim’in Hadis Usûlü ve Türkiye’deki Hadis Usûlü Literatürü İçindeki Yeri”, *Babanzade Ahmed Naim Hayatı, Eserleri, Fikirleri Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s.175-190.
- SIRMA, İhsan Süreyya, *Müslümanların Tarihi*, Beyan Yayıncılık, V, İstanbul 2017.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Selahaddin-i Eyyubi”, *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, 337-340.

- TÜRKÖNE, Mümtazer, “Osmanlılarda Islahat ve Teceddüt” *Osmanlı Ansiklopedisi*, İz Yayıncılık, VI, İstanbul 1996. 9-145
- UÇMAN, Abdullah, “Şehbenderzade Ahmet Hilmi”, *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, s.424-427.
- UNAN, Fahri, “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi”, *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, X/18, 2005, s.79-114.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1984.
- WATT, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev.: Ethem Ruhi Fırlı), Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- YILDIZ, Mehmet, “Tanzimat Fermanı”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Ankara 2012, V/1, s.126-177.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, "Eş'ariyye" *DİA*, XI, İstanbul 1995. s.447-455.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Elmalılı Muhammed Hamdi” *DİA*, XI, İstanbul 1995 , s.57-62.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Mustafa Sabri Efendi”, *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, s.350-353.
- YAZICIOĞLU, Mustafa Sait,” XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelam Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri” *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, IV, Ankara 1980, s. 273-283.
- YURDAGÜR, Metin, “Abdullatif Harputi”, *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s.235-237.
- ZENGİN, Zeki Salih, “II. Meşrutiyet Döneminde Islahat Çalışmaları Çerçevesinde Medreselerin Kuruluş Sistemi ve İdari Teşkilatı”, *A.Ü Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 9, Ankara 1998, s.431-449.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı :ARI, BÜŞRA
Uyruğu :T.C.
Doğum Tarihi ve Yeri :25.08.1995 - Van
Telefon :0507 627 6648
Faks :.....
E-mail :busranur6572@gmail.com.tr

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Doktora		
Yüksek Lisans		
Lisans	Van Yüzüncü Yıl Üniv. İlahiyat Fakültesi	05.06.2017

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2018-2020	Milli Eğitim Bakanlığı	Öğretmen
.....		

Yabancı Dil

Arapça, İngilizce

Yayınlar

.....

Hobiler

.....

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

LİSANSÜSTÜ TEZ ORJİNALLİK RAPORU

Tez Başlığı / Konusu:

04/06/2020

İslahat Sonrası Osmanlıda Kelam Alimleri

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümlerinden oluşan toplam 130 sayfalık kısmına ilişkin, 04/06/2020 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 19 (on dokuz) dur.

■ Uygulanan Filtreler Aşağıda Verilmiştir:

- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simge ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 7 words)

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi İnceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içemediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

04/06/2020

.....SUSRA ARI.....

Adı, Soyadı, İmza

Adı Soyadı : Basma Ari

Öğrenci No : 179203049

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Programı : İslahat

Statüsü : Y. Lisans ☒ Doktora ☐

DANIŞMAN

Doç. Dr. Mehmet KESKİN

04/06/2020

ENSTİTÜ ONAYI

UYGUNDUR

...../...../2020

Doç. Dr. Bekir KOÇLAR

Enstitü Müdürü